

KRZYSZTOF MIKULSKI

Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku

Krzysztof Mikulski

**OSADNICTWO WIEJSKIE
WOJEWÓDZTWA
POMORSKIEGO
OD POŁOWY XVI
DO KOŃCA XVII WIEKU**

TNT
TORUŃ 1994

M7071

ROCZNIKI TOWARZYSTWA NAUKOWEGO W TORUNIU
ROCZNIK 86 — ZESZYT 2

Mojemu Mistrzowi

profesorowi Stefanowi Cechowickiemu

Torun, 12.09. 1994

Autor

KRZYSZTOF MIKULSKI

Osadnictwo wiejskie
województwa pomorskiego
od połowy XVI
do końca XVII wieku

TORUŃ 1994

Redaktor Naczelny Wydawnictw TNT
Jerzy Zbigniew Maciejewski

Komitet Redakcyjny

Przewodniczący: *Antoni Czacharowski*

Członkowie

Jacek Staszewski, Mieczysław Wojciechowski

Projekt obwoluty

Zygfryd Gardzielewski

Na obwolutcie:

Fragm. mapy Schröttera
z przełomu XVIII/XIX w.

Wydanie publikacji dofinansowane
przez Komitet Badań Naukowych

ISBN 83-85196-05-6

ISSN 0082-5522

1001545

TOWARZYSTWO NAUKOWE W TORUNIU

Wyd. I Nakład 350 egz.

Zakład Poligraficzno-Wydawniczy POZKAL
Inowrocław, ul. Ks. Jaśkowskiego 3

D. 105/09

Wstęp

1. CEL, PRZEDMIOT I ZAKRES PRACY

Celem naszej rozprawy jest przedstawienie procesów osadniczych i zmian w sieci osiedli wiejskich w województwie pomorskim od 2. połowy XVI do końca XVII w. Takie ujęcie tematu wymaga nie tylko zanalizowania dwóch skrajnych przekrojów statystycznych, ale też przeprowadzenia analizy zachodzących w omawianym okresie przemian jakościowych w osadnictwie wiejskim.

Badania historyczno-osadnicze nie zajmują od dłuższego czasu poważniejszego miejsca w dorobku naukowym polskich historyków. Nie sprecyzowane do końca metody badań, żmudne poszukiwania archiwalne i problem opracowania uzyskanych ze źródeł informacji czyniły z tej gałęzi badań historycznych ugór, z rzadka tylko przeorywany przez nielicznych ryzykantów. Z zupełnym prawie zastojem badań osadniczych mamy do czynienia od początku lat sześćdziesiątych, wraz z odchodzeniem historyków polskich od zagadnień społeczno-gospodarczych, dziedziny wcześniej wyraźnie preferowanej.

Dzisiaj, wraz z postępowaniem technicznym i coraz szerszym dostępem do techniki komputerowej, również badania historyczne oparte na źródłach masowych otrzymują większe szanse rozwoju. Niniejsza praca będzie być może zwiastunem dalszych, wciąż doskonalszych metodycznie analiz historyczno-osadniczych.

Zasięgiem naszych badań obejmujemy terytorium województwa pomorskiego w granicach sprzed 1772 r. Jest to więc jednostka administracyjna ówczesnej Rzeczypospolitej. W badaniach nad historią osadnictwa spotykamy się z trojakim podejściem do doboru terytorium do badań: 1) regionu geograficznego lub krajobrazowego (badania takie dają możliwość analizy rozwoju sieci osadniczej w powiązaniu z jednorodnymi w miarę uwarun-

kowaniami geograficznymi: osadnictwo leśne, w dolinach rzek)¹; 2) kompleksu własnościowego (uzależnia się tutaj zasięg badań od przynależności terytorium do konkretnego właściciela – zazwyczaj instytucji kościelnej lub starostwa, co pozwala analizować wpływ tychże instytucji na kierunki rozwoju sieci osadniczej w podległych im dobrach i dokonywać pewnych porównań regionalnych, o ile dany kompleks własnościowy obejmował tereny rozrzucone w różnych prowincjach kraju)²; 3) jednostki administracyjnej³. W tym ostatnim przypadku badacze często dobierali, w zależności od celu dociekań, bądź współczesne jednostki podziału administracyjnego (dla zobrazowania przeszłości osadniczej regionu od czasów najdawniejszych do współczesnych), bądź historyczne jednostki administracyjne (dla ukazania wewnętrznego zróżnicowania zachodzących w nich procesów osadniczych przy jednorodnej w miarę bazy źródłowej i podobnych, obowiązujących w przeszłości normach prawnych). Taki też zamysł przyświecał nam przy wyborze województwa pomorskiego za przedmiot naszych badań. Była to jednostka administracyjna w miarę rozległa, o zróżnicowanej pod względem własnościowym strukturze posiadania ziemi, obejmująca regiony geograficzne bardzo odmienne pod względem budowy geomorfologicznej i jakości gleb. Czynniki te pozwoliły na możliwie wnikliwą analizę wpływu uwarunkowań gospodarczych (jednakowych dla całego terytorium) na rozwój osadnictwa w różnych rodzajach własności i w zależności od różnych uwarunkowań geograficznych.

¹ Ten kierunek badań historyczno-osadniczych preferowany jest często przez geografów; por. M. D o b r o w o l s k a, *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931; t e j ż e, *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki*, [w:] *Pamiętnik II Zjazdu Stow. Geografów i Etnografów w Polsce w 1927 r.*, t. 2; F. P e r s o w s k i, *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr F. Bujakowi*, Lwów 1931.

² Przykładem tego typu badań może być dogłębna analiza rozwoju sieci osadniczej w obrębie klucza łowickiego należącego do arcybiskupów gnieźnieńskich – J. W a r ę ż a k, *Osadnictwo kasztelanii łowickiej (1136-1847)*, cz. 1, Łódź 1952; albo też omówienie rozwoju osadnictwa w całym kompleksie dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego – J. T o p o l s k i, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.

³ Do najważniejszych prac poświęconych osadnictwu badanemu w ramach historycznych jednostek administracyjnych zaliczyć należy prace: K. J. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932; P. S z a f r a n, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI-XVIII w. (1511-1772)*, Gdańsk 1961; A. F a s t n a c h t, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962.

Zasięg chronologiczny pracy uzależniony jest częściowo od czasu powstania podstawowych źródeł. Za cezurę początkową przyjęliśmy lata 1565–1570, z których pochodzą pierwsze lustracje królewsczyzn woj. pomorskiego oraz pierwszy zachowany rejestr poboru łanowego⁴, który stał się podstawą naukowego ujęcia statystyczno-kartograficznego całych Prus Królewskich⁵.

Cezura końcowa zbiega się w czasie z początkiem wojny północnej, która objęła swoim zasięgiem również Pomorze Gdańskie, doprowadzając do kolejnej fali zniszczeń. Cezura ta wyznacza równocześnie moment najgłębszego kryzysu demograficznego i ekonomicznego na omawianym terytorium w czasach nowożytnych. Tym samym określa ona koniec jednego z cykliw koniunkturalnych feudalizmu na badanym terytorium, charakteryzującego się współistnieniem form organizacji produkcji na wsi charakterystycznych dla epoki feudalnej jak też narastających elementów gospodarki preindustrialnej.

W końcu XVII w. powstało kilka źródeł, które mogą posłużyć za podstawę do zbudowania przekroju osadniczego. Pierwszym z nich jest taryfa podatkowa z 1682 r., która zawiera co prawda tylko lakoniczne dane o sytuacji gospodarczej omawianych osiedli, ale daje też w miarę pełny ich wykaz i ukazuje ich rodzaj gospodarczy⁶. Dane tej taryfy można weryfikować w oparciu o rejestr pogłównego z 1662 r., a w szczególności o poprzedzające jego powstanie tzw. popisy księże, zachowane dla znacznej części parafii województwa⁷. Kolejnym typem źródeł dla tego okresu są

⁴ *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. H o s z o w s k i, Gdańsk 1961; *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, Gdańsk 1961; *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570*, Gdańsk 1962: te dwie ostatnie zawierają opisy osiedli położonych w woj. pomorskim, a należących do starostw grudziąckiego, rogozińskiego i borzechowskiego; *Źródła dziejowe*, t. 23: *Polska pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: *Prusy Królewskie*, wyd. I. T. B a r a n o w s k i, Warszawa 1911.

⁵ *Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, opr. M. B i s k u p przy współudziale L. K o c a, Warszawa 1961; M. B i s k u p, A. T o m c z a k, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku*, Roczniki TNT, R. 58: 1953, z. 1, Toruń 1955.

⁶ *Taryfy podatkowe Ziem Pruskich z 1682 roku*, wyd. S. K ę t r z y ń s k i, Fontes TNT, t. 5, Toruń 1901.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej cyt. AGAD ASK), Dział I, nr 52: Rejestry poborowe woj. chełmińskiego z r. 1570 i rejestr poboru pogłównego (Prus Królewskich) z r. 1662; nr 147: Rejestr poboru pogłównego (popisy księże) woj. pomorskiego z 1662 r.

wizytacje archidiakonatu pomorskiego z lat 1686/7, 1701/2 i 1711⁸. Wszystkie te źródła masowe, uzupełnione innymi, drobniejszymi materiałami (inventarze starostw, dóbr biskupich), pozwoliły na opracowanie stanu sieci osadniczej w woj. pomorskim około 1700 r. – a więc niejako w przededniu wojny północnej.

Przyjęte cezury czasowe ukierunkowały nasze badania na analizę przemian zachodzących w sieci osadniczej w okresie największego rozkwitu gospodarczego na ziemiach polskich w czasach nowożytnych (przełom XVI/XVII w.), a następnie w czasach kryzysu gospodarczego, pogłębianego zniszczeniami kolejnych wojen polsko-szwedzkich, których głównym teatrem były Prusy Królewskie⁹. W całym tym okresie interesował nas nie tyle bezpośredni wpływ zniszczeń materialnych na obraz sieci osadniczej, co bardziej długotrwałe procesy osadnicze, których działanie poprzez wojny było jedynie wzmagane lub opóźniane.

2. ZAŁOŻENIA TEORETYCZNE PRACY

W badaniach historyczno-osadniczych od dłuższego czasu już operuje się bardzo niejednorodnym systemem pojęć i definicji dotyczących ich problematyki. Historia osadnictwa jest traktowana bądź jako część składowa geografii historycznej, bądź geografii osadnictwa. Wśród historyków nie ma zgody co do samej definicji osadnictwa, czego przykładem może być toczona na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych dyskusja na temat pojęcia i zakresu badań historyczno-osadniczych między S. Zajączkowskim i K. Buczkim¹⁰. Pierwszy z nich, upraszczając nieco, starał się spro-

⁸ Archiwum Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie (dalej cyt. ADCh), Dział Gedania, nr 20 a–b: wizytacja archidiakonatu pomorskiego z 1686–1687 r.; nr 24–25: wizytacja archidiakonatu pomorskiego z lat 1701–1703; nr 26: wizytacja archidiakonatu pomorskiego z lat 1710–1711.

⁹ Problem zniszczeń wojennych dla Prus Królewskich opracował S. H o s z o w s k i, *Zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej na terenie Prus Królewskich*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, Warszawa 1957, t. 2, s. 383–426.

¹⁰ S. Z a j ą c z k o w s k i, *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (dalej cyt. KHKM), R. 4: 1956, z. 2, s. 205–239; t e n ż e, *Z zagadnień teoretycznych historii osadnictwa*, *ibid.*, R. 8: 1960, z. 3, s. 361–372; K. B u c z e k, *O teorii badań historyczno-osadniczych*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 65: 1958; t e n ż e, *Kilka uwag o zagadnieniach teoretycznych badań historycznych w ogóle, a historyczno-osadniczych w szczególności*, *KHKM*, R. 10: 1962, nr 1–2, s. 15–31.

wadzić proces osadniczy do ewidencjonowania pojawiających się punktów osadniczych, drugi – traktował osadnictwo ”jako formę nie administracyjnej organizacji gospodarki zmieniającej się w zależności od warunków miejsca i czasu”¹¹. Wydaje się, że w przypadku definicji S. Zajączkowskiego mamy do czynienia z wyraźnym zwężeniem problematyki badań historyczno-osadniczych, w przypadku zaś definicji K. Buczka – z rozszerzeniem ich zakresu, zbyt szerokim, obejmującym, naszym zdaniem, całą problematykę badań historii społeczno-gospodarczej.

W naszych badaniach staraliśmy się określić zakres analizy osadniczej niejako pośrednio dwóch przytoczonych definicji. Nie rezygnując z analizy powstawania i przekształcania się osiedli ludzkich w pewnym, dłuższym przekroju czasowym, staraliśmy się też pamiętać o zmieniających się w tym czasie formach organizacji gospodarki, która dostosowywała zakres działalności gospodarczej człowieka do zmieniających się warunków technicznych, klimatycznych, demograficznych i ekonomicznych. Kluczowym elementem tej analizy jest jednak osiedle, traktowane jako organizacyjna jednostka gospodarczej działalności grupy ludzkiej¹².

Uznaliśmy też za celowe ograniczenie zakresu problematyki historyczno-osadniczej jedynie do zagadnień społeczno-gospodarczych, rezygnując np. z postulowanych przez geografę historyczną badań kształtów wsi, rozmieszczenia gospodarstw i układu gruntów, a także z prób odtwarzania form tzw. krajobrazu naturalnego¹³. Elementem dominującym w naszych

¹¹ S. Z a j ą c z k o w s k i, *W sprawie przedmiotu*, s. 221 n.; K. B u c z e k, *O teorii badań*, s. 72.

¹² Odmienne stanowisko w sprawie trwałości osady (osiedla) w systemie feudalnym zajął A. P o ś p i e c h w pracy *Majątności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580-1655*, Wrocław 1989; sugeruje on, że na badanym terenie jednostki majątkowe (składające się z wielu części wsi) charakteryzowały się większą trwałością aniżeli jednostki osadnicze (osiedla). Analiza ta jednak, dotycząca przede wszystkim handlu majątnościami, nie została pogłębiona analizą kartograficzną i trudno ocenić wpływ zauważonego przez autora zjawiska na zmienność granic osiedli. W każdym razie w Prusach Królewskich osiedla wiejskie charakteryzowały się w okresie feudalnym dużą trwałością, która pozwala na przyjęcie tej właśnie jednostki osadniczej za podstawę badań.

¹³ Zagadnienia te zostały omówione dość wyczerpująco w pracach: M. K i e ł c z e w s k a-Z a l e s k a, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Warszawa 1956; a jeśli chodzi o próby odtworzenia krajobrazu naturalnego i pierwotnego zasięgu lasów: O. S c h l ü t e r, *Wald, Sumpf und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenszeit*, Halle 1921 (załączona mapa obejmuje też znaczną część Pomorza Gdańskiego) oraz K. Ś l a s k i, *Zasięg lasów*

rozważaniach będzie natomiast analiza struktury gospodarczej osiedli, ekonomicznych uwarunkowań rozwoju sieci osadniczej i przemian strukturalnych w grupie osiedli zastanych i istniejących przez cały okres objęty badaniami.

Takie potraktowanie tematu wymaga rozbudowania aparatu pojęć, którymi będziemy się posługiwali w dalszej części pracy dla przedstawienia gospodarczej struktury osiedli wiejskich. Charakterystyka poszczególnych typów osiedli została zaczerpnięta z pracy S. Cackowskiego o strukturze społeczno-gospodarczej wsi województwa chełmińskiego w XVIII w.¹⁴ Wyróżnił on ze względu na formy osadnicze następujące typy osiedli: folwarki bez wsi, wsie folwarczne i bezfolwarczne, małe osiedla rolnicze zwane koloniami-pustkowiami oraz nierolnicze osiedla samotnicze lub jednodworcze, np. karczmy, młyny, osiedla leśnicze itp.¹⁵

Do tego zestawienia dodaliśmy też, uznając widoczną odrębność typologiczną, takie formy osiedli, jak: wsie zagrodnicze, wsie podmiejskie, wsie rezydencjalne, wsie i osiedla rybackie, zamki i klasztory. Sama koncepcja podziału osiedli wiejskich na różne formy osadnicze i gospodarcze znalazła odbicie w podstawie źródłowej naszych badań. Spotykamy bowiem w niej określenia poszczególnych osiedli mianem: wsi, folwarku, pustkowie, wsi rybackiej itp. Takie zróżnicowanie funkcji osadniczych i gospodarczych osiedli uznaliśmy za bardzo pomocne w próbie odtworzenia gospodarczej struktury sieci osadniczej w XVI i XVII w. oraz zmian, które w tej strukturze następowały.

Ze względu na charakter gospodarczy osiedli wyróżniliśmy następujące typy:

- osiedla rolnicze i hodowlane
- osiedla rzemieślniczo-handlowe
- osiedla podmiejskie i o charakterze administracyjnym
- osiedla rybackie.

W stosunku do nowo powstających osiedli śródleśnych zastosowano niejako podwójną klasyfikację. Analizowaliśmy formę osadniczą danego osiedla w momencie jego powstania i ostateczną formę osadniczą, jaką osiedle uzyskało w końcu XVII lub na początku XVIII w. Ze względu na charakter gospodarczy osiedli śródleśnych w momencie założenia należy dodać do

Pomorza w ostatnim tysiącleciu, Przegląd Zachodni, R. 7: 1951, t. 2, s. 207-263.

¹⁴ S. C a c k o w s k i, *Struktura społeczna i gospodarcza wsi województwa chełmińskiego w okresie pierwszego rozbioru Polski. Osadnictwo i ludność chłopska*, Toruń 1985.

¹⁵ *Ibid.*, s. 63-71.

wyżej wymienionych grup "osiedla związane z eksploatacją lasów", które jednak z czasem przekształcały się w typowe małe osiedla rolnicze. Stąd w analizie struktury gospodarczej w końcu XVII w. wszystkie osiedla, których powstanie związane było z eksploatacją lasów, zaliczono do osiedli rolniczych.

W ramach wymienionych wyżej typów osiedli można wyróżnić dalsze ich rodzaje. Wśród osiedli rolniczych można wyróżnić, ze względu na formę organizacyjną produkcji rolniczej:

1) folwark – osiedle, które charakteryzowało się występowaniem folwarku jako dominującej formy użytkowania ziemi i brakiem podstawowej warstwy kmieci – gburów. Nie wykluczało to jednak funkcjonowania obok folwarku wielu nawet rodzin drobnych rolników i chłopów bezrolnych, którzy byli ekonomicznie związani z folwarkiem. Do grupy tej zaliczyliśmy również takie osiedla, w których obok folwarku funkcjonowały 1–2 gospodarstwa chłopów pełnorolnych, uznając takie przypadki za fazę przejściową na drodze do zupełnej likwidacji własności chłopskiej (por. wykaz osiedli);

2) wieś z folwarkiem – osiedle, w którym obok folwarku istniały samodzielne gospodarstwa chłopskie, a chłopci drobnorolni lub bezrolni powiązani byli bądź z folwarkiem, bądź z gospodarstwami chłopskimi;

3) wieś – osiedle, w którym dominowały gospodarstwa kmiecie – gburskie, a nie było folwarku. Zamieszkujący w takim osiedlu chłopci drobnorolni lub bezrolni powiązani byli z gospodarstwami swych pełnorolnych sąsiadów. O zaliczeniu danego osiedla do tej kategorii decydowało też kryterium stanu prawnego: istnienie samorządu wiejskiego, występowanie urzędu sołtysa, wspólny przywilej osadniczy, wreszcie sama klasyfikacja osiedla w źródłach. Ze względu na wyraźne podobieństwo, jeśli chodzi o wielkość i liczbę samodzielnych gospodarstw jako specyficzną odmianę tej kategorii osiedla uznano tzw. wieś drobnoszlachecką, w której istniało 3 i więcej gospodarstw drobnej szlachty, uprawianych przez nią przy pomocy czeladzi;

4) pustkowie – małe osiedle rolnicze, powstałe zazwyczaj w XVI–XVII w., głównie na terenach podleśnych, charakteryzujące się niewielkimi rozmiarami (jednodworcze, rzadziej większe) i brakiem samorządu wiejskiego. Pustkowia na terenach podleśnych powstawały często na miejscu hut szkła i smolarni (por. niżej);

5) kolonię (przysiółek) – małe osiedle rolnicze, powstałe na skutek rozpadu organizacji gromadzkiej większych osiedli lub z powodu ograniczonych możliwości dalszej rozbudowy ze względów fizjograficznych, np. na terenach podmokłych. W XVII w. nazwą tą określiliśmy głównie małe osiedla olenderskie, powstające w dolinie i delcie Wisły, których ze względu na ich rozmiary nie można zaliczyć do kategorii wsi.

6) osiedle hodowlane – osiedle, w którym głównym zajęciem mieszkańców był wypas i hodowla bydła (w woj. pomorskim większość tego typu osiedli to owczarnie).

Do grupy osiedli rzemieślniczo-handlowych zaliczyliśmy:

7) osiedle młyńskie – zazwyczaj jednodworcze osiedle, w którym podstawą utrzymania było przetwórstwo zboża lub inna gałąź rzemiosła z napędem wodnym (tartacznictwo, folusznictwo, przetwórstwo żelaza i metali kolorowych itp.);

8) osiedle karczmarские – wyodrębnione geograficznie osiedle usługowe, jedno- lub kilkudworcze, charakteryzujące się dominacją karczmy-szynku czy też zajazdu.

Do grupy osiedli podmiejskich i o charakterze administracyjnym zaliczyliśmy:

9) wieś podmiejską – specyficzny rodzaj osiedla, występujący w najbliższej okolicy Gdańska. Podstawowym zajęciem ludności było rzemiosło, chociaż do poszczególnych domostw należały też małe gospodarstwa rolne. Wsie podmiejskie, należące zazwyczaj do innego rodzaju własności niż miejska, charakteryzowały się znaczną liczbą mieszkańców, zwartą dosyć zabudową w bezpośredniej bliskości z samym miastem od zachodniej i południowo-zachodniej strony;

10) wieś zagrodniczą – osiedle, które charakteryzowało się dominacją małych gospodarstw rolnych (zagrodniczych), bez występowania obok nich folwarku i gospodarstw kmiecyh. Geneza powstania tych osiedli nie jest jasna: mogły one pełnić funkcje handlowe i usługowe wobec okolicznych wsi (funkcje przedmiejskie), stanowić konkurencję dla rzemiosła miejskiego (wsie takie powstały w pobliżu miast) lub wreszcie stanowić rezerwuar pracowników najemno-pańszczyźnianych dla pobliskich folwarków;

11) wieś rezydencjalna – specyficzny rodzaj osiedla wiejskiego, związany również z najbliższymi okolicami Gdańska. Wsie takie rozwinęły się na miejscu wcześniejszych wsi kmiecyh, w których gospodarstwa rolne zostały wykupione przez mieszczan i przekształcone w rezydencje podmiejskie, obok których prowadzono też produkcję rolną;

12) zamek (zamek z folwarkiem) i klasztor (osiedle klasztorne z folwarkiem) – te dwa różne pod względem genezy i przynależności własnościowej rodzaje osiedli posiadały bardzo podobne funkcje gospodarcze. W obu przypadkach stanowiły one siedziby rozbudowanej administracji dominalnej (starościńskiej, klasztornej), z którą związane było istnienie osiedla produkcyjnego, jak folwarku, gospodarstw chłopskich, rzemiosła.

Do grupy osiedli rybackich zaliczyliśmy:

13) wsie i osady rybackie – osiedla, w których podstawowym zajęciem

mieszkańców był połów ryb. Wsie takie powstawały nad morzem, ale także w pobliżu śródleśnych jezior oraz nad Wisłą. Mogły rozwinąć się w osiedla wielodworcze (dłatego wsie rybackie) lub też funkcjonować jako małe osiedla jednodworcze (osady). Ze względu na niewielką ich liczbę w analizie statystycznej traktujemy je łącznie.

Wreszcie do specyficznej grupy osiedli, których powstanie związane było z eksploatacją lasów zaliczyliśmy:

14) osiedle hutnicze – osiedle związane z produkcją szkła i wyrobów szklanych, występujące na Pomorzu Gdańskim już w średniowieczu, w XVI–XVII w. głównie na Pojezierzu Kaszubskim. Po wyeksploatowaniu znajdujących się w pobliżu zasobów gliny i drzew (opał, a zarazem źródło potażu) osiedla takie przekształcano w pustkowia rolnicze;

15) osiedle smolarskie – osiedle zakładane przez producentów smoły i – rzadziej – węgla drzewnego, uzyskiwanych z karczów, tj. pozostałości po wyrębach puszczy. Często, po usunięciu karczów z najbliższego otoczenia smolarni, podejmowano na uzyskanym w ten sposób areale uprawę zbóż. Większość smolarni również z czasem przekształcona została w osiedla rolnicze, z tym że żywotność tych zakładów rzemieślniczych była z reguły dłuższa aniżeli hut szkła;

16) osiedle leśnicze – małe osiedle śródleśne, powstałe jako miejsce zamieszkania służby leśnej. Zazwyczaj w zamian za dozоровanie lasów pracownicy ci otrzymywali prawo do wykarczowania części drzew i podjęcia uprawy ziemi.

Wymienione wyżej rodzaje i typy gospodarcze osiedli nie wyczerpują zagadnienia i pozostawiają wiele kwestii dyskusyjnych. Dotyczy to szczególnie osiedli o bardziej skomplikowanym charakterze gospodarczym i rozbudowanej strukturze społecznej mieszkańców (np. Orunia, Skórcz)¹⁶. W tym miejscu staraliśmy się jedynie zasygnalizować pewne możliwości analizy i opracować w miarę wyrazisty schemat, który może posłużyć za podstawę do badań nad rozwojem sieci osadniczej i przebiegiem procesów osadniczych w XVI–XVII w.

¹⁶ W Oruni w 1611 r. (Archiwum Państwowe w Gdańsku, – dalej cyt. APG – 300 R, A/1, k. 337v) mieszkało obok 15 gburów 53 zagrodników, z których zapewne większość zajmowała się działalnością pozarolniczą; w Skórczu w 1570 r. (*Źródła dziejowe*, s. 178) poza gburami odnotowano w rejestrze 30 zagrodników, 9 rzemieślników itd. – była to największa wieś w woj. pomorskim poza najbliższymi okolicami Gdańska.

3. METODA BADAŃ

Równie skomplikowana, jak prezentowana powyżej teoria badań historyczno-osadniczych, wydaje się metodyka tych dociekań. W dotychczasowych opracowaniach z zakresu historii osadnictwa zwracano uwagę na wiele metod badawczych, wysuwając na plan pierwszy to retrogresję, to metodę kartograficzną, w zależności od celu i zakresu badań.

Niewątpliwie za podstawową metodę badań historyczno-osadniczych uznać należy metodę retrogresji, czyli poznawania zasięgu osadnictwa na podstawie późniejszych, w miarę pełnych przekazów źródłowych i cofaniu się w przeszłość, do okresów słabiej udokumentowanych źródłowo. Punktem wyjścia naszych badań był koniec XVIII w., z którego pochodzi pierwsze, w miarę pełne ujęcie kartograficzne sieci osadniczej Pomorza Gdańskiego¹⁷ oraz wykazy osiedli zawarte w tzw. katastrze fryderycjańskim z 1772 r.¹⁸, wizytacji archidiakonatu pomorskiego z 1780 r.¹⁹, wreszcie ujęcia miejscowości przez Goldbecka z 1789 r.²⁰

Stan sieci osadniczej z końca XVII w. uzyskano poprzez eliminację tych osiedli, które powstały po 1700 r., a o których brak wzmianek w źródłach XVII-wiecznych. Często nieujmowanie danego osiedla, szczególnie w rejestrach podatkowych z XVI i XVII w., nie przesądzało o jego nieistnieniu w tym czasie. W stosunku do wielu drobnych osiedli młyńskich, karczmariskich, pustkowi i przysiółków stosowano zasadę odnotowywania wiadomości o nich przy sąsiednim, większym osiedlu²¹.

¹⁷ L. S c h r ö t t e r, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Lithauen und Westpreussen nebst dem Netzedistrict* [...] 1796–1802, Berlin 1803–1810.

¹⁸ Deutsches Zentralarchiv Abteilung Merseburg, II Hauptabteilung Generaldirektorium, Abteilung 9 – Westpreussen und Netzedistrict, Materien, Titel XCIII, Kontributions Kataster; por. S. C a c k o w s k i, *Z dziejów polityki ekonomicznej pruskiego absolutyzmu. Kataster podatkowy z r. 1772/7 dla ziem pierwszego zaboru pruskiego*, Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 24, Historia III, s. 41–76.

¹⁹ ADCh, Dział Gedanensia, nr 68–72: wizytacja archidiakonatu pomorskiego z lat 1780–82.

²⁰ J. F. G o l d b e c k, *Volständige Topographie des Königreichs Preussen*, Bd. 1–2, Königsberg 1785, Leipzig 1789.

²¹ Dla ukazania zjawiska przytaczamy kilka przykładów z pow. świeckiego: młyn Tleń, znany z lustracji 1565 (*Lustracja woj. pom. 1565*, s. 180), podano w rejestrze poborowym z 1570 r. przy szlacheckim osiedlu Trzebciny (*Źródła dziejowe*, s. 191); inny młyn Żur, podany w lustracji jako Ruda Splawie (*Lustracja woj. pom. 1565*, s. 171), w rejestrze podano przy tymże Splawiu. Podobnie w rejestrze razem ujęto Biechowo z Biechówkiem, Luskowo z Luskówkiem, Pniewno

W trakcie badań nad osadnictwem woj. pomorskiego w XVI–XVII w. zauważyliśmy, że kwerendy źródłowej do tego zagadnienia nie można ograniczyć jedynie do okresu bezpośrednio objętego tematem pracy i późniejszego. Rozwój sieci osadniczej musi być analizowany w długich przedziałach czasowych, aby nawet cząstkowy efekt tej pracy mógł mieć poważniejsze walory naukowe. Stąd obok metody retrogresji zastosowano metodę porównawczą. Stan sieci osadniczej z 2. połowy XVI w. porównaliśmy z wynikami badań nad osadnictwem w XIV–XV w. na tym terenie²², weryfikując też pewne wcześniejsze ustalenia w oparciu o podstawowe źródła, pomocne dla odтворzenia sieci osadniczej z XV w.²³ Działania takie były konieczne ze względu na pomijanie w źródłach XVI-wiecznych wielu osiedli istniejących wcześniej i później²⁴.

Bardzo pomocna okazała się przy wstępnej analizie sieci osadniczej metoda kartograficzna. Stałe nanoszenie danych na mapę roboczą i kontrolowanie efektów kwerendy źródłowej w oparciu o tę mapę pozwoliło nam uniknąć wielu błędów w interpretacji źródeł i identyfikacji wymienianych w nich osiedli. Ujęcie kartograficzne pozwoliło wreszcie na prezentację wyników naszej pracy w sposób czytelny i na analizę przestrzenną rozwoju sieci osadniczej w XVI–XVII w.

Ważną rolę w kwerendzie osadniczej odegrały też badania toponomastyczne. Wiele nazw osiedli uległo w ciągu swojego istnienia poważnym przemianom. W dołączonym do prac spisie staraliśmy się podać dzisiejsze brzmienie ich nazw z zaznaczeniem mian stosowanych wcześniej. W przypadku osiedli zaginionych podawaliśmy nazwę historyczną, uwzględniając

z Jarzębieńcem (Pniewenkiem). Podobne przykłady można mnożyć dla innych powiatów woj. pomorskiego.

²² M. G r z e g o r z, *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309–1454*, Toruń 1987; t e n ż e, *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309–1454*, Warszawa 1990.

²³ Cytowana wyżej praca zawiera w części szczegółowej (wykazie miejscowości) wiele niedomowień, głównie ze względu na skrótowy charakter zawartych tam informacji. W związku z tym konieczna była kwerenda w *Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Rittersorden /1414–1438/*, hrsg. von P. G. T h i e l e n, Marburg/Lahn 1958; *Das Zinsbuch Bischof Johannes Kropidlos von Włocławek von Beginn des 15. Jahrhunderts*, hrsg. von P. K r i e d t e; *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 22: 1973, s. 1–109; *Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. C i e s i e l s k a i I. J a n o s z -B i s k u p o w a, Fontes TNT, t. 70, Warszawa 1985.

²⁴ Problem osiedli pominiętych w rejestrze z 1570 r. por. M. B i s k u p, A. T o m c z a k, op. cit., s. 11–12.

ewentualne jej warianty i odmiany. Bardzo pomocne w tych badaniach, obok dawnych spisów i słowników nazw miejscowych Pomorza Gdańskiego²⁵, okazały się prace z serii "Pomorskich monografií toponomastycznych"²⁶.

Ze względu na duży zasięg terytorialny naszych badań i znaczną liczbę analizowanych osiedli konieczne było zastosowanie metod statystycznych do opisu i analizy omawianej zbiorowości.

4. STAN BADAŃ

Stan badań nad historią osadnictwa w Polsce i Prusach Królewskich był już kilkakrotnie w literaturze prezentowany. Historię rozwoju badań historyczno-osadniczych w Polsce przedstawił, przy okazji swoich dociekań teoretycznych o przedmiocie i problematyce badań nad dziejami osadnictwa, S. Zajączkowski²⁷. Najważniejsze pozycje dotyczące dziejów osadnictwa w Prusach Królewskich zestawił dwukrotnie, w szerszym zresztą kontekście społeczno-gospodarczym, S. Cackowski²⁸. Wreszcie w ostatnich latach, przy okazji badań nad osadnictwem na Pomorzu Gdańskim w średniowieczu, bardzo drobiazgowego przeglądu literatury, szczególnie polskich i niemieckich monografií regionalnych, dokonał M. Grzegorz²⁹.

Z prac nie ujętych w tych zestawieniach wymienić należy szereg prac E. Bahra dotyczących przemian osadniczych w wybranych rejonach Pomo-

²⁵ M. B ä r, W. S t e p h a n, *Die Ortsnamenänderungen in Westpreussen gegenüber dem Namenbestande der polnischen Zeit*, Danzig 1912; S. R o s p o n d, *Skorowidz nazw geograficznych Polski Zachodniej i północnej*, t. 1-2, Wrocław 1951.

²⁶ E. B r e z a, *Toponimia powiatu kościerskiego*, Gdańsk 1974; J. T r e d e r, *Toponimia powiatu puckiego*, Gdańsk 1977; H. G ó r n o w i c z, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980; H. B u g a l s k a, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, Wrocław 1985; H. G ó r n o w i c z, *Toponimia powiatu starogardzkiego*, Wrocław 1985; E. J a k u s - B o r k o w a, *Toponimia powiatu świeckiego*, Wrocław 1987. Nazwy osiedli istniejących do dzisiaj podawaliśmy według brzmienia w *Wykazie urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 1-3, Warszawa 1980.

²⁷ S. Z a j ą c z k o w s k i, *W sprawie przedmiotu*, passim.

²⁸ S. C a c k o w s k i, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII-XVIII w.*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Roczniki TNT, R. 64: 1959, z. 2, Toruń 1961, s. 1-25; t e n ż e, *Struktura społeczna i gospodarcza*, s. 7-14.

²⁹ M. G r z e g o r z, *Struktura administracyjna i własnościowa*, s. 5-23.

rza Gdańskiego³⁰ oraz publikację J. Milewskiego zawierającą zarys dziejów osiedli dawnego powiatu starogardzkiego³¹.

Wskazać należy również badania S. Mielczarskiego nad zasięgiem rynku zbożowego³² i S. Gierszewskiego nad rolą gospodarczą małych miast pomorskich³³. Prace te są pomocne przy omawianiu ekonomicznych czynników wpływających na przekształcenia i kierunki rozwoju osadnictwa. Wiele dla zrozumienia powstawania osiedli karczmarских wnosi praca M. Szczepaniaka³⁴.

Z nowszych (po 1960 r.) opracowań dotyczących historii osadnictwa na innych ziemiach polskich wymienić trzeba prace: P. Szafrana poświęconą osadnictwu Krajny³⁵, A. Fastnacha omawiającą osadnictwo ziemi sarnockiej³⁶, wreszcie artykuły B. Janiszewskiej-Mincer, J. Wiśniewskiego, K. Heymanowskiego i N. Ciwoniuk dotyczące rozwoju osadnictwa na wybranych, mniejszych terytoriach³⁷.

³⁰ E. B a h r, *Siedlungsvorgänge des 16. bis 18. Jahrhunderts im Gebiet des ehemaligen Deutschordensamts Schöneck*, Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 16: 1967, s. 266–325; t e n ż e, *Das Gebiet Kischau und seine Siedlungen in 15. bis 18. Jahrhundert*, Beiträge zur Geschichte Westpreussens, Nr 2, Münster 1969, s. 12–46; t e n ż e, *Das Gebiet des ehemaligen Ordenspflegeramts Ossiek und sein Siedlungsausbau bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 21, H. 1: 1972, s. 70–94; t e n ż e, *Ländliche Siedlungen im Gebiet der ehemaligen Komturei Mewe von 15. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Beiträge zur Geschichte Westpreussens, Nr 4, Münster 1973, s. 33–109; t e n ż e, *Das Gebiet Bordzichow am mittleren Schwarzwasser und seine Siedlungen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, ibid. Nr 3, Leer 1980, s. 107–137.

³¹ J. M i l e w s k i, *Dzieje wsi powiatu starogardzkiego*, Gdańsk 1968.

³² S. M i e l c z a r s k i, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962.

³³ S. G i e r s z e w s k i, *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII wieku*, Gdańsk 1966.

³⁴ M. S z c z e p a n i a k, *Karczma, wieś, dwór. Rola propinacji na wsi wielkopolskiej od poł. XVII do schyłku XVIII w.*, Warszawa 1977.

³⁵ P. S z a f r a n, *Osadnictwo historycznej Krajny*; warto odnotować również inną pracę tego badacza, która ujmuje też problemy osadnictwa: *Żuławy Gdańskie w XVII wieku, Studium z dziejów społecznych i gospodarczych*, Gdańsk 1981.

³⁶ A. F a s t n a c h t, op.cit.

³⁷ B. J a n i s z e w s k a - M i n c e r, *Osadnictwo ziemi waleckiej do pocz. XVI w.*, Materiały Zachodniopomorskie, t. 11: 1965, s. 587–645; K. H e y m a n o w s k i, *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX w.*, KHKM, R. 17: 1969, nr 3, s. 417–429; N. C i w o n i u k, *Rozwój osadnictwa w starostwie jałowskim od XVI do końca XVIII wieku w świetle toponimii*, ibid., R. 31: 1983, nr 1, s. 3–25; J. W i ś n i e w s k i, *Dzieje osadnictwa w pow. augu-*

Podsumowując dotychczasowy dorobek nauki w odniesieniu do interesującego nas tematu, musimy zauważyć znaczną lukę chronologiczną w badaniach nad osadnictwem wiejskim Prus Królewskich, w tym także woj. pomorskiego. O ile doczekały się już opracowania dzieje osadnictwa na tym terenie w średniowieczu oraz w ujęciu statystycznym w 2. połowie XVI w., o tyle dalsze śledzenie jego rozwoju możliwe jest tylko przez pryzmat niemieckich i – ostatnio – polskich opracowań stanu sieci osadniczej w końcu XVIII w. Stąd konieczność podjęcia badań nad osadnictwem XVII-wiecznym, które mogą wyjaśnić genezę i przebieg zmian w sieci osadniczej, których efekty znamy z opracowań dla końca XVIII w.

Brak również w dotychczasowych pracach badań wskazujących na oddziaływanie przemian ekonomicznych w kraju na przeobrażenia osadnicze, szczególnie w XVII w. Ukazywany w literaturze wpływ zniszczeń wojennych na zmiany struktury gospodarczej osiedli wiejskich, pozbawiony analizy innych, "pokojowych" czynników wpływających na przeobrażenia wewnątrz osiedli, wyolbrzymiał znaczenie klęsk elementarnych w rozwoju gospodarczym Prus Królewskich³⁸.

Słabo naświetlone zostały w dotychczasowych opracowaniach kierunki rozwoju osadnictwa na Pomorzu Gdańskim w czasach nowożytnych. Poza artykułem K. Ślaskiego omawiającym zagadnienia osadnictwa śródleśnego na tym terenie, problemy te nie były dotychczas badane³⁹.

Biorąc pod uwagę ukazany wyżej stan badań nad osadnictwem wiejskim woj. pomorskiego w XVI–XVIII w., wydaje się konieczne podjęcie badań nad określonym przez nas w temacie zagadnieniem.

5. PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

Badania nasze, ze względu na ich szeroki zakres chronologiczny i terytorialny, staraliśmy się oprzeć przede wszystkim na źródłach obejmujących całość lub też większość omawianego terytorium, aby uzyskać wymaganą przy tego typu analizach porównywalność danych. Dlatego też podstawowe

stowskim od XV do końca XVIII w., [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 13–294.

³⁸ S. H o s z o w s k i, op. cit., s. 388, upatruje np. w zniszczeniach wojennych przyczyny ubytku gburów w dobrach królewskich.

³⁹ K. Ś l a s k i, *Zaludnienie puszczy Polski zachodniej w okresie do XIV w.*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 16: 1954; t e n ż e, *Osadnictwo w puszczech województwa pomorskiego w XV–XVIII wieku*, KHKM, R. 11: 1963, s. 235–247.

źródła stanowią: rejestry podatkowe, lustracje królewszczyzn, inwentarze dóbr ziemskich, kontrakty osadnicze i dzierżawne, wizytacje kościelne.

W trakcie prac wykorzystaliśmy rejestry podatkowe z lat: 1570/1, 1648, 1656, 1662 i 1682⁴⁰. Na szczególną uwagę, ze względu na bogactwo zawartych w nich informacji, zasługują: wielokrotnie już wykorzystywane w badaniach rejestr poboru łanowego z 1570/1 r. oraz rejestr podatku poglównego wraz z poprzedzającymi jego powstanie tzw. popisami księżymi z 1662 r. Szczególnie to ostatnie źródło przynosi olbrzymią wiedzę o strukturze społecznej, a co za tym idzie, i gospodarczej ujętych w popisach miejscowości. Do omawianej grupy źródeł zaliczyć też należy wyzyskane z ksiąg miejskich gdańskich zestawienia podatkowe dla wsi należących do Gdańska⁴¹ oraz zeznania podatkowe szlachty z 2. połowy XVII w. z ksiąg miejskich kościerskich i świeckich⁴², które posłużyły następnie za podstawę do sporządzenia taryfy podatkowej z 1682 r.

W badaniach wykorzystano także wszystkie zachowane lustracje królewszczyzn woj. pomorskiego z lat 1565, 1570, 1624, 1664 oraz, dla porównania i sprawdzenia, z 1765 r.⁴³ Wszystkie te lustracje, poza ostatnią, są opublikowane i były już wykorzystywane w badaniach historycznych. Przynoszą one wiadomości o miejscowościach stanowiących własność królewską na terenie woj. pomorskiego oraz informacje o rodzajach osiedli, ich przekształcaniach, genezie powstania itp.

Kolejną grupą źródeł były inwentarze dóbr ziemskich, wytwarzane

⁴⁰ *Źródła dziejowe; Regestr poboru podwoynego dn 25 III 1648...*, wyd. W. Kętrzyński, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, t. 6, Poznań 1871; Riksarkived Stockholm, Preuss. Rakenskaper v. Karls X Gustavs..., Verzeichnis der Huefen undt Poboren zahl in Preussen Pommerellen und Kassuben 1656 (mikrofilmy tej taryfy w posiadaniu TNT); AGAD, ASK, dz. I, nr 52, 147: rejestr poglównego z 1662 r.; *Taryfy podatkowe Ziem Pruskich z 1682 r.*, wyd. S. Kętrzyński, Fontes TNT, t. 5, Toruń 1901.

⁴¹ APG, Akta m. Gdańska, 300 R, A/1-4, 7.

⁴² ADCh, Dział Varia, księga ławnicza Świecia 1: zeznania podatkowe szlachty z 1669 r.

⁴³ Lustracja woj. pom. 1570; Lustracja woj. malb. i chełm. 1570 (zawiera dane dla pomorskich części starostw grudziądzkiego i rogozińskiego oraz lustrację starostwa borzechowskiego i tucholskiego); *Lustracja województw Prus Królewskich 1624*, wyd. S. H o s z o w s k i, Gdańsk 1967; *Opisy królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w 1664 r.*, wyd. J. P a c z k o w s k i, Fontes TNT, t. 32, Toruń 1938; AGAD, ASK, dz. XLVI, t. 39: Lustracja powiatów świeckiego, tucholskiego i człuchowskiego; t. 36: Lustracja pow. mirachowskiego; t. 37: Lustracja pow. puckiego; t. 38: Lustracja pow. tczewskiego, nowskiego i gdańskiego.

szczególnie przez instytucje kościelne i starostów. Do tej grupy zaliczyć należy publikowane inwentarze dóbr biskupstwa wrocławskiego ⁴⁴, inwentarz dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z 1511 r. ⁴⁵, inwentarze starostw puckiego i kościerskiego z XVII w. ⁴⁶, wreszcie skromny inwentarz opackich dóbr pogódkowskich z 1624 r. ⁴⁷ Wykorzystano też liczne nie publikowane inwentarze dóbr królewskich z XVII i początku XVIII w. ⁴⁸

Szczególnie ważną grupą źródeł dla odtworzenia rozwoju sieci osadniczej były nie publikowane w większości i słabo wykorzystywane w literaturze wizytacje kościelne. Poza wizytacjami archidiaconatu pomorskiego z końca XVI w. ⁴⁹ i wizytacją archidiaconatu kamieńskiego z 1653 r. ⁵⁰, wydanymi w serii "Fontes TNT", w archiwum diecezjalnym w Pelplinie przechowywane są szczególnie cenne dla końca XVII w. wizytacje archidiaconatu pomorskiego z lat 1686/7, 1701/2, 1711 i 1728 ⁵¹, zawierające wiadomości o nazwach, własności, rodzaju i przynależności administracyjnej osiedli. Ich analiza pozwala uzyskać w miarę pełny obraz rozwoju sieci osadniczej i jej stanu w końcu XVII w.

Wykorzystano również znaczną liczbę kontraktów osadniczych i

⁴⁴ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego z r. 1534*, wyd. B. U l a n o w s k i, Kraków 1916; *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z r. 1582*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 37, Toruń 1953; *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego z r. 1598*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 36, Toruń 1950; *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 38, Toruń 1957.

⁴⁵ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, ed. B. U l a n o w s k i, Kraków 1920.

⁴⁶ *Inwentarze starostw puckiego i kościerskiego z XVII w.*, wyd. G. L a b u d a, Fontes TNT, t. 39, Toruń 1954.

⁴⁷ *Inwentarz opackich dóbr pogódkowskich z 1624 r.*, wyd. W. O d y n i e c, Rocznik Gdański, (dalej cyt. RG), t. 33: 1973, s. 127–138.

⁴⁸ Wykorzystano m.in. inwentarz dóbr rzucewsko-wejherowskich z 1711 r. (AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. XVII, t. 132), inwentarz starostwa kiszewskiego z 1725 r. (Archiwum Państwowe w Poznaniu, Archiwum Skórzewskich z Czerniejewa, t. 158), inwentarze starostwa tucholskiego z 1603 i 1632 r., inwentarz starostwa człuchowskiego z 1610 r. itd.

⁴⁹ *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozdrażewski Vladislawiensi et Pomeraniae episcopo facta*, wyd. S. K u j o t, Fontes TNT, t. 1–3, Toruń 1897–1899.

⁵⁰ *Monumenta veturiosa ad archidiaconatum Camenensem pertinentia*, wyd. P. P a n s k e, Fontes TNT, t. 11–15, Toruń 1907–1911.

⁵¹ Por. przypis 8, wykorzystano też wizytację archidiaconatu pomorskiego z 1728 r. (ADCh, Dział Gedanensia, nr 40).

dzierżawnych, przechowywanych głównie w archiwach gdańskim oraz bydgoskim, jak też opublikowanych⁵². Źródła te pozwoliły na ustalenie dla znacznej liczby osiedli czasu nadania pierwszego przywileju bądź zawarcia pierwszego kontraktu osadniczego. Szczególnie ważny był ten typ źródeł dla naszych wysiłków podjętych w celu odtworzenia rozwoju sieci osadniczej w posiadłościach ziemskich miasta Gdańska oraz w dobrach niektórych instytucji kościelnych. Bardzo ważną rolę odegrały również w naszych badaniach źródła kartograficzne. Jedynym z podstawowych źródeł do retrospektywnej analizy rozwoju sieci osadniczej były mapy z tzw. atlasu Schroettera z przełomu XVIII/XIX w., w tym również ich pierwowzory – mapy rękopiśmienne w skali 1:50000, przechowywane w Bibliotece Gdańskiej PAN⁵³. Wykorzystano również bogaty zbiór map i planów, głównie dotyczących dóbr ziemskich Gdańska z XVII–XVIII w., przechowywanych w tejże bibliotece i w archiwum gdańskim⁵⁴. Szczególnie przydatna w naszych badaniach okazała się mapa Berndta z około 1600 r., ukazująca ówczesny stan zasiedlenia rejonu Szkarpawy⁵⁵.

Ponadto wykorzystano liczne jednostkowe przekazy zawarte w wydawnictwach źródłowych ("Fontes TNT"), czasopismach i monografiach powiatów. Przejrzano i wciągnięto do kartoteki osadniczej informacje o osiedlach z licznie zachowanych dla woj. pomorskiego ksiąg miejskich, akt klasztorów i dóbr szlacheckich, przechowywanych w archiwach w Gdańsku, Bydgoszczy, Pelplinie i Toruniu. Pełny wykaz źródeł zamieszczono na końcu pracy. Do pracy dołączony został również spis osiedli, które uznano za istniejące w końcu XVII w. Osiedla są w nim pogrupowane według przynależności do poszczególnych jednostek administracyjnych, rodzajów własności, podziału na istniejące w 1570 r. i założone później. Obok nazwy (nazw) osiedli spis będzie zawierał informacje o ich rodzaju gospodarczym w XVI i w XVII w. (w stosunku do osiedli istniejących przed 1570 r.), rodzaju gospodarczym nowych osiedli w momencie ich powstania i w końcu XVII w., dacie ich pojawienia się w źródłach.

⁵² Wymienić tu należy zespół dokumentów do dziejów wsi pomorskich w APG; oraz *Documenta capitaneatus Slochoviensis (1471-1770)*, wyd. P. P a n s k e, Fontes TNT, t. 28, Toruń 1935.

⁵³ Biblioteka Gdańska PAN, zbiór kartograficzny, por. J. S z e l i g a, *Pierwsza szczegółowa mapa północno-wschodniej Polski*, Zeszyty geograficzne WSP w Gdańsku, R. 11, s. 79–101.

⁵⁴ Omówienie map i planów okolic Gdańska w: J. S z e l i g a, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do roku 1772*, Wrocław 1982.

⁵⁵ APG, 300,MP/354–355: Berndt, Szkarpawa 1600 r.

WOJEWÓDZTWO POMORSKIE DO KOŃCA XVII WIEKU. ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE, TERYTORIUM, PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE I STOSUNKI WŁASNOŚCIOWE

A. Środowisko geograficzne

W badaniach osadniczych nie może być pominięte środowisko geograficzne. Było ono bowiem w czasach feudalnych jednym z głównych elementów kształtujących sieć osadniczą i wpływających na kierunki rozwoju osadnictwa. Wpływ ten uwidaczniał się szczególnie w uzależnieniu zasięgu sieci osiedli rolniczych od geomorfologicznej budowy terenu. Zbieżność między występowaniem konkretnych form morfologicznych a zasięgiem zwartych kompleksów osadniczych wykazała dla okresu do końca XV w. M. Kielczewska-Zaleska¹. 'Zwarte osadnictwo rolnicze objęło w średniowieczu na Pomorzu Gdańskim przede wszystkim obszary moreny dennej, w mniejszym zaś stopniu znacznie żyzniejsze, ale trudniejsze do uprawy, tereny dolin i pradolin rzecznych. Zupełną prawie anekumena pozostawały natomiast tereny sandrowe i obszary wysoczyzn moreny czołowej².

Z analizy rozmieszczenia osiedli w XV w. można wysnuć wniosek, że przy podejmowaniu decyzji o założeniu wsi brano pod uwagę przede wszystkim dostępność terenu dla ówczesnych narzędzi rolniczych. Jakość gleby odgrywała rolę drugorzędą, głównie dlatego, iż w ciągu kilkunastu czy może nawet kilkudziesięciu lat od wzięcia danego terenu pod uprawę nagromadzone tam powierzchniowe zapasy próchnicy zapewniały w miarę przyzwoite, jak na owe czasy, plonowanie. Nieurodzajność gleb ujawniała się więc znacznie później, wraz z wyczerpywaniem się płytkich zasobów próchnicznych.

Przypuszczenia takie potwierdza pośrednio fakt pojawienia się w końcu średniowiecza (XIV–XV w.) tzw. łańców pustych czy też opuszczania całych wsi. Z analizy rozmieszczenia osiedli opuszczonych przed połową XVI w.

¹ M. Kielczewska-Zaleska, *O powstaniu*, s. 136 n.

² Ibid., s. 139–141.

wynika, że zdecydowana ich większość położona była na krańcach zwartych kompleksów osadniczych, na glebach słabych albo bardzo trudnych do uprawy (kamienistych, bagiennych, zalewanych przez Wisłę)³.

Ten ścisły związek zasięgu sieci osadniczej z podłożem geomorfologicznym dotyczył wyłącznie osiedli rolniczych. Inne osiedla (np. młyńskie, rybne, karczarskie, związane z eksploatacją lasów) powstawały także na terenach nieurodzajnych i utrzymywały się na nich ze względu na swoją specjalizację gospodarczą⁴. Zależność ich usytuowania od środowiska geograficznego związana była z innymi jego elementami, a mianowicie z szatą roślinną, siecią wodną, przebiegiem głównych szlaków komunikacyjnych. Stąd też wynika potrzeba uchwycenia oddziaływań wspomnianych wyżej elementów środowiska geograficznego na rozwój sieci osadniczej.

1. BUDOWA GEOMORFOLOGICZNA

Dotychczasowy stan wiedzy pozwala wyróżnić na obszarze dawnego województwa pomorskiego występowanie 4 głównych form geomorfologicznych: moreny dennej, moreny czołowej, dolin i pradolin rzecznych oraz sandrów⁵.

Obszary moreny dennej obejmują dość zwarte terytorium w północnej i środkowej części Pomorza Gdańskiego, poczynając od wybrzeża Bałtyku aż po Parchowo, Kościerzynę i Nowe na południu. Na północy obszary moreny dennej rozdzielone są głębokimi i bagiennymi dolinami i pradolinami rzek nadmorskich, w wyniku czego powstał na tym terenie ciąg tzw. kęp: żarnowiecka, sławoszyńska, swarzewska, pucka, oksywska i redłowska⁶. Występujące tu gleby zaliczane są do gleb żyznych⁷.

³ Najwięcej osiedli opuszczonych w XVI w. odnotowaliśmy na wysoczyznach moreny czołowej na Pojezierzu Kaszubskim. Ponadto można zaobserwować częstsze występowanie tego typu osiedli na skrajach zwartych skupisk osadniczych – na granicy terenów morenowych z lasami (np. Borami Tucholskimi). Dokładny wykaz osiedli opuszczonych zob. przypisy 17–32 do rozdziału II.

⁴ M. K i e ł c z e w s k a – Z a l e s k a, *O powstaniu*, s. 142.

⁵ Ogólny opis szkieletu geomorfologicznego Prus Królewskich w: *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 22 n; oraz B. A u g u s t o w s k i, *Pomorze*, Warszawa 1977, s. 29 n. – podaje on dokładną charakterystykę geomorfologiczną poszczególnych krain geograficznych Pomorza.

⁶ *Ibid.*, s. 44.

⁷ Na obszarze kęp nadmorskich występują gliny zwałowe lekkie, średnie i ciężkie, a tamtejsze gleby zaliczane są dzisiaj do II i IV klasy bonitacyjnej: *Pobrzeże*

Poniżej pradoliny Redy–Łeby morena denna staje się podstawą krajobrazu Pomorza Gdańskiego, ze wzrastającym w części zachodniej udziałem wzniesień czołowomorenowych. Pod względem jakości gleb obszar ten charakteryzuje się przewagą żyznych gleb brunatnych w pasie nadwiślańskim, a gleb średniurodzajnych i nieurodzajnych w zachodniej części. W okolicach Gniewu występują nawet rzadko spotykane na Pomorzu Wschodnim tzw. czarne ziemie⁸. W opracowaniach geograficznych omawiane terytorium zaliczane jest do dwóch jednostek: Pojezierza Kaszubskiego i Pojezierza Starogardzkiego⁹.

Na południe od linii Parchowo–Kościerzyna–Nowe rozpoczynają się rozległe tereny sandru pomorskiego, który wyraźnie rozdziela moreny pomorskie na część północną i południową. Sandr wąskimi językami wrzyna się wzdłuż dolin rzecznych głęboko w obszary moreny dennej, dochodząc do Świecia, a w okolicach Tucholi przekraczając nawet granice dawnego woj. pomorskiego. Tereny te charakteryzują się bardzo nieurodzajnymi glebami, które do dzisiaj porastają zwarte kompleksy leśne, określane mianem Borów Tucholskich¹⁰.

Na linii Lipusz–Biały Bór oraz w okolicach Brus, Wiela i Czerska wyrastają spod powierzchni sandru liczne ciągi moreny czołowej i dennej o nieco urodzajniejszych glebach¹¹.

Morena denna staje się znowu podstawą krajobrazu na południowych krańcach dawnego województwa. Tworzy tu ona rozległe tereny, poprzedzielane ramionami sandru zalegającego wzdłuż dolin rzecznych. Większe pasy moreny dennej ciągną się od Czarnego do Konarzyn, od Lędyczka po Chojnice, na zachód od Tucholi, wokół Bysławia i Cekcyna, wreszcie na zachód i północ od Świecia. Tereny te wyróżniają się żyznymi glebami gliniastymi¹².

Pomorskie, praca zbiorowa pod red. B. Augustowskiego, Wrocław 1984, s. 152–153 (mapa gleb) i 159 (kompleksy przydatności rolniczej gleby).

⁸ B. Augustowski, *Pomorze*, s. 68.

⁹ *Ibid.*, s. 51–54, opis geomorfologiczny Pojezierza Kaszubskiego i Starogardzkiego.

¹⁰ *Ibid.*, s. 58–59.

¹¹ M. Kiełczewska-Zaleska, *O powstaniu*, s. 143.

¹² B. Augustowski, *Pomorze*, s. 58, opis Pojezierza Krajeńskiego. Charakterystykę drugiej jednostki geograficznej tu wspomnianej – Równiny Świeckiej (Wysoczyzny Świeckiej) podaje B. Augustowski na s. 59–60. Tereny te zajmują gleby bielcowe wytworzone z gliny zwałowej oraz z piasków naglinowych, charakteryzujące się znaczną żyznością – zalicza się je do III i IV klasy bonitacyjnej (*ibid.*, s. 65), a przy odpowiednim nawożeniu nawet do klasy II.

Zupełnie odmienną pod względem krajobrazu część Pomorza Gdańskiego stanowi pas nizin nadmorskich i dolina Wisły¹³. Są one oddzielone od omówionej wyżej części Pomorza stromymi terasami, dochodzącymi do kilkudziesięciu metrów wysokości. Na północy do owych nizin zaliczyć należy, oprócz wąskiego pasa nadbrzeżnych piasków wydmyowych tworzących Mierzę Helską i Mierzę Wiślaną, bagienne doliny Piaśnicy i Czarnej Wody (tzw. Błota Karwieńskie i Bielawskie) oraz pradolinę Redy-Łeby. Pas nizinny zwęża się w okolicach Gdyni, ciągnie dalej na południe wąskim obniżeniem nadmorskim, by w okolicach Gdańska ponownie rozszerzyć się w rozległą deltę Wisły – Żuławy¹⁴. Do dawnego woj. pomorskiego należała jedynie część tego regionu – tzw. Żuławy Gdańskie oraz rejon ujścia Szkarpany i Wisły Królewskiej do Zalewu Wiślanego¹⁵.

Nieco na północ od Tczewa dolina Wisły zwęża się i ciągnie dalej na południe wzdłuż rzeki. Jedynie na kilku odcinkach terasy rozdzielające dolinę rzeczną od terenów morenowych oddalają się od rzeki, tworząc szersze pasy nizinne: w okolicach Walichnowów (nieduża tzw. Nizina Walichnowska między Tczewem a Gniewem), na południe od Nowego aż po Sartawice (tzw. Nizina Sartawicko-Nowska) i na południowy zachód od Świecia¹⁶. W dolinach i pradolinach w północnej części Pomorza Gdańskiego zalegają gleby torfowe, na które osadnictwo wkroczyło dopiero w końcu XVI w.

Żuławy i dolina Wisły posiadają bardzo żyzne gleby – mady rzeczne. Gleby te były jednak jedynie częściowo wykorzystywane w średniowieczu ze względu na częste wylewy rzeki i wymywanie gleby oraz depresyjny charakter obszarów u ujścia Szkarpany. Dopiero sprowadzenie osadników olenderskich, budowa wałów ochronnych i skomplikowanego sy-

¹³ Charakterystykę geograficzną tych regionów zawierają monografie: *Pobrzeże Pomorskie*; oraz *Dolina Dolnej Wisły*, praca zbiorowa pod red. B. A u g u s t o w s k i e g o, Wrocław 1982.

¹⁴ Podobny opis tej krainy zawiera pozycja: *Żuławy Wiślane*, praca zbiorowa pod red. B. A u g u s t o w s k i e g o, Gdańsk 1976.

¹⁵ Rozwój posiadłości ziemskich Gdańska omówiony został m.in. w pracy *Historia Gdańska*, t. 2 1454–1655, pod red. E. C i e ś l a k a, Gdańsk 1982, s. 33 n.

¹⁶ Nizina Walichnowska stanowi część mezoregionu zwanego Kwidzińską Doliną Wisły, Nizina Sartawicko-Nowska wchodzi w skład Basenu Grudziądzkiego, zaś nizinna część, położona na południe od Świecia, należy do tzw. Fordońskiej Doliny Wisły. Położone po lewej stronie Wisły części jej doliny uzupełniają obniżenia po stronie prawej. Są to od południa: Basen Unisławski, Basen Grudziądzki i Basen Kwidziński oraz obniżenie na północ i północny-wschód od Chełmna. Podział regionalny Doliny Dolnej Wisły został omówiony szeroko w pracy *Dolina Dolnej Wisły*, s. 227 n.

stemu odwadniającego spowodowała pełne zagospodarowanie tych terenów, poczynając od połowy XVI w.¹⁷

2. ZASIĘG LASÓW

Województwo pomorskie należało do terenów silnie zalesionych. Lasy dominowały zdecydowanie, szczególnie w zachodniej i południowej jego części, nad terenami uprawnymi. Do obszarów bezleśnych zaliczyć można jedynie wspomniane wyżej kępy moreny dennej na północy, Żuławy, dolinę Wisły oraz pas żyznych ziem ciągnących się równolegle do doliny Wisły od Gdańska po Nowe. Okolice Skarszew, Kościerzyny, Starogardu, Świecia, Tucholi, Chojnic, Człuchowa i Debrzna określić można jako tereny o względnej równowadze lasów i ziem uprawnych w XVI w., a w pozostałej części województwa zdecydowanie dominowały w tym czasie lasy¹⁸.

Na interesującym nas terytorium można wyróżnić kilka większych kompleksów leśnych. Na obszarze nizin nadmorskich lasy porastały wydmy Mierzei Helskiej i Wiślanej. Znaczną część dawnego powiatu puckiego zajmowała tzw. Puszcza Darżłubska z przewagą lasów liściastych¹⁹. Dalej na południe od doliny Redy rozpościerały się zwarte dosyć pasma lasów środkowej (kaszubskiej) części Pomorza Gdańskiego, sięgające na południu po okolice Gdańska (tzw. Las Oliwski), Skarszew, Stężycy i Gowidlina. Były to głównie lasy liściaste z przewagą buka, dębu i grabu, poprzerywane w części wschodniej nasilającym się zwartym osadnictwem²⁰. Niewielkie połacie lasów sosnowych znajdowały się w okolicach Przetoczyna, Góry i Wejherowa, o czym świadczą występujące tam nazwy miejscowe (Sosnowa Góra, Sosna, Borowo).

Największym kompleksem leśnym tego regionu były, i są do dzisiaj, Bory Tucholskie wraz z lasami północnej części dawnego powiatu człuchowskiego, których zasięg pokrywał się niemal dokładnie z zasięgiem sandrów pomorskich. Bory Tucholskie zajmowały około 30% ogólnej powierzchni dawnego woj. pomorskiego. Przeważały tu lasy iglaste z dużym

¹⁷ Omówienie historii budowy obwałowań i kanałów odwadniających na Żuławach zawiera praca: H. B e r t r a m, W. L a B a u m e, D. K l o e p p e l, *Das Weichsel – Nogat – Delta*, Danzig 1924.

¹⁸ Hipotetyczny zasięg lasów w XVIII w. przedstawiony został na mapie głównej, załączonej do niniejszej pracy. Podobnej rekonstrukcji dokonał M. B i s k u p w *Atlasie*, por. *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.*, s. 26–27 i mapa główna.

¹⁹ *Pobrzeże Pomorskie*, s. 295 n.

²⁰ *Pojezierze Kaszubskie*, s. 182 n., 191 n.

udziałem sosny i wytępionego do dzisiaj prawie zupełnie cisu²¹. Na obrzeżach zwartych kompleksów leśnych rosły też dęby, brzozy i graby, o czym świadczą nazwy osiedli: Dąbrówka, Dąbrowa, Brzeziny, Brzeźno, Grabowo, Grabowa Buchta itp.²²

Las stanowił początkowo naturalną barierę dla rozwoju osadnictwa. W miarę jednak zagospodarowywania obszarów bezleśnych człowiek coraz częściej wkraczał na obszary leśne, szukając nowych terenów pod zasiedlenie, a także niezbędnego surowca budowlanego i przemysłowego, jakim było drewno. Historycy osadnictwa, a także geografowie, wielokrotnie podejmowali badania mające na celu określenie zasięgu tzw. puszczy pierwotnej, będącej równocześnie granicą rozwoju najstarszego osadnictwa²³.

W średniowieczu karczowanie i przemysłowa eksploatacja lasów stały się, obok osuszania terenów podmokłych i zalewowych, głównym źródłem pozyskiwania nowych terenów uprawowych. W pierwszym rzędzie osadnictwem objęte zostały tereny dawnych lasów liściastych, położone na lepszych glebach²⁴. Nasilenie ingerencji człowieka w szatę leśną Pomorza Gdańskiego nastąpiło w XIII–XIV w., w związku z szybkim wzrostem demograficznym i gospodarczym tej dzielnicy. Wraz z rozwojem miast i handlu hanzeatyckiego wzrastało zapotrzebowanie na drewno do budowy domów, statków, a także na produkty wytwarzane z drewna czy też z udziałem drewna, jak dziegieć, smoła, potaż czy szkło²⁵. Kres temu ożywieniu położył kryzys gospodarczy, który ogarnął Europę w XV w. Eksploatacja lasów uległa poważnemu zahamowaniu, a nawet dochodziło do poszerzania powierzchni puszczy kosztem wycofującego się ze słabszych gleb leśnych osadnictwa.

Ożywienie gospodarcze XVI w. ponownie nasiliło zainteresowanie mieszkańców tego regionu surowcami leśnymi. Drewno i produkty leśne stały się drugim co do znaczenia, po zbożu, asortymentem zyskownego eksportu do Europy zachodniej przez Gdańsk²⁶. Na niespotykaną skalę

²¹ B. Augustowski, *Pomorze*, s. 314.

²² Nazwy te występują na północnym i północno-wschodnim obrzeżu Borów Tucholskich, w sąsiedztwie terenów morenowych, oraz we wnętrzu Borów w okolicach o przewadze lepszych gleb, również na podłożu morenowym.

²³ Dla obszaru Pomorza zob. K. Ślaski, *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, Przegląd Zachodni, R. 7: 1951, t. 2, s. 207–263.

²⁴ K. Ślaski, *Zaludnienie puszczy Polski zachodniej w XV–XVIII wieku*, s. 81 n.

²⁵ Rozwój średniowiecznego hutnictwa szkła na Pomorzu omówił M. Grzegorz, *Niektóre aspekty badań nad szklarstwem w świetle informacji pisanych*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, t. 12: 1987.

²⁶ *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, pod red. G. Labudy, Poznań 1976, s. 275.

rozwinął się wyrąb lasów, produkcja smoły, szkła itp.²⁷ Eksploatacji lasów nie wstrzymało tym razem kolejne europejskie załamanie gospodarcze z XVII w., które szczególnie mocno uwidoczniło się w Polsce. Zmniejszający się popyt na zboże właściciele i dzierżawcy lasów próbowali rekompensować poprzez sprzedaż produktów leśnych, co powodowało kolejne nasilenie wyrębu drzew.

Lasy pomorskie w ciągu XVI i XVII w. pozostawały głównym źródłem pozyskiwania drewna i jego przetworów dla rynku gdańskiego. W ślad za trzebieżą lasów postępowało zazwyczaj osadnictwo rolnicze. Szczególnie poważne rozmiary osiągnęło w XVII w. zasiedlanie terenów poleśnych w środkowej części woj. pomorskiego, mniejsze zaś były postępy osadnictwa w Borach Tucholskich. Zadecydowały o tym zapewne warunki glebowe. O ile na Pojezierzu Kaszubskim zasiedlano tereny moreny czołowej i dennej o glebach w miarę urodzajnych, o tyle w Borach Tucholskich rozwój założonych już nawet przysiółków rolniczych uniemożliwiałoby bardzo szybkie wyjaławianie się gleby²⁸. Stąd, mimo prowadzonych na olbrzymią skalę wyrębów w tym rejonie, obszar lasów w zasadniczy sposób nie zmniejszył się aż do dzisiaj.

3. SIEĆ WODNA

Kolejnym ważnym elementem środowiska geograficznego mającym wpływ na rozwój sieci osadniczej było rozmieszczenie cieków wodnych i głównych jezior. Nie można tu także pominąć roli wybrzeża Bałtyku, które w naturalny sposób wpływało na rozwój osiedli rybackich. Rybołówstwo morskie odgrywało szczególnie ważną rolę w gospodarce starostwa puckiego, klasztoru oliwskiego i Gdańska, do których należała większa część wybrzeża. Jedynie odcinki wybrzeża na zachód od Karwi, między Puckiem a ujściem Redy oraz między Oksywiem a Sopotem, należały do innych właścicieli, m.in. do klasztorów żukowskiego i kartuskiego oraz do kilku majątków szlacheckich²⁹.

²⁷ O skali tego zjawiska najlepiej świadczą rozmiary nowego osadnictwa śródleśnego w XVII w., które będą tematem naszych rozważań w dalszej części pracy. Kilka ogólnych uwag o gospodarce leśnej w: *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, s. 252 n.

²⁸ Kilka przykładów zaniku osiedli w starostwie tucholskim spowodowanych zapiaszczeniem gruntów podano w lustracji z 1765 r.; Lustracja pow. świeckiego, tucholskiego i człuchowskiego 1765, k. 65v.

²⁹ Do szlachty należały następujące osiedla nadmorskie: Rzucewo, Osłonino,

Najważniejszą arterią rzeczną Pomorza Gdańskiego była Wisła. Trudno przecenić rolę tej rzeki dla rozwoju osadnictwa na Pomorzu. Jej znaczenie jako głównego szlaku komunikacyjnego wykracza daleko poza obręb regionu³⁰. Jak już wcześniej wspominaliśmy, wzdłuż rzeki ciągnęły się najurodzajniejsze gleby, na których rozwinęła się w XVI–XVII w. intensywna gospodarka rolno–hodowlana związana z osadnictwem olenderskim. Nad Wisłą położone były główne ośrodki miejskie woj. pomorskiego z Gdańskiem na czele, a dalej Tczewem, Gniewem, Nowem i Świeciem. Liczne przewozy przez Wisłę i konieczność obsługi intensywnego ruchu handlowego na tej rzece sprzyjały rozwojowi małych osiedli karczmarek wzdłuż jej biegu. Wody rzeki bogate też były w ryby, co sprzyjało rozwojowi osiedli rybackich, szczególnie w pobliżu miast. Wreszcie Wisła łączyła główny ośrodek zbytu produktów rolnych i leśnych – Gdańsk z jego pomorskim zapleczem poprzez spławne dopływy: Brdę, Wdę i Wierzycę. Rzeki te pozwalały na zyskowny spław drewna z głównego jego rezerwuaru – Borów Tucholskich³¹. Do spławnych rzek pomorskich zaliczano też w czasach nowożytnych Redę, którą płynęło drewno z Puszczy Darżlubskiej i północnej części lasów kaszubskich, dostarczane następnie morzem do Gdańska³².

Innym czynnikiem powodującym rozwój sieci osadniczej było wykorzystywanie energii wód rzecznych jako siły napędowej młynów, tartaków, hamrów, foluszów itp. Ten kierunek eksploatacji rzek dotyczył przede wszystkim mniejszych cieków rzecznych. Dostatecznie rozbudowana sieć rzeczna oraz znaczne różnice wysokości między źródłami rzek a ich ujściami spowodowały intensywny rozwój młynarstwa, folusznictwa, a także wytopu żelaza na Pomorzu Gdańskim. Szczególne nasycenie w obiekty przemysłowe napędzane siłą wody występowało w okolicach Gdańska, obejmując obszar od dolnego biegu Redy po dorzecze Raduni i Kłodawy na południu. W licznych hamrach przerabiano tutaj sprowadzaną ze Szwecji przetopioną już wstępnie rudę żelaza (tzw. osmund), co było źródłem bardzo poważnych dochodów patrycjatu gdańskiego, który zmonopolizował tę gałąź wytwórczości w swoich rękach³³. Obok hamrów żelaznych funkcjonowały też kuźnie,

Beka i Kolibki; do klasztoru żukowskiego: Oksywie, do klasztoru kartuskiego: Gdynia.

³⁰ W sposób chyba najbardziej plastyczny, poprzez oddziaływanie wiślanego rynku zbożowego, ukazał znaczenie tej rzeki w gospodarce Polski w XVI–XVII w.: S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach Polskich*.

³¹ S. Gierszewski, *Struktura*, s. 123–124 o roli Wdy w spławie.

³² W. Odyniec, *Starostwo puckie 1546–1678*, Gdańsk 1961, s. 155–157.

³³ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa 1962, s. 103–106.

w których przetapiano mosiądz, olejarnie, folusze, młyny do mielenia kory dębowej, wreszcie młyny zbożowe i tartaki³⁴. Najwięcej tego typu obiektów zlokalizowanych było nad Potokiem Oliwskim i Strzyżą, a także Redą, Zagórską Strugą, Chyłońskim Potokiem, Kaczą, Kamiennym Potokiem, Radunią i jej dopływami oraz Kłodawą.

Pozostałe rzeki dawnego woj. pomorskiego wykorzystywano przede wszystkim do napędzania kół młyńskich oraz licznych, szczególnie w okolicach Borów Tucholskich, tartaków. Za pomocą kół wodnych produkowano również na południu żelazo z tzw. rud darniowych³⁵. Inne obiekty przemysłowe korzystające z energii wodnej usytuowane były wyłącznie w pobliżu miast (np. folusze, papiernie, młyny prochowe)³⁶.

Spośród rzek uchodzących bezpośrednio do Bałtyku do najważniejszych należały: Słupia, Łupawa i Leba, których górne biegi odwadniały należący do woj. pomorskiego powiat mirachowski, a także płynące w dawnym pow. puckim: Piaśnica, Czarna Woda, Płutnica oraz Reda z dwoma dłuższymi dopływami Bolszewką i Gościciną.

Z rzek należących do dorzecza Wisły największe znaczenie posiadały: Radunia, Motława z dopływami Szpęgawą i Kłodawą, Wierzyca z dopływami Więcisa, Piesienicą i Jonką, Maława, Wda z dopływami Niechwaszcza, Prusina, Ryszka i Wyrwą, wreszcie Brda z dopływami Strużką, Chociną, Zubrzyca, Stażką i Kamionką.

Do dorzecza Odry należała Gwda, stanowiąca na znacznym odcinku granicę woj. pomorskiego z Pomorzem Zachodnim. Do najważniejszych jej dopływów w powiecie człuchowskim należały: Czarna, Strzeczonka i Debrzynka.

Wody licznych jezior dawnego woj. pomorskiego były drugim po Wiśle rezerwuarem ryb słodkowodnych. Ich znaczenie dla rozwoju sieci osadniczej było niewielkie i wiązało się z rozwojem rybołówstwa jeziornego. Do największych, a zarazem najzasobniejszych w ryby, jezior tego regionu należały: Wdzydze, Charzykowskie i Karsińskie. Osiedla rybackie powstawały też nad mniejszymi jeziorami (np. nad jeziorem Sudomie w pobliżu Kościerzyny, Kruszyńskim i Somińskim w pow. tucholskim, Kałębie w pow. nowskim, Okoniny, Krag i Bialskim w pow. świeckim). Inne jeziora

³⁴ Ibid., s. 106.

³⁵ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 103, 105: w woj. pomorskim odnotowano istnienie 26 kuźnic żelaza, głównie w okolicach Oliwy (= hamry gdańskie) i w południowo-wschodniej części województwa (pow. tucholski 1, świecki - 5). Te ostatnie to właśnie kuźnice śródleśne.

³⁶ Ibid., s. 103 (tablica), 104-105.

były eksploatowane przez chłopów z pobliskich wsi i nie przyczyniły się do rozwoju sieci osadniczej.

4. SIEĆ DROŻNA

Ważną rolę w rozwoju osadnictwa odgrywała również sieć dróg dawnego woj. pomorskiego. Główne drogi w tym regionie przebiegały w kierunku południowym, łącząc oddalone ośrodki miejskie z Gdańskiem. Do najważniejszych traktów na Pomorzu Gdańskim należała droga łącząca Świecie z Gdańskiem przez Starogard z odgałęzieniem łączącym Nowe, Gniew i Tczew. Jej przedłużeniem w kierunku południowym był trakt biegnący przez Kujawy na południe kraju ³⁷.

Innym ważnym szlakiem komunikacyjnym były trakty łączące Chojnice z Gdańskiem przez Wojtal i Skarszewy. Droga tą odbywała się cała lądowa wymiana towarowa między Gdańskiem a Chojnicami i Tucholą oraz Wielkopolską ³⁸.

Kolejne ważniejsze drogi to szlak łączący Bytów z Gdańskiem, biegnący przez Stężycę i Żukowo oraz Lębork-Gdańsk, biegnący doliną Redy, a następnie niziną nadmorską przez Gdynię, Sopot i Oliwę ³⁹. Do dróg o znaczeniu lokalnym zaliczyć trzeba też trakty łączące ze sobą poszczególne miasta: Czarne-Człuchów-Chojnice, Biały Bór-Chojnice, Chojnice-Tuchola, Tuchola-Świecie, Tuchola-Nowe, Tuchola-Starogard, Chojnice-Kościerzyna, Kościerzyna-Skarszewy-Tczew, Gdańsk-Puck, Puck-Kościerzyna. Jedynie w końcowym odcinku prowadził przez terytorium woj. pomorskiego najważniejszy chyba lądowy szlak drogowy Prus Królewskich łączący Gdańsk z Toruniem, biegnący prawym brzegiem Wisły przez przewozy w Steblewie i Leszkowach z odgałęzieniami w kierunku Elbląga i Warmii ⁴⁰.

W okresach ożywienia gospodarczego wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych powstawało wiele punktów usługowych – zajazdów (gościńców), karczem, mających ułatwić długotrwałe podróże z towarami do Gdańska i okolicznych miast. Położenie osiedla przy szlaku sprzyjało też rozwojowi rzemiosła i drobnego handlu prowadzonego w tzw. hakbudach. Szczególnie

³⁷ Ibid., s. 37: tu opis ważniejszych szlaków lądowych woj. pomorskiego.

³⁸ Opis tego szlaku w pracy W. S z u l i s t, *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Pomorza Środkowego w XVI-XVIII w.*, RG, R. 39: 1979, z. 1, s. 106 n.

³⁹ Ibid., s. 97 n.

⁴⁰ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 37.

korzystnie wpływało na rozwój osiedli ich położenie przy brodach rzecznych. Dzięki takiemu położeniu szybko rozwijały się osiedla położone przy gościńcu łączącym Chojnice z Gdańskiem, biegnącym przez Bory Tucholskie: Rytel nad Brdą, Wojtal nad Wdą, Czysta Woda nad Wierzycą ⁴¹. Osiedla te były zapewne wykorzystywane przez podróżnych do wypoczynku w trakcie podróży i wyznaczały długość dziennej marszruty. Szczególnie dużo zajazdów i karczem przydrożnych powstało w rejonach słabo zaludnionych, tam gdzie drogi wiodły przez lasy – głównie w rejonie Borów Tucholskich. Przysiółki takie dawały często początek dużym osiedlom śródlęsnym, które rozwijały się dzięki bliskości szlaków komunikacyjnych i eksploatacji lasów.

* * *

Podsumowując powyższe uwagi o związkach środowiska geograficznego z rozwojem sieci osadniczej, zauważyć należy, że wraz z postępem technicznym, większą specjalizacją produkcji, rozwojem miast i handlu człowiek wykorzystywał coraz szerzej liczne, korzystne dla niego elementy środowiska naturalnego. Szczególnie w XVI–XVII w. doszło na Pomorzu Gdańskim do wyraźnego przełamania granicy zwartego lasu jako bariery dla dalszego rozwoju osadnictwa. Rozwój osiedli przemysłowych eksploatujących zasoby lasów, wykorzystujących energię wodną, związanych z rybołówstwem i handlem oraz postępy w osuszaniu terenów bagiennych i zalewowych poszerzyły zasięg penetracji człowieka w te rejony środowiska naturalnego, które były dla niego wcześniej trudno dostępne lub wręcz niedostępne. Czynniki posiadający wcześniej dla rozwoju i trwania osiedli znaczenie decydujące – jakość gleb, tracił na znaczeniu.

B. Podziały administracyjne woj. pomorskiego

Badania nad historią osadnictwa prowadzono najczęściej w oparciu o historycznie ukształtowane jednostki administracyjne (województwa, powiaty, gminy), starając się przedstawić rozwój sieci osadniczej na tych terytoriach w długich odcinkach czasowych ⁴². Wśród postulatów ba-

⁴¹ K. Ś l a s k i, *Osadnictwo w puszczech woj. pomorskiego*, s. 240.

⁴² Por. przyp. 2 do Wstępu.

dawczych, rzadziej wykorzystywanych w praktyce, istnieją również zalecenia wydzielenia w terenie naturalnych jednostek geograficznych⁴³. Ze względów jednak metodycznych taki podział terytorium, niewątpliwie bardzo atrakcyjny z uwagi na możliwość pełniejszej analizy powiązań sieci osadniczej ze środowiskiem naturalnym, jest trudny do przeprowadzenia. Osiedla powstawały bowiem również na styku kilku regionów geograficznych, zwarte osadnictwo przekraczało coraz częściej rubieże nieurodzajnych sandrów i wdzierało się głęboko w lasy, zacierając tym samym przebieg naturalnych granic między jednostkami geograficznymi. Dlatego też obszarem badań w naszej pracy jest woj. pomorskie, historyczna jednostka administracyjna utworzona w połowie XV w., po włączeniu Prus do Korony⁴⁴. Województwo to nie obejmowało może całości występujących na jego terytorium regionów geograficznych, ale posiadało w interesującym nas okresie ustalone i niezmiennie w zasadzie granice.

Dla wykazania wewnętrznego zróżnicowania nasilenia i przebiegu procesów osadniczych oraz zmian w sieci osadniczej woj. pomorskiego konieczne było uwzględnienie jego podziału na mniejsze jednostki terytorialne. I w tym przypadku, już konsekwentnie, wykorzystano historyczny podział na powiaty. Wyznaczenie granic powiatów w XVI–XVII w. okazało się bardzo trudne metodycznie. Często mają one charakter umowny, nie w pełni uzasadniony historycznie. Trudno jednak wskazać inne, w miarę niezmiennie w dłuższym okresie, jednostki terytorialne, które mogą być pomocne w badaniach osadniczych. Jednostkami takimi mogłyby być parafie czy dekanty, a więc ogniwa administracji kościelnej⁴⁵. Jednak, jak wykazała analiza tych jednostek, w XVI–XVII w. granice parafii i dekanatów ulegały poważnym przesunięciom, były "dopasowywane" do zmieniającej się sytuacji osadniczej i wyznaniowej, nie były też tożsame z granicami przyjętej jednostki nadrzędnej, tj. woj. pomorskiego⁴⁶.

Podziały administracyjne woj. pomorskiego były dotąd kilkakrotnie przedmiotem badań historyków. E. Bahr i M. Biskup badali je dla 2. połowy XVI w., a G. Dabinnus dla 2. połowy XVIII w.⁴⁷ Kilka prac niezwykle cen-

⁴³ Por. przyp. 1 do Wstępu.

⁴⁴ O kształtowaniu się podziału administracyjnego Prus Królewskich po 1454 r. traktuje praca *Urzednicy Prus Królewskich XV–XVIII wieku*, opr. K. M i k u l s k i, Wrocław 1990, s. 6–7.

⁴⁵ Parafie były podstawą do statystycznej analizy szczegółowej w *Atlasie, Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 116 n.

⁴⁶ Granice jednostek nadrzędnych administracji kościelnej w woj. pomorskim (archidiakonatów) przedstawił A. T o m c z a k w *Mapy woj. pom.*, s. 58 n.

⁴⁷ E. B a h r, *Die Verwaltungsgebiete Koeniglich-Preussen 1454–1772*, Zeit-

nych dla naszych badań poświęcono podziałom administracyjnym Pomorza Gdańskiego w średniowieczu ⁴⁸.

O ile M. Biskup i E. Bahr przyjęli za podstawę swoich ustaleń rejestr poboru łąkowego z 1570 r., uzupełniając podane tam informacje danymi z rejestrów podatkowych z 1648 i 1682 r. oraz lustracji królewskich z 1565, 1664 i 1765 r. (w przypadku pracy E. Bahra), a G. Dabinnus oparł się na katastrze fryderycjańskim z 1772 i 1793 r., to w naszych badaniach uwzględniliśmy również informacje o przynależności administracyjnej osiedli w średniowieczu ⁴⁹, w 1526 r. ⁵⁰, oraz według rejestru pogłównego z 1662 r. ⁵¹ Szerzej wykorzystano również źródła kartograficzne – atlas Schroettera, gdzie ukazany został przebieg niektórych linii granicznych sprzed 1772 r., oraz mapy terytorium posiadłości ziemskich Gdańska i opactwa oliwskiego z XVII–XVIII w. ⁵² Wnikliwa analiza tych wszystkich źródeł i badania porównawcze obejmujące okres XIV–XVIII w. pozwoliły na nieco inne spojrzenie na kwestię podziałów administracyjnych woj. pomorskiego w tym czasie w stosunku do wcześniejszych ustaleń oraz na bardziej krytyczny stosunek do rejestrów podatkowych jako podstawowego źródła przy odtwarzaniu dawnych granic powiatów.

Analizę podziału administracyjnego woj. pomorskiego rozpocząć trzeba od określenia funkcji powiatu w omawianym okresie. W literaturze wyjaśniono już, że powiat w czasach nowożytnych był nie tyle jednostką terytorialną, co przede wszystkim jednostką samorządu szlacheckiego. W ramach powiatu funkcjonowało w Prusach Królewskich sądownictwo stanowe szlachty, według powiatów wybierano podatki, zwoływano sejmiki

schrift des Westpreussisches Geschichtsvereins, t. 74: 1938 (dalej cyt. ZdWG); M. B i s k u p, A. T o m c z a k, op. cit.; G. D a b i n n u s, *Die ländliche Bevölkerung Pommerellens im Jahre 1772 mit Einschluss des Danziger Landgebietes im Jahre 1793*, Marburg/Lahn 1953.

⁴⁸ G. D i e r f e l d, *Die Verwaltungsgrenzen Pomerellens zur Ordenszeit*, Altpreussische Forschungen, t. 10: 1933; M. G r z e g o r z, *Struktura administracyjna; t e n ż e, Osady Pomorza Gdańskiego*.

⁴⁹ Por. przyp. 22 i 23 do Wstępu.

⁵⁰ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, wyd. T. W i e r z b o w s k i, t. 4, Warszawa 1912: tam liczne potwierdzenia przywilejów dla szlachty pomorskiej z 1526 r., zawierające informacje o przynależności administracyjnej posiadanych przez szlachtę osiedli.

⁵¹ AGAD, ASK, dz. I, t. 52 i 147.

⁵² L. S c h r ö t t e r, *Karte von Ostpreussen [...]* 1796–1802; oraz mapa terytorium gdańskiego C. F. S c h u b e r t a z 1790 r., reprodukowana w pracy: R. D a m u s, *Die Stadt Danzig gegenüber der Politik Friedrichs des Grossen und Friedrich Wilhelm II*, ZdWG, t. 20, dodatek.

oraz dokonywano przeglądu pospolitego ruszenia⁵³. Powiat był więc niejako "podstawową jednostką organizacyjną" zamieszkującej go szlachty. Ta dominacja osoby właściciela w wyznaczaniu zasięgu powiatu prowadziła do mniej lub bardziej trwałych zmian przynależności osiedli wiejskich do tych jednostek, wykazywanej w rejestrach podatkowych. Zaznaczyć jednak trzeba, że owe wahania czy zmiany dotyczyły, poza jednym znanym mi przypadkiem, jedynie dóbr położonych na krańcach poszczególnych powiatów⁵⁴.

Poza czynnikiem dominacji osoby właściciela w kształtowaniu podziału administracyjnego woj. pomorskiego dużą rolę odgrywała jednak tradycja. Już we wcześniejszych opracowaniach wskazywano na dużą trwałość jednostek terytorialnych, mimo zmieniającej się przynależności państwowej. Komturstwa, wójtostwa i prokuratorstwa z okresu krzyżackiego obejmowały obszary okręgów kasztelańskich z czasów księżęcych i dały początek powiatom po 1454 r.⁵⁵ Pozostałością wcześniejszych podziałów, która ze względu na inną funkcję powiatu nie wydaje się uzasadniona, było istnienie pow. gdańskiego i nowskiego w latach 1454–1772.

Terytorium późniejszego pow. nowskiego w średniowieczu wchodziło w skład wójtostwa tczewskiego, stanowiąc jeden z kilku jego tzw. okręgów mniejszych. Był on jednak oddzielony od pozostałych części wójtostwa obszarem komturstwa gniewskiego⁵⁶. Prawdopodobnie wójtostwo tczewskie i komturstwo gniewskie były w czasach krzyżackich traktowane jako jeden okręg sądowy dla rycerstwa⁵⁷. Dlatego też w 2. połowie XV w. okręg gniewski zaniknął jako samodzielna jednostka terytorialna i został włączony do pow. tczewskiego. Tymczasem okręg nowski, będący wcześniej znacznie silniej związany z wójtostwem tczewskim, zaczęto określać w tym czasie mianem powiatu, mimo iż nie wykształciły się tutaj funkcje właściwe dla tych jednostek, bowiem zarówno pod względem sądowym, jak i podatko-

⁵³ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, pod red. J. B a r d a c h a, Warszawa 1964, s. 454; w Prusach Królewskich powiat spełniał funkcje właściwe ziemiom w Koronie: M. B i s k u p, A. T o m c z a k, op. cit., s. 25.

⁵⁴ Jedyne znany nam przypadek znacznego oddalenia dóbr ziemskich, ujętych w ramach innej jednostki administracyjnej, od terenu rzeczywistej przynależności – to wsie Czaple i Dziki. Leżały one w pow. świeckim, a w rejestrze z 1570 r. ujęte zostały wraz z innymi dobrami należącymi do M. Mortęskiego w pow. michałowskim, por. *Źródła dziejowe*, s. 28.

⁵⁵ M. B i s k u p, A. T o m c z a k, op. cit., s. 26–27.

⁵⁶ Por. mapa dołączona do pracy: M. G r z e g o r z, *Struktura administracyjna*.

⁵⁷ F. G a u s e, *Geschichte der Landgerichte des Ordenslandes Preussen*, Alt-preussische Forschungen, t. 3: 1926

wym, politycznym i wojskowym nowo kreowany powiat nowski był ściśle związany z pow. tczewskim ⁵⁸.

Z podobnym przypadkiem, choć o innej genezie, mamy do czynienia w pow. gdańskim. W średniowieczu obszar tego powiatu stanowił część rozległego komturstwa gdańskiego, obejmującego tzw. okręg sulmiński, nadleśnictwo gdańskie, okręg rybicki pucki, prokuratorstwo mirachowskie oraz okręgi lęborski i bytowski ⁵⁹. W 2. połowie XV w. nastąpił rozpad tej jednostki administracyjnej. Okręgi lęborski i bytowski przeszły w charakterze lenna w ręce książąt zachodniopomorskich, na pozostałym terytorium doszło zaś do wyodrębnienia powiatów: puckiego (dawny okręg rybicki) i mirachowskiego (dawne prokuratorstwo) ⁶⁰. Równocześnie większość dawnych wsi zakonnych król polski przekazał Gdańskowi ⁶¹. Tak okrojony pow. gdański obejmował w końcu XV w. część dawnego okręgu sulmińskiego i nadleśnictwa gdańskiego, których nie włączono do posiadłości ziemskich Gdańska. Spełniał on jednak podstawowe funkcje powiatu, był odrębnym okręgiem sądowym dla szlachty. Odrębność ta zanikła w pierwszym dziesięcioleciu XVI w., kiedy to utworzono wspólny sąd ziemski dla powiatów tczewskiego i nowskiego oraz gdańskiego z siedzibą w Starogardzie ⁶². Jeszcze w 1570 r. w rejestrze poborowym pow. gdański został wydzielony jako odrębna jednostka administracyjna, ale już w rejestrach XVII-wiecznych ujmowano go łącznie z pow. tczewskim i nowskim ⁶³. Po raz kolejny wyodrębniono tę jednostkę w katastrze z 1772 r. ⁶⁴ Za każdym razem, gdy starano się wyodrębnić pow. gdański, inaczej określano jego zasięg terytorialny: "terytorium sporne" między pow. gdańskim a tczewskim, według danych z 1570 r. o przynależności administracyjnej osiedli w stosunku do zasięgu komturstwa gdańskiego i wójtostwa tczewskiego z XV w., obejmuje 49 osiedli (w tym 37 szlacheckich). Były to jednak

⁵⁸ Szlachta pow. nowskiego sądziła się wraz ze szlachtą pow. tczewskiego w Starogardzie, odbywała wspólne z tą ostatnią sejmiki w tymże mieście, wspólne okazowania pospolitego ruszenia, wreszcie, szczególnie w XVII w., oba powiaty (wraz z pow. gdańskim) były traktowane jako jeden okręg podatkowy.

⁵⁹ Por. M. G r z e g o r z, *Osady Pomorza Gdańskiego*, s. 46 n., gdzie podano spis osiedli według podziału na te mniejsze jednostki administracyjne.

⁶⁰ *Urządnicy Prus Królewskich*, s. 22–23.

⁶¹ *Historia Gdańska*, t. 2, s. 33 n.

⁶² *Urządnicy Prus Królewskich*, s. 23.

⁶³ Na przykład, w 1682 r. osiedla szlacheckie pow. gdańskiego podano pod wspólnym tytułem: *Dobra ziemskie powiatu tczewskiego, nowskiego, gdańskiego, Taryfy podatkowe*, s. 80.

⁶⁴ G. D a b i n n u s, op. cit.

przesunięcia pozorne, gdyż np. najdalej wysunięty na południe punkt pow. gdańskiego – Czerniewo, zaliczone w rejestrach do pow. tczewskiego, w księdze miejskiej Skarszew z XVIII w. zapisane zostało jako przynależne do pow. gdańskiego.

W bardzo różny sposób funkcjonowały w ramach powiatów osiedla należące do innych rodzajów własności. Zupełnej właściwie alienacji terytorialnej, sądowniczej, podatkowej i politycznej wobec powiatów uległy po 1454 r. posiadłości ziemskie Gdańska. Trudno nawet ustalić jakkolwiek płaszczyznę łączącą to terytorium z województwem pomorskim. Wyraźne więzi administracyjne łączyły Gdańsk i jego dobra dopiero z całą prowincją (udział posłów miejskich w sejmikach generalnych, wspólny dla całej prowincji skarb)⁶⁵. Tak więc przynależność posiadłości ziemskich Gdańska do woj. pomorskiego opierała się wyłącznie na tradycji wspólnej przeszłości administracyjnej.

Daleko posunięta była też alienacja dóbr kościelnych z organizacji powiatowej. Już w średniowieczu większość dóbr kościelnych nie była uwzględniana w krzyżackich rejestrach podatkowych⁶⁶. W czasach nowożytnych zwyczaj ten w pewnym zakresie utrzymano. Jeśli jeszcze w rejestrze z 1570 r. próbowano poszczególne osiedla kościelne włączać do powiatów, to już w źródłach tego typu z XVII w. większość ich wykazywano osobno. Bez podawania przynależności powiatowej ujęto w tych rejestrach dobra najbogatszych instytucji kościelnych w woj. pomorskim⁶⁷. Natomiast inne, mniejsze dobra kościelne ujmowano w ramach powiatów⁶⁸. Ten niejednolity sposób traktowania dóbr kościelnych w rejestrach wynikał znowu z dominacji zasady integralności kompleksów własnościowych nad integralnością terytorialną powiatów. W 1772 r. dobra kościelne ponownie ujęto w obrębie powiatów. Podana wówczas przynależność powiatowa

⁶⁵ *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, s. 47 n.

⁶⁶ O stosunku Zakonu do instytucji kościelnych i ich posiadłości informuje M. G r z e g o r z, *Struktura administracyjna*, s. 132, 165.

⁶⁷ W 1682 r. (*Taryfy podatkowe*, s. 69 n.) dobra bogatszych instytucji kościelnych ujęto pod wspólnym tytułem: *Dobra duchowne w woj. pomorskim leżące*. W tej grupie wyliczono dobra: opactwa oliwskiego, opactwa pelplińskiego, biskupstwa włocławskiego (klucz subkowski i komorski), opactwa lędzkiego (klucz godziszewski), kartuzów, jezuitów gdańskich, brygidek gdańskich i klasztoru żukowskiego.

⁶⁸ W 1682 r. np., w ramach dóbr ziemskich pow. tczewskiego, nowskiego i gdańskiego podano Trzcinańskie należące do bonifratrów gdańskich (*Taryfy podatkowe*, s. 100), a w ramach pow. świeckiego – dobra benedyktynek chełmińskich (Grabowo i Grabówko, Rutki, *ibid.*, s. 111), benedyktynek bysławskich (Łąkie, s. 113) i kapituły włocławskiej (Świekatowo, Zalesie, Lipienica, s. 115) itd.

osiedli kościelnych jest często przypadkowa i nie odpowiada informacjom z czasów wcześniejszych ⁶⁹.

Stosunkowo najbardziej trwały związek z terytorium powiatów wykazywały osiedla należące do własności królewskiej. Dotyczyło to przede wszystkim dużych starostw pomorskich. Linie graniczne między nimi stanowiły znaczne odcinki granic rozdzielających powiaty. Istotą tej trwałości był bardzo silny i tradycyjny związek miast, obok których znajdowały się zamki starościńskie, z konkretną jednostką administracyjną. Nieco inaczej wyglądało przypisanie do powiatów mniejszych królewszczyzn (tenut). Szczególnie drobne dzierżawy królewskie, leżące w pobliżu granic powiatów, podlegały tym samym zwyczajom, co osiedla szlacheckie ⁷⁰.

Jak wynika z powyższych uwag, ustalenie ścisłych granic powiatów w XVI–XVIII w. jest właściwie niemożliwe. Trudno też określić zasięg terytorialny powiatów w konkretnym przekroju czasowym (np. w końcu XVII w.). W związku z analizą funkcji powiatów w tym okresie słuszne wydaje się wydzielenie z ich obrębu dóbr najbogatszych instytucji kościelnych, co jednakże miałyby się z celem praktycznym wykorzystania tych jednostek terytorialnych w naszej pracy. Ponadto pamiętać trzeba, że lokalna – wynikająca z tradycji – świadomość przynależności osiedli do powiatów, mogła być znacznie silniejsza i trwalsza, aniżeli wskazywałyby na to dane z rejestrów podatkowych. Być może dalsza kwerenda w miejskich księgach ławniczych i Metryce Koronnej mogłaby pozwolić na dogłębsze wyjaśnienie kwestii przynależności administracyjnej osiedli i trwałości granic powiatów.

Przy wyznaczaniu granic powiatów dla potrzeb naszej pracy uznaliśmy, że należy kierować się rozgraniczeniem między tymi jednostkami znanym z późniejszych opracowań kartograficznych oraz wcześniejszych (pochodzących ze średniowiecza i pocz. XVI w.) zapisów źródłowych, weryfikując je jedynie w przypadkach wyraźnej i udokumentowanej zmiany przynależności administracyjnej osiedla ⁷¹. Ze szczególną ostrożnością, ze

⁶⁹ Szczególnie ewidentnym błędem było zaliczenie Połączyna i dwóch dalszych osiedli należących do kartuzów, a leżących wyraźnie w pow. tczewskim, do pow. puckiego – bardzo oddalonego od tych osad – G. D a b i n n u s, op. cit., nr 1274–1276.

⁷⁰ Na przykład, Barłomino zaliczane było bądź do pow. mirachowskiego, bądź do puckiego, Cisowa i Chylonia do gdańskiego lub puckiego.

⁷¹ Na podstawie stałego zaliczania w XVII w. Trzebcin do pow. świeckiego włączyliśmy tę miejscowość do tegoż, mimo historycznych związków z komturstwem tucholskim i pow. tucholskim jeszcze w XVI w. Podobnie dokonaliśmy pewnych przesunięć na granicy pow. człuchowskiego i tucholskiego w stosunku

względu na dużą liczbę ewidentnych błędów w tym zakresie, traktowaliśmy przy ustalaniu granic powiatów dane zawarte w rejestrze z 1570 r.⁷² i w katastrze z 1772 r.⁷³

W przypadku dóbr kościelnych włączaliśmy je do poszczególnych powiatów z uwzględnieniem ich historycznej przynależności administracyjnej, dążąc przy tym do zachowania integralności kompleksów własnościowych z XVI–XVIII w.⁷⁴

Ostatecznie wyodrębniliśmy na terytorium woj. pomorskiego 8 jednostek administracyjno-sądowych, mianowicie powiaty: człuchowski, gdański, mirachowski, nowski, pucki, świecki, tczewski i tucholski, oraz 1 jednostkę własnościową – terytorium stanowiące własność miasta Gdańska, do której zaliczono również posiadłości sekularyzowanych w XVI w. szpitali gdańskich⁷⁵.

Większość powiatów to jednostki terytorialne wyraźnie wyodrębnione i integralne wewnętrznie. Wyjątki stanowią enklawy posiadłości gdańskich na terenie pow. gdańskiego oraz tczewskiego⁷⁶ i enklawy dóbr kościelnych i szlacheckich położone wewnątrz terytorium podległego Gdańskowi⁷⁷. Na

do ustaleń dla XVI w., gdyż osiedla takie, jak Ogorzeliny, Jerzmionki i wieś klucza kamińskiego zaliczane były w XVII w. stale do pow. tucholskiego, a z kolei Objezierze i Gockowice do pow. człuchowskiego. W stosunku natomiast do rozgraniczenia powiatów gdańskiego i tczewskiego utrzymano stan znany ze źródeł średniowiecznych.

⁷² *Źródła dziejowe*, passim.

⁷³ Przebieg granic dla 1772 r. analizowany był na podstawie przynależności osiedli podanej w pracy G. D a b i n n u s a, op. cit.

⁷⁴ Szczególnie problematyczne było rozgraniczenie styku powiatów: gdańskiego, mirachowskiego i tczewskiego, gdzie dominują osiedla kościelne. Zasięg powiatów starano się określić według wcześniejszej przynależności administracyjnej osiedli – sprzed czasu ich przejścia przez instytucje kościelne. Dlatego Kartuzy zaliczyliśmy do pow. gdańskiego, Prokowo – do mirachowskiego, a pozostałe sąsiadujące z nimi dobra kartuzów – do tczewskiego. Do pow. gdańskiego zaliczyliśmy też Dzierżążno i Mezowo, wieś klasztoru żukowskiego, zaliczone w 1570 r. do pow. mirachowskiego.

⁷⁵ Odmiennie niż M. B i s k u p, A. T o m c z a k, op. cit., s. 91–92, 121, gdzie dobra te zaliczono do własności kościelnej.

⁷⁶ Lublewo, Kolbudy Dolne, Warcz, Malentyn, Fidlin, Łapino, Mankocin w pow. gdańskim oraz Pruska Karczma i Rębielcz w pow. tczewskim. W XVII w. powstały w obrębie tych enklaw w pow. gdańskim dwie dalsze miejscowości: Lapiński Młyn i Buchenkrug.

⁷⁷ Do szlachty należały: Mokry Dwór, Wiślina i powstałe w XVII w. Dziewięć Włók; do brygidek gdańskich: Siedlce, Nonnenhof i Kramserkrug; do biskupów wrocławskich: Chelm Stary i Nowy, Biskupia Górka, Bischofswahl, Stare Szkoty i

skutek rozwoju sieci osadniczej enklawą stały się też w XVII w. szlacheckie Piechowice należące do pow. tucholskiego, a otoczone przez małe osiedla i lasy należące do starostwa kościerskiego i tym samym do pow. tczewskiego⁷⁸. Tak przyjęty i skorygowany w niniejszej pracy przebieg granic powiatów przedstawia załączona mapa.

W dalszych badaniach zrezygnowaliśmy z uwzględniania odrębności enklaw w okolicach Gdańska. Posiadłości miasta leżące wewnątrz pow. tczewskiego włączono do tego powiatu, enklawy miejskie wewnątrz pow. gdańskiego będą uwzględniane w tymże powiecie. Analogicznie dobra kościelne i szlacheckie leżące wewnątrz posiadłości gdańskich włączono do wspólnej jednostki terytorialnej.

Powierzchnię powiatów wyliczyliśmy na podstawie mapy w skali 1:100 000, weryfikując w ten sposób ustalenia M. Biskupa, głównie ze względu na nieco odmienne rozdzielenie osiedli między te jednostki administracyjne w stosunku do wcześniejszych ustaleń⁷⁹. Uzyskana w ten sposób ogólna powierzchnia województwa (12 981 km²) nie różni się zbyt wiele od przyjętej przez M. Biskupa (błąd wynosi + 74 km², tj. 0,6% ogólnej powierzchni). Efekty statystyczne powyższych ustaleń zawarto w tabeli 1.

C. Stosunki własnościowe w woj. pomorskim

Rozwój stosunków własnościowych na Pomorzu Gdańskim dokonywał się w kilku etapach, których cezury związane są ze zmianami przynależności państwowej tej dzielnicy. W czasach książęcych (do 1309 r.) nie różnił się on zapewne w poważniejszy sposób od analogicznych procesów na innych ziemiach polskich. Na skutek nadań i fundacji książęcych rosło znaczenie dóbr kościelnych i rycerskich, domena książęca ograniczała się do najbliższych okolic głównych grodów oraz rozległych przestrzeni leśnych, pozbawionych skupisk osadniczych⁸⁰.

Giemlice oraz Święty Wojciech; do klasztoru pelplińskiego: Chmielniki Pelplińskie (Hoppenbruch); wreszcie do klasztoru kartuskiego – Przejazdowo. Nie traktujemy jako enklawy Grabin Duchownych, gdyż, zgodnie z mapami XVIII-wiecznymi, miały one terytorialną łączność z innymi dobrami kościelnymi w pow. gdańskim.

⁷⁸ Por. mapa główna w załączeniu.

⁷⁹ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 31.

⁸⁰ *Historia Pomorza*, t. 1, cz. 1, pod red. G. L a b u d y, Poznań 1969, s. 502–506.

Tabela 1. Powierzchnia powiatów woj. pomorskiego w XVII w.

Nazwa powiatu	Powierzchnia w km ²		Różnica w km ²
	w XVII w.	wg M. Biskupa	
Człuchowski	2 428	2 436	- 8
Gdański	830 (836)*	661	+ 169
Mirachowski	1 078	1 137	- 59
Nowski	784	720	+ 64
Pucki	972	981	- 9
Świecki	1 502	1 473	+ 21
Tczewski	3 010 (3 017)**	3 038	- 28
Tucholski	1 705	1 818	- 113
Ter. m. Gdańska	672 (659)***	643	+ 29
Ogółem:	12 981	12 907	+ 74

Ź r ó d ł o: obliczenia własne na podstawie mapy w skali 1:100 000; *Atlas historyczny Polski*, Seria B: *Mapy przeglądowe, Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, opr. M. B i s k u p przy współdziałaniu L. K o c a, Warszawa 1961, s. 31.

* Powierzchnia powiatu po włączeniu enklaw gdańskich i odjęciu obszaru enklaw własności duchownej i szlacheckiej wewnątrz terytorium posiadłości ziemskich Gdańska

** Powierzchnia powiatu po włączeniu enklaw gdańskich

*** Powierzchnia po włączeniu enklaw kościelnych i szlacheckich i odjęciu obszarów posiadłości miejskich włączonych do pow. gdańskiego i tczewskiego.

Wyjaśnienie: Znaczne różnice wielkości powiatów według naszych ustaleń i pomiarów M. Biskupa wynikają ze zmian przebiegu granic na obszarach lasów, na skutek kolonizacji tych terenów, oraz z powodu innego zakwalifikowania przynależności administracyjnej 70 miejscowości (por. tabela 10).

Do zahamowania tej drogi rozwoju stosunków własnościowych przyczyniło się zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków. Na skutek centralistycznych działań Zakonu, prowadzących do zdecydowanego wzmocnienia własnych posiadłości kosztem innych rodzajów własności, zahamowany został proces kurczenia się domeny "państwowej". Prowadzona konsekwentnie polityka poszerzania własnych posiadłości doprowadziła w latach 1308-1454 do przejęcia przez Zakon z rąk innych właścicieli 100 osiedli, przy stracie 23. W tym samym czasie własność rycerska utraciła 98, a zyskała 20 osiedli, a instytucjom kościelnym odebrano 42, a nadano 33 osiedla. Jedyńa, oprócz zakonnej, własnością, która zwiększyła swój stan posiadania w tym

okresie, była własność miejska, która uzyskała 7 osiedli. Było to związane z procesem lokacji miast na prawie chełmińskim ⁸¹.

Na skutek narastania oporu rycerstwa oraz osłabienia potęgi militarnej Zakonu, doszło w XV w. do pewnego ustabilizowania stosunków własnościowych. Dalsze próby przejmowania przez Zakon dóbr rycerskich były jedną z przyczyn powstania Związku Pruskiego i w rezultacie inkorporacji Pomorza Gdańskiego do Polski w 1454 r.

Zmiana przynależności państwowej spowodowała kolejne nasilenie przemian w stosunkach własnościowych. W sposób najbardziej widoczny skorzystały na tych przemianach wielkie miasta pruskie (Gdańsk, Toruń, Elbląg), które swoje posiadłości ziemskie na skutek nadań królewskich wielokrotnie zwiększyły ⁸². Decentralizacja systemu zarządzania dobrami krzyżackimi, przejętymi przez króla, oraz konieczność rekompensat dla mieszczan i rycerstwa zaangażowanych w wojnie trzynastoletniej, doprowadziły do przejęcia dalszych osiedli pokrzyżackich przez szlachtę i mieszczan ⁸³. Nowe nadania ziemskie uzyskały również instytucje kościelne istniejące na terenie Pomorza Gdańskiego (m.in. kartuzi) ⁸⁴.

Innym powodem zmiany przynależności własnościowej osiedli w XV–XVI w. było długotrwałe ich opuszczenie przez dotychczasowych właścicieli. Zostały one na nowo zagospodarowane w XVI/XVII w. w ramach innego rodzaju własności. W ten sposób kilkanaście osiedli przeszło z własności szlacheckiej i kościelnej do królewskiej oraz z własności kościelnej do szlacheckiej ⁸⁵. Efekty zmian w stosunkach własnościowych w woj. pomorskim w latach 1454–1570 przedstawia tabela 2.

⁸¹ M. G r z e g o r z, *Struktura administracyjna*, s. 183–184 (tab. 2).

⁸² *Historia Gdańska*, t. 2, s. 33 n.

⁸³ W latach 1454–1570 do rąk szlachty przeszły następujące wsie królewskie (wcześniej zakonne): Myślągoszcz, Sapolno, Sierpowo (pow. człuchowski), Niestępowo, Przyjaźń, Żuławka (pow. gdański), Amalka, Dargolewo, Kamienica Szlach., Sierakowice, Stężycza Szlach. (pow. mirachowski), Kownatka (pow. nowski), Łężyce – część, Rybno, Żelistrzewo (pow. pucki), Jastrzębie, Siemkowo (pow. świecki), Kręski Młyn, Kolincz, Rokocin (pow. tczewski), Słupy (pow. tucholski).

⁸⁴ P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja Kaszubska*, Gdańsk 1966, s. 99 n. Kartuzi otrzymali lub kupili od szlachty: Połączyno, Goręczyno, Somonino, Potuły, Prokowo, Smoldzino, Borcz – część.

⁸⁵ Do własności królewskiej zaliczono w XVI w. kilka osiedli opuszczonych, wcześniej szlacheckich: Biała, Kaliska, Trzmielewo, Rogoźnica (pow. człuchowski), Drzewina, Kiszewa Nowa (pow. tczewski), oraz 1 kościelne – Bielsk (pow. tczewski). Z własności kościelnej do szlacheckiej przeszły Skarszewy w pow. świeckim.

Tabela 2. Zmiany w przynależności własnościowej osiedli w latach 1454–1570

Powiat	Liczba osiedli we własności:							
	królewskiej		szlacheckiej		kościelnej		miejskiej	
	ubyło	przyb.	ubyło	przyb.	ubyło	przyb.	ubyło	przyb.
Człuchowski	3	5	5	4	–	–	1	–
Gdański	11	–	3	5	3	5	–	7
Mirachowski	5	2	2	5	–	–	–	–
Nowski	1	–	–	2	1	–	–	–
Pucki	3	3	2	4	1	–	1	–
Świecki	6	–	2	7	2	3	–	–
Tczewski	3	4	8	3	2	4	–	2
Tucholski	1	3	4	2	–	1	1	–
Ter. m. Gdańska	66	–	–	–	4	–	–	70
Ogółem:	99	17	26	32	13	13	3	79
Bilans:	–82		+6		0		+76	

W rezultacie przemian własnościowych w XV–XVI w. powstało przede wszystkim rozległe i bardzo dochodowe latyfundium ziemskie miasta Gdańska. Swoją stan posiadania poszerzyła też nieznacznie szlachta, głównie w tych powiatach, gdzie już wcześniej posiadała przewagę majątkową (świecki, gdański, mirachowski). Wzrost tych dwóch typów własności odbywał się głównie kosztem dóbr królewskich (pokrzyżackich). Poważne straty zanotowały też w XVI w. małe miasta, które utraciły na rzecz szlachty 2 osiedla (Chojnice) i na rzecz królewszczyzn 1 osiedle (Puck)⁸⁶.

W badanym przez nas okresie (1570–1700) doszło do stabilizacji stosunków własnościowych w woj. pomorskim. Na skutek przejęcia dóbr królewskich przez państwo w wyniku reform sejmów egzekucyjnych zahamowany został właściwie proces osłabiania tej kategorii własności. Nieliczne przypadki przejmowania królewszczyzn przez szlachtę w tym okresie były efektem likwidowania tzw. starych długów (z okresu wojen 1454–1466 i 1519–1521)⁸⁷. Jedno osiedle odzyskało z rąk starosty miasto Puck⁸⁸.

W przemianach własnościowych tego okresu dominują zdecydowanie nowe fundacje szlacheckie na rzecz instytucji kościelnych oraz transakcje

⁸⁶ Chojnice utraciły 2 wsie: Jerzmionki i Obrowo na rzecz starosty tucholskiego i szlachty, Puck utracił Pucką Wieś na rzecz starostwa puckiego.

⁸⁷ Do własności szlacheckiej przeszły następujące osiedla królewskie: Kobysewo (pow. gdański), Janiszewo i Klonówka (pow. tczewski), Grochowo, Gostycyński Młyn, Słupy (pow. tucholski).

⁸⁸ Do miasta wróciła, w uznaniu zasług z wojny polsko-szwedzkiej z lat 1655–1660, Pucka Wieś. Miejscowość ta jednak wkrótce zanikła, a role rozparcelowano zapewne między mieszczan: *Inwentarze starostw puckiego i kościerskiego*, s. 46.

kupna-sprzedaży i zamiana dóbr między tymi instytucjami a szlachtą⁸⁹. Zjawisko to było odzwierciedleniem postępów kontrreformacji na Pomorzu. Swoje uposażenia ziemskie uzyskały m.in. kolegia jezuickie w Starych Szkotach i Chojnicach. Aktywną działalność gospodarczą prowadzili nadal kartuzi, którzy poważnie poszerzyli swoje posiadłości ziemskie drogą zakupów, darowizn i zamiany dóbr ze szlachtą. Przemiany powyższe obrazuje tabela 3.

Tabela 3. Zmiany w przynależności własnościowej osiedli w latach 1570-1700

Powiat	Liczba osiedli we własności:							
	królewskiej		szlacheckiej		kościelnej		miejskiej	
	ubyło	przyb.	ubyło	przyb.	ubyło	przyb.	ubyło	przyb.
Człuchowski	-	-	5	-	-	5	-	-
Gdański	1	-	6	2	1	6	-	-
Mirachowski	-	-	-	-	-	-	-	-
Nowski	-	-	-	-	-	-	-	-
Pucki	1	-	1	3	3	1	-	1
Świecki	-	-	2	-	-	2	-	-
Tczewski	2	-	9	4	1	9	1	-
Tucholski	3	-	3	3	-	3	-	-
Ter. m. Gdańska	-	-	-	-	-	-	-	-
Ogółem:	7	-	26	12	5	26	1	1
Bilans:	-7		-14		+21		0	

Znacznie trudniej uchwytne były przesunięcia własnościowe na terenach zalesionych. Uznać trzeba, że jeszcze w czasach krzyżackich wyłączność posiadania lasów miał Zakon. Jedynym odstępstwem od tej zasady były tereny leśne, należące do bogatych klasztorów: oliwskiego, kartuskiego i żukowskiego⁹⁰. Dlatego też późniejsze starostwa pomorskie, obejmujące majątki pokrzyżackie i wyróżniające się wśród innych starostw koronnych

⁸⁹ Z własności szlacheckiej do kościelnej przeszły następujące osiedla: Angowice, Doregowice, Kamionka, Moszczenica, Nieżywieć (pow. człuchowski), Borkowo - część, Czapelisko, Jodłowno, Skrzyszewo - część, Ząbrsko Dolne i Górne (pow. gdański), Warzewo (pow. pucki), Łąkie Polskie i Cieleziny (pow. świecki), Grabowo, Grabowska Huta, Grabówko, Kłobuczyno, Kamiony, Szumleś Król., Sławki - część, Trzecińsk, Wyczechowo - część (pow. tczewski), Bysławek, Minikowo, Trutnowo (pow. tucholski). Z własności kościelnej do szlacheckiej przeszły: Warzno (pow. gdański), Bładzikowo, Beka, Osłonino (pow. pucki), Kolnik (pow. tczewski), wreszcie z własności miejskiej do szlacheckiej - Cierzpice (pow. tczewski).

⁹⁰ Do wniosków takich skłania analiza map w atlasie S c h r ö t t e r a z XVIII w. Generalnie można stwierdzić, że w posiadaniu instytucji kościelnych i szlachty większe kompleksy leśne znalazły się tylko w północnej części województwa.

swymi dużymi rozmiarami, miały z reguły w swym składzie olbrzymie połacie puszczy, która pokrywała jeszcze w XVI w. około 2/3 powierzchni województwa ⁹¹. Na skutek jednak wyraźnego osłabienia, w porównaniu do wcześniejszych komturstw krzyżackich, prężności administracyjnej starostw, możliwe były przypadki przejmowania części puszczy przez położone w sąsiedztwie majątki szlacheckie ⁹². Należy przypuszczać, że samo rozgraniczenie starostw pomorskich na terenach leśnych nie było w XVI w. zakończone i dokonywało się stopniowo wraz z postępem akcji osadniczej ⁹³.

Z tego pierwotnego, w stosunku do okresu bezpośrednio objętego badaniami, podziału użytków pozarolniczych między poszczególne rodzaje własności wynikały różnice w możliwościach dalszego rozwoju osadnictwa w ich obrębie. Już tylko analiza geograficznego rozmieszczenia osiedli szlacheckich i kościelnych wykazuje, że dominowały one na terenach "starego" osadnictwa. Tylko na mało urodzajnych ziemiach Pojezierza Kaszubskiego i Bytowskiego pośród lasów usadowiły się jeszcze w XIV albo nawet XIII w. zwarte kompleksy wsi drobnego rycerstwa. Być może powstanie tej warstwy właścicieli, później zaliczonej do szlachty, związane było z małą atrakcyjnością gospodarczą zasiedlanych przez nią okolic i wynikłą stąd jej samodzielną prawną i ekonomiczną, nie kwestionowaną w poważniejszy sposób ani przez władze krzyżackie, ani też w czasach późniejszych.

Spostrzeżenia powyższe potwierdzają dane zawarte w tabeli 4. Uwidoczniony w niej został proces osłabiania własności "państwowej" (krzyżackiej, a potem królewskiej) w XV–XVI w., spowodowany odejściem części osiedli do innych kategorii właścicieli (głównie do miast i szlachty), oraz wyraźny wzrost udziału osiedli królewskich w XVII w., wynikający ze znacznie większych możliwości osadniczych. Charakterystyczną cechą przemian w strukturze majątkowej Pomorza Gdańskiego był też widoczny w analizowanym okresie spadek udziału osiedli szlacheckich (z 46% do 37%). Aby lepiej zrozumieć kształtowanie się struktury własnościowej, wyjaśnić należy również przebieg przemian strukturalnych, dokonujących się wewnątrz poszczególnych własności.

⁹¹ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 55.

⁹² K. Ś l a s k i, *Osadnictwo w puszczech*, s. 244.

⁹³ Mogą o tym świadczyć przesunięcia granic starostw w stosunku do okresu średniowiecza i XVI w. Na przykład osadnictwo śródleśne starostów skarszewskich doprowadziło do "wbicia" głębokiego klina między osiedla zaliczane w średniowieczu do okręgu kościerskiego, a działalność osadnicza i eksploatacja lasów przez starostów kościerskich w XVI–XVII w. spowodowały powstanie enklawy szlacheckiej – Piechowic, należących wcześniej do pow. tucholskiego i otoczonych wokół lasami.

Tabela 4. Zmiany w sieci osadniczej woj. pomorskiego w latach 1380/1420–1700 (według przynależności do rodzajów własności)

Rodzaj własności	Liczba osiedli w poszczególnych okresach					
	1380–1420		1570		1700	
	l.	%	l.	%	l.	%
"Państwowa" (krzyżacka, królewska)	431	36	393	32	645	37
Królewsko-szlachecka	–	–	7	0	6	0
Szlachecka (rycerska)	557	46	533	43	636	37
Szlachecko-kościelna	–	–	1	0	5	0
Kościelna	180	15	200	16	276	16
Miejska	31	3	108	9	165	10
Razem:	1 208	100	1 242	100	1 732	100

Stan z 1380–1420 r. opracowano na podstawie liczb przytoczonych przez M. G r z e g o r z a, op. cit., tab. 3, s. 186–188.

1. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

W obrębie własności królewskiej obserwujemy w XVI–XVII w. proces rozdrabniania jednostek majątkowych. Liczba starostw i mniejszych dzierżaw zwiększyła się z 42 w 1570 r. do 57 około 1700 r. Równocześnie jednak wzrastały dysproporcje majątkowe między najbogatszymi starostwami a obejmującymi jedną wieś lub część wsi dzierżawami. Zjawisko to ukazuje tabela 5.

Z danych w niej zawartych wynika, że intensywny rozwój sieci osadniczej można zaobserwować jedynie w obrębie królewskich, dysponujących największymi możliwościami osadniczymi. Zwiększenie liczby dzierżaw stanowiło efekt coraz szerszego udziału szlachty w użytkowaniu królewskich. Nie ograniczało się ono jedynie do obejmowania wciąż liczniejszych tenut. Bardzo częste były, szczególnie od połowy XVII w., przypadki poddzierżawiania przez starostów szlachcie folwarków we wsiach królewskich bądź też nowo powstających pustkowi śródleśnych⁹⁴.

⁹⁴ K. Ś l a s k i, *Osadnictwo w puszczech*, s. 224, przyp. 30.

Tabela 5. Zmiany w organizacji majątkowej własności królewskiej w latach 1570–1700

Przedziały wielkości królewszczyzn (liczba osiedli)	1570				1700			
	l. majątków	%	l. osiedli	%	l. majątków	%	l. osiedli	%
1 – 2	18	43	25+1	6	27	47	35+2	5
3 – 5	6	14	25	6	8	14	29	4
6 – 9	9	21	66	16	9	16	64	10
10 – 29	3	7	33	8	5	9	102	16
30 – 49	4	10	135+1	36	4	7	145+1	22
Pow. 50	2	5	109+5	28	4	7	269+5	43
Ogółem:	42	100	393+7	100	57	100	645+6	100

2. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

Na własność kościelną w woj. pomorskim składały się posiadłości kilkunastu instytucji kościelnych. Ich pełny wykaz podajemy w tabeli 6.

Wraz z rozwojem reformacji na Pomorzu wiele dóbr klasztornych, w wyniku kurczenia się konwentów i załamania dotychczasowych metod administrowania, przeszło w ręce szlachty i mieszczan⁹⁵. Dopiero akcje rewidykacyjne kolejnych biskupów włocławskich w 2. połowie XVI w. i postępy kontrreformacji przyczyniły się do odtworzenia stanu posiadania instytucji kościelnych, a w latach następnych do dalszego rozwoju latyfundiów duchownych⁹⁶. Dzięki ożywieniu życia religijnego modne stały się, po kilkunastulewowej przerwie, fundacje szlacheckie na rzecz nowo powstających klasztorów i domów zakonnych⁹⁷.

Dobra kościelne położone były głównie na terenie "starego" osadnictwa. Stąd wynikał, widoczny w tabeli 6, niewielki ich udział w rozwoju sieci osadniczej. Wyjątkami były jedynie dobra cystersów oliwskich, w których rozwijało się w XVI–XVII w. specyficzne osadnictwo "przemysłowe", oraz kartuzów, którzy prowadzili ożywioną kolonizację terenów pohutniczych w należących do klasztoru lasach⁹⁸. W nieznacznym stopniu wpłynęły na rozwój liczebny osiedli kościelnych fundacje szlacheckie. Dobra nowo uposażonych instytucji kościelnych obejmowały w końcu XVII w. zaledwie 6% ogółu osiedli w tej własności.

⁹⁵ P. Czaplewski, *Kartuzja*, s. 23 n.

⁹⁶ Ibid., s. 33 n.; R. Frydychowicz, *Geschichte der Cistercienserabtei Pelplin und ihre Bau- und Kunstdenkmäler*, Pelplin 1905, s. 290, 305.

⁹⁷ Zob. przyp. 89.

⁹⁸ P. Czaplewski, *Kartuzja*, s. 201–202.

Tabela 6. Zmiany w stanie posiadania instytucji kościelnych
w latach 1570–1700

Instytucje kościelne	Stan posiadania w latach:			
	1570		1700	
	l. osiedli	%	l. osiedli	%
Cystersi oliwscy	51	26	78	29
Cystersi pelplińscy	38	19	42	15
Kartuzi	24+1	12	40+3	15
Biskupstwo włocławskie	24	12	25	9
Norbertanki żukowskie	19	9	25+2	9
Benedyktynki żarnowieckie	10	5	15	5
Arcybiskupstwo gnieźnieńskie	8	17	7	12
Kapituła włocławska	6		6	
Brygidki gdańskie	6		6	
Cystersi łądzcy	5		5	
Benedyktynki chełmińskie	4		4	
Kapituła gnieźnieńska	2		2	
Probostwo przegóskie	2		2	
Probostwo kościerskie	1		1	
Probostwo tucholskie	1		1	
Jezuici gdańscy	–		6	
Jezuici chojniccy	–	5		
Benedyktynki bysławskie	–	4		
Bonifratrzy gdańscy	–	1		
Paulini topolińscy	–	1		
Ogółem:	200+1	100	276+5	100

Na przełomie XVI/XVII w. doszło we własności kościelnej do zmian w sposobie administrowania dobrami. Posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i biskupstwa włocławskiego zostały podzielone między biskupa (arcybiskupa) i kapituły⁹⁹. Również z dóbr klasztorów cysterskich w Oliwie i Pelplinie wydzielono na początku XVII w. część opacką i konwentualną¹⁰⁰.

⁹⁹ Arcybiskup gnieźnieński przekazał część dóbr kapitule w 1591 r., J. T o p o l s k i, op. cit., s. 51, 60 (tu mowa o kluczu kamieńskim). Kapituła włocławska otrzymała uposażenie w dobrach pomorskich między 1534 a 1598 r. (przed 1582 r. otrzymała: Świąkatowo, Zalesie i Lipienicę, po 1582 r.: Gogolewo, Dzierżążno, Brody Polskie).

¹⁰⁰ Podział dóbr opactwa pelplińskiego na część opacką i konwentualną nastąpił

Cystersi oliwscy w 2. połowie XVI i w XVII w. wyraźnie przedkładali oddawanie dóbr w długoterminowe dzierżawy bogatym mieszczanom ponad samodzielne gospodarowanie. Podobnie postępowali, ale na mniejszą skalę, cystersi z Pelplina, kartuzi i biskupi włocławscy ¹⁰¹.

3. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

Po uzyskaniu wielkich nadań ziemskich w okresie wojny trzynastoletniej i bezpośrednio po niej, zasięg posiadłości Gdańska został ustalony na przeciąg dwóch następnych stuleci (do 1793 r.). Rozwój osadnictwa na tym terytorium odbywał się poprzez zagospodarowanie Żuław i delty Wisły, a szczególnie niedostępnego dla osadnictwa w średniowieczu rejonu Szkar-pawy.

Granice posiadłości ziemskich miasta nie oznaczały jednak nigdy kresu penetracji gospodarczej Gdańszczan, szczególnie przedstawicieli patrycjatu. Przejawem osobistych inwestycji ziemskich mieszczan było wspomniane już dzierżawienie dóbr klasztornych (szczególnie obiektów przemysłowych i folwarków) ¹⁰². Najwybitniejsze rodziny gdańskie nabywały też na własność liczne dobra szlacheckie w pobliżu Gdańska ¹⁰³. Przedstawiciele rodzin gdańskich Lindów, Ardeków, Bartschów, Werdenów i Cyrenbergów piastowali nawet urzędy ziemskie i często zupełnie zrywali więzi z miastem. Korzystanie przez patrycjuszy gdańskich z pełni praw szlacheckich w dawnej Rzeczypospolitej nie pozwala na traktowanie ich nabytków ziemskich jako procesu zmiany kategorii własności przejmowanych przez nich osiedli ¹⁰⁴. Zjawisko to należy traktować raczej jako pewien specyficzny rodzaj prze-

w 1618 r., R. F r y d r y c h o w i c z, op. cit. s. 325. Analogiczny podział w opactwie oliwskim nastąpił w 1611 r., APG, Akta klasztoru cystersów w Oliwie, t. 426, k. 19v: wykaz dóbr przekazanych konwentowi.

¹⁰¹ Ibid., t. 428 zawiera wykaz posiadłości klasztoru i daty kontraktów dzierżawnych z mieszczanami gdańskimi. Przykłady wydzierżawiania dóbr kartuskich mieszczanom gdańskim przytacza P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja*, s. 144 n. W 1662 r. klucz pogódkowski dzierżawił od klasztoru pelplińskiego Gdańszczanin von Ambster.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ J. M u h l, *Danziger Bürgergeschlechter in ländlichem Besitz*, ZdWG, t. 71, s. 88-115.

¹⁰⁴ M. B i s k u p zaliczył posiadane przez patrycjuszy gdańskich dobra ziemskie do własności miejskiej, co nie wydaje się uzasadnione, por. M. B i s k u p, A. T o m c z a k, op. cit., s. 44.

mian w majątkowej strukturze szlachty i tam też zostanie ono omówione szerzej.

Na zmianie przynależności państwowej nie zyskały, a wręcz straciły, małe miasta pomorskie. Chojnice utraciły jeszcze w XVI w. na rzecz szlachty 2 wsie, pozbawiono też mieszczan ich posiadłości dziedzicznych w okolicznych wsiach¹⁰⁵. Puck stracił swoją jedyną posiadłość ziemską na rzecz starostwa. Co prawda miasto odzyskało swoją własność po 1660 r., ale osiedle wkrótce zaginęło.

4. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

Dobra szlacheckie były najmniej stabilnymi elementami struktury majątkowej woj. pomorskiego. Wynikało to z częstych zmian właścicieli, przechodzenia osiedli z rąk szlachty ubogiej i średniej do rąk bogatszych warstw tego stanu. W sposób najbardziej czytelny tło przemian osadniczych wewnątrz własności szlacheckiej charakteryzują przemiany majątkowej struktury szlachty dokonujące się w XVI–XVII w. Zostały one przedstawione w tabelach 7 i 8.

W latach 1570–1700 następowało stałe zmniejszanie się liczby majątków szlacheckich w woj. pomorskim (z 887 do 732 majątków). Spadek ten dotyczył najuboższych grup szlachty: posiadającej części we wsiach oraz jedno-, dwuwioskowej. Liczba majątków tych grup szlachty zmniejszyła się ogółem o 169. W zamian pojawił się w tym czasie 1 majątek więcej w grupie dóbr trzy- do pięciowioskowych i 13 majątków obejmujących ponad 10 osiedli. Wraz ze spadkiem liczby majątków najmniejszych spadał ich udział w użytkowaniu ziemi (wyrażony odsetkiem posiadanych osiedli i ich części). Udział majątków ubogiej i średniej szlachty w posiadaniu osiedli wiejskich zmniejszył się w latach 1570–1700 z 66 do 48%. Odsetek osiedli należących do najbogatszych grup szlachty (powyżej 5 osiedli) wzrósł w tym samym czasie z 15 do 37%. Liczby te zdają się świadczyć o postępującym procesie koncentracji własności szlacheckiej, najsilniej zaznaczającym się w powiatach: puckim, nowskim i świeckim, gdzie w rękach dwóch najbogatszych warstw szlachty znalazło się w końcu XVII w. ponad 50% osiedli należących do własności szlacheckiej¹⁰⁶. Odwrotny proces – drobnienia własności szlacheckiej – zaobserwować można natomiast w pow. mirachowskim, w którym liczba najuboższych majątków (wbrew ogólnemu trendowi) zwiększyła się

¹⁰⁵ Por. przyp. 86.

¹⁰⁶ Por. tabela 7 i 8.

ze 137 w 1570 r. do 176 w 1700 r. Było to spowodowane zdecydowaną przewagą szlachty cząstkowej w tym powiecie i nikłym postępowaniem scalania majątków¹⁰⁷.

Zaobserwowane pogłębianie się majątkowego zróżnicowania wśród szlachty powodowało konieczność wyboru różnych form działalności gospodarczej przez poszczególne warstwy, a co za tym idzie, wpływało na kierunki rozwoju gospodarczego osiedli szlacheckich. O ile w rejonach objętych procesem koncentracji własności przewagę uzyskiwały wsie czynszowe, o tyle w dobrach średniej szlachty dominował niezmiennie w XVI–XVII w. folwark¹⁰⁸.

Charakterystyczne jest, że pod względem intensywności rozwoju sieci osadniczej dominowały rejony o małej koncentracji własności, ale za to o dużych możliwościach osadniczych (tereny o słabym nasyceniu osiedlami, o przewadze lasów). Przemiany tego typu można zaobserwować w pow. mirachowskim i zachodniej części pow. tczewskiego. W innych rejonach woj. pomorskiego nie dochodziło do tak znaczących przemian ilościowych. Ustępowały one miejsca przemianom jakościowym, związanym ze zmianami gospodarczych rodzajów osiedli.

Jak już wspomnieliśmy wcześniej, zjawiskiem specyficznym dla woj. pomorskiego było przejmowanie przez patrycjat gdański osiedli szlacheckich leżących w pobliżu Gdańska. Do nasilenia tego zjawiska doszło szczególnie po 1454 r., kiedy to mieszczenie, na równi z rycerstwem, zaczęli korzystać z królewskiego rozdawnictwa dóbr. Bogate rodziny gdańskie dzierżawiły m.in. starostwo nowskie (Werdenowie), tczewskie (Ferberowie), borzechowskie i lignowskie (Gizowie) oraz inne, mniejsze tenuty¹⁰⁹. Równocześnie od końca XV w. wzrastała liczba nabywanych przez Gdańszczan na własność majątków na prawie rycerskim. W samym pow. gdańskim w 1570 r. Gdańszczanie posiadali 16 osiedli (25% ogółu osad szlacheckich), w 1648 r. – 35 osiedli i 2 ich części (60% ogółu), w 1662 r. – 40 osiedli i 2 części (67%), wreszcie w 1682 r. – 38 osiedli i 2 części (57%). Wzrastała też liczba osiedli w rękę Gdańszczan w pow. tczewskim (1570 r. – 5, 1648 r. – 11, 1662 r. – 13, 1682 r. – 16). W kilku przypadkach przedstawi-

¹⁰⁷ K. M i k u l s k i, *Drobna szlachta kaszubska w XVI–XIX wieku*, Pomorze Gdańskie, nr 18, 1988, s. 108 n.

¹⁰⁸ Widać to wyraźnie w pow. świeckim, gdzie w części nadwiślańskiej następuje w XVII w. parcelacja folwarków i wzrost liczby wsi czynszowych, natomiast w części wysoczyznowej (obszar przewagi średniej szlachty) dochodzi do zupełnego prawie zaniku wsi kmiecej i dominacji folwarku.

¹⁰⁹ P. C z a p l e w s k i, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, Toruń 1921, s. 48, 56, 120, 143 itd.

ciele rodzin gdańskich weszli w posiadanie dóbr położonych w pow. puckim (3 części wsi) i tucholskim (2 wsie). Ogółem w 2. połowie XVII w. w rękę rodzin wywodzących się z patrycjatu gdańskiego znalazło się 56 całych i 6 części osiedli szlacheckich. Utrzymujące się silne powiązanie tych rodzin z miastem, ich udział w handlu zbożowym – powodowały zapewne silniejsze więzi rynkowe z nim także i mieszczańskich majątków. Dominujące w tej grupie osiedli folwarki korzystały przede wszystkim z pracy najemnej i produkowały zapewne głównie na zbył. Być może tą drogą następowała transmisja nowych sposobów organizowania produkcji do innych majątków szlacheckich.

ROZWÓJ SIECI OSADNICZEJ W 2. POŁOWIE XVI I W XVII WIEKU

1. SIEĆ OSADNICZA W 2. POŁOWIE XVI WIEKU

Podstawowym elementem w badaniach nad historią osadnictwa jest niewątpliwie analiza rozmieszczenia i zagęszczenia sieci osadniczej w poszczególnych przekrojach czasowych. Dopiero po takiej liczbowej ocenie zjawiska można pokusić się o bardziej wnikliwe, szczegółowe analizy procesów osadniczych.

Punktem wyjścia w naszych badaniach jest 2. połowa XVI w., a ściślej stan sieci osadniczej z lat 1565–1570. Badania nad rozmieszczeniem i zagęszczeniem sieci osadniczej w tym okresie prowadził M. Biskup w ramach prac nad atlasem historycznym Prus Królewskich¹. Ze względu jednak na przyjęte przez nas nieco odmienne założenia metodyczne i korekty w zasięgu jednostek administracyjnych, część wyników ilościowych uzyskanych przez tego badacza musi być poddana weryfikacji. W tym miejscu ograniczamy się jedynie do porównania wyników M. Biskupa w zakresie rozmieszczenia i zagęszczenia sieci osadniczej z efektami naszych ustaleń.

Podaną w *Atlasie historycznym Prus Królewskich* liczbę osiedli wiejskich w woj. pomorskim (1064 osiedla) uzupełniliśmy o 178 osiedli z następujących powodów:

a) odjęliśmy 22 osiedla, które uznaliśmy za nie istniejące w 2. połowie XVI w. lub które zostały w *Atlasie* ujęte dwukrotnie (pod różnymi nazwami)²;

¹ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 27–36.

² Za osiedla nie istniejące już ok. 1570 r. uznaliśmy: Lisewo, wł. kość. – pow. gdański; Żulawę, wł. szlach. – pow. gdański (jej uwzględnienie wynikało z odróżniania dwóch miejscowości o podobnych nazwach: Żulawy i Żulawki, podczas gdy istniała tylko ta ostatnia); Węglino, wł. król. – pow. pucki (już w 1565 r. opuszczona i nigdy ponownie nie zasiedlona); Lileska i Szczulpin, wł. szlach. – pow. tczewski (już w 1570 r. opuszczone i włączone do sąsiednich osiedli: Wieca Nowego i Bietowa); Czatkowy i Szpęgawę, wł. kość. – pow. tczewski (opuszczone jeszcze w XV w. i nie zasiedlone aż do końca XVIII w.); razem 7 osiedli. Za jeszcze nie istniejące uznaliśmy: Cieszonko, wł. król. – pow. mirach. (1 wzm. 1598); Paczewo, wł. król. – pow. mirach. (uważane w literaturze za istniejące

b) doliczyliśmy 83 osiedla nie uwzględnione w *Atlasie*, których istnienie wynikało z analizy osadnictwa średniowiecznego i XVI-wiecznego, opartej o różne przekazy źródłowe³;

już w średniowieczu, podczas gdy zapis ówczesny odnosił się do Bączna, powstało jako huta szkła dopiero w XVII w.); Reszki, wł. szlach. – pow. pucki (M. Biskup odczytał nazwę łąki przy Rybnie "Röske" jako Reszki, te ostatnie powstały zapewne dopiero w XVIII w.); Lubień Mały i Osiek, wł. król. – pow. świecki – w rzeczywistości nowski (wsie olenderskie założone w 1590 i 1588 r.); Długie, wł. król. – pow. tczewski (tak tłumaczył nazwę Langesang M. Biskup, gdy tymczasem pod nazwą tą kryje się wieś Zelgoszcz); Szkarpawę, wł. miejska - ter. m. Gdańska (wieś ta powstała przed 1612 r. i nie miała zapewne nic wspólnego poza nazwą – określana zresztą jako Klein Scharpau – z wcześniejszym dworem krzyżackim o tej nazwie, w 1570 r. już nie istniejącym) – razem 7 osiedli. Za ujęte podwójnie w opracowaniu M. Biskupa, A. Tomczaka uznaliśmy: Dębienicę, wł. król. – pow. człuch. (= Dyminek, wł. szl.); Drożdzienicę, wł. szlach. – pow. człuch. (= Drożdżenica w pow. tucholskim); Teudtschlandt, wł. król. – pow. tczewski (= Słońca Wielka); Dąbrówkę Polską, wł. szlach. – pow. tczewski (= Barchnowy, wł. szlach., w cyt. pracy nie określona); Dorffken, wł. szlach. – pow. tczewski (= Garc Mały, wł. kośc., dzierzawiony od kl. pelpl. przez Żelislawskich); Leipnersdorf, wł. kośc. – pow. tczewski (= Morzeszczyn); Pądzienicę, wł. król. – pow. tucholski (= Broda); Czapięczyn, wł. szlach. – pow. tucholski (= Czapiewice, autor rejestru z nieznanymi powodów wymienił tę część wsi osobno) – razem 8 osiedli; w sumie odjęto 22 miejscowości.

³ Do stanu ujętego w *Atlasie* dodaliśmy następujące osiedla, pominięte w rejestrze i wykazach M. B i s k u p a i A. T o m c z a k a (symbole w nawiasach – zob. s. 151): pow. człuchowski: Trzebiele (OO) – wł. król., Czosnowo (F), Klawkowo (F), Koprzywnica (M) – wł. szlach., Igły (F), Pomoc (F) – wł. miejska; pow. gdański: Jeleń (OO), Kamień (OO) – wł. król., Buszkowy Górne (F) – wł. szlach., Borowiec (OO), Borowiec Młyn (M), Gręzlewo (OO), Hungerhammer (M), Kamienny Potok (M), Krupphammer (M), Nowiec (OO), Prochowy Młyn (M), Ribbenhammer (M) – wł. kośc., Malentyn (OO) – wł. miejska; pow. mirachowski: Barłomski Młyn (M) – wł. król., Młyńsko (OO) – wł. król.; pow. nowski: Lipinki (OO), Morgi (OO) – wł. król., Kownatka (M) – wł. szlach.; pow. pucki: Okuniewo (OO), Wyspowo (OO) – wł. król.; pow. świecki: Lnianek (OO), Murkrz (OO), Rudzianek (F) – wł. król., Lęgnowo (F), Okoniny Nadjeziorne (OO) – wł. szlach., Grabówko (M), Lipienica (OO) – wł. kośc., Nowe Dobra (F) – wł. miejska; pow. tczewski: Bielsk (OO), Bursztych (OO), Gniewskie Pole (OO), Grzybowo (OO), Grzybowski Młyn (OO), Kiszewa Nowa (OO), Kościerski Młyn (M), Kościerzyna Dwór (Za), Pustki (OO), Rajkowski Młyn (M), Szadówko (OO), Szymbark (OO), Wdecki Młyn (M), Wdzydze Kiszewskie (OO), Wojtal (K), Zawada (M), Złe Mięso (K) – wł. król., Czestkowo (WDS), Grabówko (OO), Horniki Dolne (OO), Kamiony (OO), Klobuczyno (OO), Kocborowo (F), Lipy (OO), Maliki Dolne (F), Żabianki (F) – wł. szlach., Czaple Nowe (OO), Fischbude (OR), Królów Las Młyn (M), Siwialka (OO) – wł. kośc.; pow. tucholski: Lendy (P),

c) zwiększyliśmy stan sieci osadniczej o 117 osiedli, które w XVII w. "usamodzielnily się", a w źródłach podatkowych z XVI w. były traktowane jako części składowe (lub ujęte razem) innych (większych, sąsiednich) osiedli i w konsekwencji w *Atlasie* nie występują jako osiedla samodzielne ⁴.

Windorp (K), Kaszuba (M), Kunek (M), Nowy Młyn (M), Piła Młyn (M) – wł. król.; terytorium m. Gdańska: Kramserkrug (K) – wł. kośc., Gdańska Głowa (K), Gęsia Karczma (K), Groszkowo (K), Klauskrug (K), Kuckuckkrug (K), Osieki (W), Neukrügerskämpe (K), Parraskrug (K), Piekielko (K), Polnische Hufe (Ko), Rückfahr (K), Scheute (OR) – wł. miejska: ogółem 83 osiedla, w tym 1 wieś, 1 wieś drobnoszlachecka, 11 folwarków, 1 zamek, 2 osady rybackie, 2 pustkowia, 19 os. młyńskich, 13 os. karczmarских i 33 osiedla opuszczone; do wł. król. należały 34 osiedla, szlach. – 16, kośc. – 15, miejskich – 17.

⁴ Do tego typu osiedli należały: pow. człuchowski: Debrzno (F podany przy mieście Debrzno), Płocicz (F podany przy Koczale), Uniechówek (F przy Uniechowie), Barkówko (M przy Barkowie), Białoborski Młyn (M przy Białym Borze), Chrzastówko (M przy Chrzastowie), Czarne Młyn (M przy Czarnym), Debrzno Młyn (M przy Debrznie), Funka (M przy Charzykowach), Krępina (M przy Krępku), Łęzek (M przy Wierzchowie), Nierzybie (M przy Cierzniach), Prądy (M przy Lędyczku), Przechlewko (M przy Przechlewie), Przytok (M przy Dębicy), Rogoźnica (M przy Polnicy), Rzewnica (M przy Rzeczenicy), Sierociński Młyn (M przy Jęcznikach Wielkich), Strzeczonka (M przy Strzeczonie), Suszek (M przy Nowej Cerkwi) – wł. król., Narożnik (M przy Bukowie), Niwski Młyn (M przy Niwach), Rozworki (M przy Rozworach) – wł. król.-szlach., Biński Młyn (M przy Bińczach), Chociński Młyn (M przy Konarzynkach), Kleśnik (M przy Pawłótku), Klóbka (M przy Olszanowie), Młynki (M przy Jeziórkach), Sierpówko (M przy Sierpowie), Skowarnecki Młyn (M przy Skowarnkach) – wł. szlach., Buszmił i Tunkielski Młyn (MM przy Chojnicach) – wł. miejska; pow. gdański: Sulmin (WF uznana przez autora *Atlasu* za część Somonina w pow. tczewskim), Młynek (M przy Przodkowie), Redłowo Niskie (M przy Kacku Małym i Kolibkach), Strzelin (M przy Lezienku) – wł. szlach., Popówko (F przy Pręgowie Górnym), Brętowo (M przy Strzyży), Jelitkowo Młyn (M przy Przymorzu), Kamienny Młyn (M przy Strzyży), Kuźniczki (M przy Strzyży), Młynik (M przy Smoldzinie), Młyniska (M przy Strzyży), Nowe Szkoty (M przy Strzyży), Strzyża Młyn (M przy Strzyży) – wł. kośc., Kolbudy Dolne (M przy Lublewie) – wł. miejska; pow. mirachowski: Donimierz Mały (F przy Donimierzu Wlk.), Amalka (M przy Podjazdach), Borucki Młyn (M przy Borucinie), Łączyński Młyn (M przy Łączynie), Młyn Górny (M przy Kożyczkowie), Młyńskie (M przy Wyszecinie), Żukowski Młynek (M przy Żukówku) – wł. szlach. Borowiec (M przy Nakli), Kamienicki Młyn (M przy Kamienicy Król.), Parchowski Młyn (M przy Parchowie), Strzyża Buda (M przy Mirachowie) – wł. król., Chmielonko (M przy Chmielnie), Zęblewski Młyn (M przy Zęblewie) – wł. kośc.; pow. nowski: Rybaki (WR przy Nowem), Piła Młyn (M w źródle jako Nova Mole – nie uwzględniony przez M. Biskupa), – wł. król., Meisterwalde (WF – włączona przez M. Biskupa do pobliskiego Opalenia, od którego występowała odrębnie aż do XVIII w.), Bąkowski Młyn (M przy

Posiadały one zatem już w XVI w. podstawy materialne (zabudowania) i topograficzne (odosobnienie terytorialne), nie miały tylko odrębności organizacyjnej. Były to przeważnie małe osady młynarskie i inne nierolnicze, należące w większości do własności królewskiej i szlacheckiej, udział pozostałych rodzajów własności był mały (por. tabela 9). Zauważyć należy, że niedokonanie tego metodycznego "zabiegu" wpłynęłoby na zwiększenie wielkości przyrostu i wskaźnika dynamiki, bez faktycznego ruchu osadniczego.

Razem więc nasza korekta stanu sieci osadniczej w 2. połowie XVI w., w porównaniu do wykazanego w *Atlasie*, wynosi +178 osiedli. Uzyskana liczba 1 242 osiedli stanowi bazę wyjściową i podstawę porównań dla zmian

Bąkowie), Mały Młyn (M przy Ostrowitem), Stary Młyn (M przy Kulmadze) – wł. szlach.; pow. pucki: Puck Zamek (Za nie uwzględniony w uzupełnieniach osiedli w *Atlasie*, s. 35), Grabowina (P przy Górze), Młynki (M przy Gniewowie), Mrzeziński Młyn (M przy Mrzezinie), Pucki Młyn (M przy Pucku), Robacznicza (M przy Górze), Warszkowo Młyn (M przy Lubocinie) –wł. król., Gowino Małe (F przy Gowinie Wlk.), Sławutówko (WF podana razem ze Sławutowem), Bolszewski Młyn (M przy Bolszewie), Kębłowski Młyn (M przy Kębłowie), Kłaniński Młyn (M przy Kłaninie), Lisewski Młyn (M przy Lisewie), Parszkowski Młyn (M przy Parszkowie), Śmiechowski Młyn (M przy Śmiechowie), Ustarbowski Młyn (M przy Ustarbowie) – wł. szlach., Leśniewo (W podana w źródle jako Villa Nova Mechow, włączona przez M. Biskupa do Mechowa), Luzino Młyn (M przy Luzinie), Mechowski Młyn (M przy Mechowie), Oksywski Młyn (M przy Oksywiu), Sapała (M przy Świecinie) – wł. kośc.; pow. świecki: Ostrów Świecki (WR przy Świeciu), Sartawice Dolne (W podana razem z Sartawicami Górnymi), Grodecki Młyn (M przy Gródku), Jasiniecki Młyn (M przy Jasińcu), Kregiel (M przy Jasińcu), Przechowski Młyn (M przy Przechowie), Zur (M przy Splawiu) – wł. król., Brzęczek (F niesłusznie połączony przez M. Biskupa z sąsiednim Jastrzębiem), Jarzębiniec (F przy Plewnie), Święte Małe (WF przy Świętem Wlk.), Więckówko (F przy Więckowie), Bedlenki (M przy Bedlnie i Lubocheniu), Wyrwa (M przy Konopacie) – wł. szlach., Suski Młyn (M przy Suchej) – wł. kośc.; pow. tczewski: Gniewskie Młyny (M przy Gniewie), Młynik (M przy Rudnie), Szczodrowski Młyn (M przy Szczodrowie), Skarszewski Młyn (M przy Skarszewach), Skorzewski Młyn (M przy N. Wsi Kośc.), Tczewski Młyn (M przy Tczewie) – wł. król., Graniczny Młyn (M przy Klińcu Wlk.), Kręski Młyn (M przy Kręgu), Lubierzyński Młyn (M przy Lubierzynie), Rokocki Młyn (M przy Rokocinie) – wł. szlach., Olszówka (M przy Borkowie), Skrzydłówo (M przy Skrzydłowie) – wł. kośc.; pow. tucholski: Młyn Raciąski (M przy Raciążu), Nadolnik (M przy Stobnie) –wł. król., Jermionki (W przy Zamartem, pow. człuch.) – wł. szlach.; oprócz tego Murowana Karczma (K szlach. przy Ostrowitem) – pow. nowski oraz Beka (K przy Osłoninie, wł. kośc.) – pow. pucki; ogółem 117 osiedli, w tym: 3 wsie, 4 wsie z folwarkami, 9 folwarków, 1 zamek, 1 pustkowie, 2 wsie rybackie, 95 os. młyńskich i 2 os. karczmarskie; do wł. król. należało 49 osiedli, szlach. – 42, kośc. – 20, miejskiej – 3 i król.-szlach. – 3.

Tabela 9. Zmiany w stanie i rozmieszczeniu sieci osadniczej woj. pomorskiego w stosunku do ustaleń *Atlasu historycznego Prus Królewskich* w 2. połowie XVI w.

Powiat	Stan według Atlasu		Odjęto osiedla			Dodano osiedla	Dokonano przesunięć osiedli		Ogólny stan osiedli	
	l.	%	uznane za nieistniejące	ujęte pod wójnie	ogółem		zaliczone do innych powiatów	doliczone z innych powiatów	l.	%
Człuchowski	120	11,3	-	2	2	38	3	3	156	12,6
Gdański	100	9,4	2	-	2	27	13	32	144	11,6
Mirachowski	81	7,6	2	-	2	15	8	3	89	7,2
Nowski	49	4,6	-	-	-	10	-	4	63	5,1
Pucki	114	10,7	2	-	2	24	5	-	131	10,5
Świecki	127	11,9	2	-	2	22	4	3	146	11,7
Tczewski	285	26,9	5	4	9	42	27	7	298	24,0
Tucholski	111	10,4	-	2	2	9	7	3	114	9,2
Terytorium posiadłości ziemskich Gdańska	77	7,2	1	-	1	13	3	15	101	8,1
Ogółem:	1 064	100,0	14	8	22	200	70	70	1 242	100,0

101,15 = 83,4%
1064 : 15 = 76,14/m.

zaszłych w końcu XVI i w XVII w. Jest to zbiorowość większa od wykazanej w *Atlasie* o 16,7%, ale – przypomnijmy – zostało to spowodowane głównie koniecznym (w naszym przekonaniu) zabiegiem metodycznym przedstawionym wyżej w punkcie c, a nie błędnymi ustaleniami autora *Atlasu*.

Jednocześnie, na skutek wprowadzonych przez nas uzasadnionych korekt granic powiatów, 70 osiedli zmieniło przynależność administracyjną. Spowodowało to zmiany w rozmieszczeniu sieci osadniczej według powiatów. Liczbowa analizę tych przesunięć zawiera tabela 10. Największe zmiany nastąpiły w pow. gdańskim (+2,2 punkta) i tczewskim (-2,9 punkta), nieco mniejsze (w granicach około ± 1 punktu) w człuchowskim, tucholskim i na terytorium posiadłości ziemskich Gdańska, a minimalne (0,2–0,5 punktu) w pozostałych powiatach. Całość dokonanej korekty w wielkości i rozmieszczeniu sieci osadniczej w 2. połowie XVI w. zawiera tabela 10.

Ogólnie na poszczególne powiaty przypadało 5,1–24,0% ogółu osiedli, ale najczęściej (6 powiatów) 8,1–12,6%; tylko w wielkim terytorialnie powiecie tczewskim znajdowało się aż 24%, a w małym pow. nowskim tylko 5,1% całej sieci osadniczej woj. pomorskiego.

Zwiększenie stanu sieci osadniczej nieznacznie zmieniło wskaźnik natężenia osiedli w stosunku do obszaru: z 1 osiedla na 12,1 km² ustalonego w *Atlasie*⁵ do 1 osiedla na 10,5 km² według naszych obliczeń. Nowo ustalony stan sieci osadniczej wykazuje też pewne różnice w strukturze własnościowej w porównaniu z podaną w *Atlasie*⁶. Na skutek doliczenia przez nas 70 osiedli królewskich, 70 szlacheckich, 27 kościelnych i 9 miejskich do stanu wykazanego w *Atlasie*, nastąpił wzrost udziału tych pierwszych w strukturze własnościowej o +1,3 punktu, przy spadku pozostałych rodzajów własności o 0,2–0,6 punktu (por. tabela 11).

Rozpatrując przynależność osiedli do poszczególnych rodzajów własności można zauważyć (por. tabela 11), że w 2. połowie XVI w. dominowały w woj. pomorskim osiedla szlacheckie (533 osiedla, tj. 43% ogółu). Do własności królewskiej należały 393 osiedla (32%), do kościelnej 200 osiedli (16%) i do miejskiej 108 osiedli (9%); 8 osiedli zaliczyliśmy do mieszanych rodzajów własności: królewsko-szlacheckiej (7) i szlachecko-kościelnej (1).

Ze statystycznej analizy rozmieszczenia sieci osadniczej woj. pomorskiego wynika, że osiedla szlacheckie były rozłożone w miarę równomiernie na terenie wszystkich jednostek administracyjnych (powiatów), z wyjątkiem obszaru wydzielonego jako terytorium posiadłości ziemskich Gdańska,

⁵ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 35 (tab. 4).

⁶ Por. *ibid.*, s. 51 (tab. 21) i tabela 11 w naszej pracy.

Tabela 10. Rodzaje gospodarze i przynależność własnościowa osiedli dodanych do stanu ustalonego w *Atlasie historycznym Prus Królewskich* w 2. połowie XVI w.

Powiat	Człuchowski	Gdański	Mirachowski	Nowski	Pucki	Świecki	Tczewski	Tucholski	Posiadłości ziemskie Gdańska	Ogółem	
										1.	%
A. według rodzajów gospodarczych osiedli*:											
W, WF, F, Za	7	3	1	1	4	9	4	1	1	25	12,6
M, K	30	18	13	6	17	9	19	7	10	131	65,8
WR, OR	-	-	-	1	-	1	1	-	1	4	2,0
P	-	-	-	-	1	-	-	1	1	4	2,0
OO	1	6	1	2	2	3	18	-	-	35	17,6
B. według przynależności własnościowej:											
Królewska	21	2	6	4	8	10	23	8	-	84	42,3
Szlachecka	10	5	7	6	12	8	13	1	-	58	29,1
Kościelna	-	18	2	-	4	3	6	-	1	35	17,6
Miejska	4	2	-	-	-	1	-	-	12	19	9,5
Mieszana	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1,5
Ogółem:	38	27	15	10	24	22	42	9	13	200	100,0

*Znaczenie symboli na stronie 149. Podobne oznaczenia zastosowano również w dalszych tabelach.

w którego obrębie leżały jedynie dwie enklawy szlacheckie. W pozostałych powiatach udział osiedli szlacheckich wahał się od około 39 do 60% ogółu osiedli. Najwięcej tego rodzaju dóbr (115) znajdowało się w najrozleglejszym powiecie tczewskim. Znaczne zbiorowości osiedli szlacheckich występowały również w pow. człuchowskim (83) i świeckim (83). W pozostałych powiatach posiadłości szlachty liczyły 38–63 osiedli.

Tabela 11. Struktura własnościowa sieci osadniczej woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w.

Powiat	Osiedla według rodzajów własności						Ogółem
	król.	szlach.	kośc.	miej.	K-S	S-D	
A. Liczby absolutne							
Człuchowski	64	83	–	5	4	–	156
Gdański	17	63	57	7	–	–	144
Mirachowski	33	48	8	–	–	–	89
Nowski	20	38	4	1	–	–	63
Pucki	42	51	37	–	1	–	131
Świecki	47	83	13	2	1	–	146
Tczewski	113	115	65	4	–	1	298
Tucholski	57	50	6	–	1	–	114
Ter. m. Gdańska	–	2	10	89	–	–	101
Ogółem:	393	533	200	108	7	1	1 242
Stan podany w <i>Atlasie</i> :	323	463	173	99	6	–	1 064
B. Liczby względne							
Człuchowski	41,0	53,2	–	3,2	2,6	–	100
Gdański	11,8	43,7	39,6	4,9	–	–	100
Mirachowski	37,1	53,9	9,0	–	–	–	100
Nowski	31,7	60,3	6,4	1,6	–	–	100
Pucki	32,1	38,9	28,2	–	0,8	–	100
Świecki	32,2	56,8	8,9	1,4	0,7	–	100
Tczewski	37,9	38,7	21,8	1,3	–	0,3	100
Tucholski	50,0	43,9	5,3	–	0,9	–	100
Ter. m. Gdańska	–	2,0	9,9	88,1	–	–	100
Ogółem:	31,6	42,9	16,1	8,7	0,6	0,1	100
Stan podany w <i>Atlasie</i> :	30,3	43,5	16,3	9,3	0,6	–	100

Porównując rozmieszczenie własności szlacheckiej z warunkami naturalnymi woj. pomorskiego stwierdzić można, że osiedla prywatne szlachty położone były głównie w rejonach bezleśnych, o stosunkowo dobrych glebach, charakteryzujących się wczesną metryką osadniczą. Jedy- nym wyjątkiem były dosyć rozległe skupienia osiedli drobnej szlachty w środkowej części pow. mirachowskiego oraz u styku pow. mirachowskiego i puckiego, gdzie przeważały lasy. Poza tym większe skupiska osiedli szla- checkich w pow. puckim występowały w północno-zachodniej jego części oraz w okolicy samego Pucka – na obszarach bezleśnych kęp nadmorskich.

Na terenie pow. gdańskiego i tczewskiego własność szlachecka była roz- mieszczona dosyć równomiernie w bezleśnej części tych powiatów, tworząc największe zwarte skupiska w południowej części pow. gdańskiego oraz, w okolicach Tczewa (na zachód od miasta) i Kościerzyny (na wschód od mia- sta), w pow. tczewskim.

Niewielki był udział osiedli szlacheckich na terenie Borów Tuchol- skich, które w przeważającej części należały do królewszczyzn. Jedyne większe skupienia szlacheckich wsi spotykamy w tym rejonie w okolicach Brus i Czarska w pow. tucholskim. Bory Tucholskie wyraźnie rozcinały dobra szlacheckie w woj. pomorskim na trzy wyraźne skupienia: wska- zane już w północnej części województwa (największe, jeśli idzie o liczbę osiedli); nowsko-świeckie, obejmujące bardzo zwarte osadniczo obszary wysoczyznowe we wschodniej części pow. nowskiego i południowej oraz wschodniej części pow. świeckiego; wreszcie tucholsko-człuchowskie, naj- bardziej rozproszone. To ostatnie obejmowało ciąg majątków szlacheckich w północnej części pow. człuchowskiego wzdłuż granicy z Pomorzem Zachod- nym, następnie – pas takich posiadłości, rozciągający się od okolic Czarnego i Lędyczka na południu po Żychce i jezioro Karsińskie na północy, a także osiedla szlacheckie, okalające od północy i południa Chojnice i wre- szcie pas osiedli na zachód od Tucholi, ciągnący się od rzeki Kamionki na południu (stanowiącej równocześnie granicę województwa) po Brdę na północy.

Własność królewska, jakkolwiek ustępowała szlacheckiej pod względem liczby osiedli, dominowała we wszystkich powiatach, jeśli idzie o zajmowaną powierzchnię ⁷. Wynikało to z faktu przynależności do tej własności większości lasów i innych terenów nie użytkowanych jeszcze gospodarczo (rolniczo), stanowiących w 2. połowie XVI w. 67,5% ogółu powierzchni województwa ⁸. Do królewszczyzn należała też większość żyznych gleb

⁷ Ibid., s. 52 (tab. 24).

⁸ Ibid., s. 55.

położonych w dolinie Wisły (okolice Gniewu, Nowego i Świecia). Na terenach wysoczyznowych osiedla królewskie, zazwyczaj większe pod względem zajmowanego areалу od osiedli szlacheckich, zajmowały zapewne zbliżoną im powierzchnię. Dobra królewskie w woj. pomorskim podzielone były w 2. połowie XVI w. na 19 starostw i 23 mniejsze dzierżawy⁹.

Pod względem liczby osiedli własność ta dominowała jedynie w pow. tucholskim, obejmując 50% ogółu istniejących tam osiedli. Znaczący był też udział osiedli królewskich w pow. człuchowskim (41% ogółu), tczewskim (38 %) i mirachowskim (37%), a jedynie w pow. gdańskim był znacznie mniejszy, bo wynosił zaledwie 12%. W pozostałych powiatach udział osiedli królewskich w ogólnej liczbie wahał się około 32%.

Własność kościelna, w odróżnieniu od dwóch poprzednio omawianych, była rozmieszczona na terenie województwa bardzo nierównomiernie. Spośród 200 osiedli należących do dóbr kościelnych aż 159 położonych było w powiatach puckim, gdańskim i tczewskim. Jedynie znikoma część osiedli kościelnych znajdowała się w południowej części województwa (w pow. świeckim – 13, nowskim – 4, tucholskim – 6). Najliczniejsze majątki kościelne znajdowały się w pow. gdańskim, gdzie obejmowały około 40% ogółu osiedli i jedynie nieznacznie ustępowały pod tym względem własności szlacheckiej. Znaczny odsetek osiedli należał do własności kościelnej w pow. tczewskim (22%) i puckim (28%). W pozostałych powiatach osiedla kościelne stanowiły poniżej 10% ogółu, a w pow. człuchowskim nie było ich w ogóle.

Osiedla zaliczone do własności kościelnej występowały zazwyczaj w dużych kompleksach. W pow. puckim znajdowały się zwarte posiadłości klasztoru żarnowieckiego, położone wokół jego siedziby, oraz dwa klucze dóbr opactwa oliwskiego: starzyński w środkowej i mostowski w południowej części powiatu. Z tym ostatnim sąsiadowały bezpośrednio wsie norbertanek żukowskich i kartuzów, tworzące razem zwarty kompleks dóbr kościelnych, obejmujący całą Kępę Oksywską. W pow. gdańskim

⁹ Starostwa: białoborskie, człuchowskie, gniewskie, grudziądzkie (częściowo), hamersztyńskie, jasinieckie, kiszewskie, kościerskie, mirachowskie, nowskie, osieckie, puckie, rogozińskie (częściowo), skarszewskie, sobowidzkie, starogardzkie, świeckie, tczewskie i tucholskie; dzierżawy: Nowa Wieś w pow. człuchowskim; Bojan-Czaple-Kielno-Przodkowo-Szemud, Bysewo, Jasień, Kobysewo, Koleczkowo, Kosowo, Redłowo-Chylonia-Cisowa, Sulmin w pow. gdańskim; Barłomino w pow. mirachowskim; Brzyno-Prusewo w pow. puckim; Luskowo, Poledno-Dworzysko w pow. świeckim; Gniszewo, Gręblin, Janiszewo, Klonówka, Lignowy-Rudno, Lipinki, Mierzyszyn, Międzyzylęz-Garc-Walichnowy, Polaszki i Różyny w pow. tczewskim.

dobra kościelne skoncentrowane były wokół siedzib klasztorów: Oliwy w północno-wschodniej części powiatu oraz Żukowa w południowo-wschodniej jego części. Do tego ostatniego kompleksu dóbr przylegały dalsze posiadłości instytucji kościelnych w sąsiednich powiatach: miarachowskim i tczewskim, należące głównie do kartuzów i norbertanek żukowskich. W pow. tczewskim największymi skupiskami osiedli kościelnych były dwa klucze dóbr klasztoru pelplińskiego: pogódkowski i pelpliński. Do tego ostatniego przylegały też bezpośrednio 3 wsie kapituły włocławskiej. Znaczna liczba osiedli kościelnych znajdowała się też w północno-wschodniej części tego powiatu, w okolicach Subkowów, Godziszewa, Miłobądz i Kłodawy.

Kilka enklaw kościelnych znajdowało się w obrębie terytorium posiadłości ziemskich Gdańska. Wyróżniały się wśród nich wsie podmiejskie (Siedlce, Stare Szkoty, Chmielniki Pelplińskie) oraz położone na Żuławach wsie czynszowe (Przejazdowo, Giemlice, Grabiny Duchowne), należące do przynoszących największe dochody osiedli kościelnych ¹⁰.

W południowej części województwa, gdzie własność kościelna była znacznie słabiej reprezentowana, wymienić należy klucz komorski biskupów włocławskich (4 osiedla w pow. nowskim, 1 w pow. świeckim). Kilka wsi kościelnych leżało w południowo-wschodniej części pow. świeckiego, m.in. Gruczno należące do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego oraz kilka wsi benedyktynek chełmińskich. W południowo-zachodniej części tego powiatu znajdowały się dobra świekatowskie kapituły włocławskiej oraz Lubiewo i Sucha, która wraz z położonymi dalej na zachód w pow. tucholskim 4 wsiami stanowiły pomorską część klucza kamieńskiego arcybiskupów gnieźnieńskich.

Znaczenie własności miejskiej (czy też miejsko-królewskiej) w Prusach Królewskich wynikało ze specyficznej, ważnej roli tutejszych wielkich miast: Gdańska, Torunia i Elbląga. Do woj. pomorskiego zaliczyliśmy również obszar posiadłości ziemskich Gdańska, które w średniowieczu należały, przynajmniej częściowo, do komturstwa gdańskiego ¹¹. Gdańsk był w

¹⁰ Na przykład, dochód osiągany przez biskupów włocławskich ze Starych Szkotów wynosił w 1604 r. około 1000 zł (*Inwentarze dóbr[...] XVII wieku*, s. 301), co stanowiło 1/3 dochodów biskupa z klucza subkowskiego. Przejazdowo natomiast dawało klasztorowi kartuskiemu w 1603 r. 1131 zł z tytułu samych czynszów (P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja*, s. 228), a w 1652 r. – 2834 zł, podczas gdy w innych wsi klasztor uzyskiwał 1857 zł czynszów (*ibid.*, s. 213).

¹¹ Do komturstwa gdańskiego należały wsie, tworzące następnie w obrębie dóbr gdańskich klucz tzw. Wyżyny oraz wsie tzw. Niziny po Sobieszewo i Orlinki na wschodzie. Żuławy Gdańskie tworzyły w średniowieczu osobne wójtostwo

2. połowie XVI w. największym właścicielem ziemskim w woj. pomorskim, a zapewne także i w Prusach Królewskich. W skład jego posiadłości ziemskich wchodziło bowiem 98 osiedli wiejskich, położonych głównie na wschód i południowy wschód od miasta. W naszej pracy potraktowaliśmy zwarty obszar posiadłości ziemskich Gdańska, wraz ze znajdującymi się "wewnątrz" tego terytorium osiedlami kościelnymi i szlacheckimi, jako odrębną jednostkę administracyjną. Doliczono do niej również część Mierzei Helskiej należącej do Gdańska.

Niewielkie posiadłości ziemskie posiadały również inne, mniejsze miasta woj. pomorskiego. W skład tych posiadłości wchodziły, obok gruntów uprawianych bezpośrednio przez mieszczan, odrębne osiedla miejskie. Ogółem do mniejszych miast należało w 2. połowie XVI w. 10 osiedli wiejskich (Chojnice posiadały 4 osiedla, Świecie – 2, Starogard, Tczew, Nowe i Czarne – po 1 osiedlu).

8 osiedli wiejskich zaliczyliśmy do własności mieszanej. Większość z nich należała do własności królewsko-szlacheckiej. Były to przede wszystkim osiedla młyńskie, które założono na rzekach stanowiących granicę między tymi rodzajami własności oraz wsie królewskie ze szlacheckimi folwarkami¹². W przypadku tych ostatnich różna przynależność własnościowa nie doprowadziła, jak to często bywało w ówczesnych czasach, do podziału na odrębne formalnie osiedla, skąd wynikła konieczność stworzenia grupy o własności mieszanej. Własność szlachecko-kościelną stanowił z kolei Borcz w pow. tczewskim, gdzie obok 5 gospodarstw drobnej szlachty, znajdowały się gospodarstwa kmiecie należące do kartuzów¹³.

Po tym zobrazowaniu rozmieszczenia osiedli wiejskich, z uwzględnieniem ich przynależności własnościowej, musimy przejść do analizy bardziej zobjektywizowanej, pomijającej elementy własnościowe, a dającej w rezultacie bardziej syntetyczny obraz rozmieszczenia sieci osadniczej w woj. pomorskim. Jednym ze sposobów takiej analizy jest przedstawienie zagęszczenia sieci osadniczej. Zagęszczenie to można mierzyć w

z siedzibą w Grabinach, podporządkowane bezpośrednio wielkiemu mistrzowi, pozostała część Niziny (z Mierzeją Wiślaną) oraz okręg Szkarpany należały do okręgu rybickiego szkarpanawskiego, por. M. G r z e g o r z, *Osady Pomorza Gdańskiego*, s. 46–61, 116–119, 143–145.

¹² Do grupy osiedli młyńskich należących do własności królewskiej i szlacheckiej wchodziły ok. 1570 r.: Narożnik, Niwski Młyn i Rozwory w pow. człuchowskim oraz Gostycyński Młyn w pow. tucholskim; do grupy wsi królewskich ze szlacheckimi folwarkami zaliczyliśmy: Polnicę w pow. człuchowskim, Lężyce w pow. puckim oraz Poledno w pow. świeckim.

¹³ P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja*, s. 115.

trojaki sposób: gęstością zaludnienia, stopniem rolniczego wykorzystania ziemi i natężeniem sieci osadniczej w stosunku do powierzchni (liczba km² przypadająca na 1 osiedle)¹⁴. Każdy z tych sposobów pociąga za sobą pewną możliwość popełnienia błędu. W przypadku mierzenia osadnictwa gęstością zaludnienia błąd wynika z niezbyt precyzyjnej metody szacowania zaludnienia dla 2. połowy XVI w. Nieco precyzyjniejsza wydaje się metoda badania rolniczego wykorzystywania ziemi, ale wielkość areалу jest również ustalona szacunkowo, a ponadto pomijamy tu ocenę zagęszczenia osadnictwa w rejonach zurbanizowanych, o przewadze rzemiosła. Najbardziej zatem zobiektywizowanym sposobem badania zagęszczenia osadnictwa pozostaje gęstość sieci osadniczej mierzona wielkością powierzchni (km²) przypadającą na 1 osiedle. Metoda ta w sposób najbardziej obiektywny (naszym zdaniem) pozwala wykorzystać bazę źródłową, eliminuje bowiem konieczność stosowania szacunków koniecznych dla wyliczenia liczby ludności oraz wielkości areálu uprawnego i daje efekt bardzo pożądaný w naszych badaniach: w miarę plastyczny obraz możliwości osadniczych charakteryzujących omawiane terytorium, przy uwzględnieniu warunków naturalnych.

Dla bardziej szczegółowego wyznaczenia obszarów o różnej gęstości sieci osadniczej posłużyliśmy się w niniejszej analizie kartogramem *Atlasu* obrazującym podział woj. pomorskiego na parafie¹⁵. Zabieg ten pozwala na chwilowe odejście od jednostek podziału administracyjnego i na dokładniejszą analizę sieci osadniczej w ujęciu globalnym. Efektem naszych badań w tym zakresie jest kartogram zamieszczony wśród załączników do niniejszej pracy. Dla bardziej syntetycznego obrazu różnic w gęstości sieci osadniczej wyróżniliśmy 3 kategorie parafii, w których na 1 osiedle przypadało: do 7 km², 7–15 km² i powyżej 15 km². Podział ten wynika z uwzględnienia średniej gęstości sieci osadniczej dla całego województwa, która wynosiła w 2. połowie XVI w. (według naszych wyliczeń) około 10,5 km² na 1 osiedle. Kolejne klasy parafii charakteryzują obszary o dużej gęstości osadnictwa i niewielkich dalszych możliwościach osadniczych, średniej gęstości osadnictwa i znaczących jeszcze możliwościach

¹⁴ Wskaźniki te obliczył dla woj. pomorskiego M. B i s k u p, por. *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.*, s. 71 (tab. 39) – gęstość zaludnienia – 11,4 os./km²; s. 55: stopień rolniczego wykorzystania ziemi – 32,5% obszaru uprawnego w ogólnej powierzchni województwa; s. 35 (tab. 4) – natężenie sieci osadniczej – 12,1 km² na 1 osiedle; ten ostatni wskaźnik weryfikujemy w naszej pracy.

¹⁵ *Ibid.*, mapy załącznikowe: mapa główna: *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVII wieku*. Skala 1:500 000, opr. L. K o c, oraz kartogramy 3, 4, 5, 6, 9.

osadniczych, wreszcie małej gęstości osadnictwa i bardzo dużych nadal możliwościach osadniczych.

Kartogram ukazujący zróżnicowanie zagęszczenia sieci osadniczej pozwala nam na wyznaczenie wyraźnych skupisk osadniczych na terenie województwa i kierunków ich oddziaływania na najbliższe okolice. Rejonem największego zagęszczenia sieci osadniczej było niewątpliwie terytorium wokół Gdańska i Tczewa, ciągnące się od Kępy Oksywskiej na północy po krawędź tzw. Niziny Walichnowskiej w dolinie dolnej Wisły na południu. Obok tego zdecydowanie najrozleglejszego obszaru o dużej gęstości sieci osadniczej, zbliżonymi parametrami charakteryzowały się na północy województwa obszary kęp nadmorskich (Żarnowiecka, Swarzewska, Pucka) oraz parafia Luzino położone w rozwidleniu Bolszewki i Gościciny, dwóch głównych dopływów Redy.

Na południe od rejonu gdańsko-tczewskiego z obszarami o znacznym zagęszczeniu sieci osadniczej spotykamy się w okolicach Pelplina, Nowego i Świecia, w pasie ziem położonych w pobliżu Wisły, oraz z bardziej już rozproszonymi terenami zasiedlenia – w południowej części powiatów człuchowskiego i tucholskiego.

Wśród rejonów o średniej gęstości sieci osadniczej wyróżnić należy północną część Kaszub o znacznym już zalesieniu, rozpościerającą się między rynną raduńską na południu a kępami nadmorskimi na północy. W tej grupie mieści się również nadmorska parafia Strzelno obejmująca rozległe Błota Karwieńskie, niedostępne dla osadnictwa w 2. połowie XVI w. Dalej na południe do tej kategorii gęstości zaliczyć trzeba obszar tzw. Kociewia z głównymi ośrodkami miejskimi w Skarszewach, Starogardzie i Gniewie, charakteryzujący się w części zachodniej mieszanym krajobrazem leśno-rolniczym, a w części nadwiślańskiej znacznym udziałem łąk i pastwisk, czasowo zalewanych przez Wisłę. Gęstością powyżej 7 km² na 1 osiedle charakteryzował się też w 2. połowie XVI w. rejon ujścia Szkarpawy i Wisły Królewskiej.

W południowej części województwa tereny o średniej gęstości sieci osadniczej były wyraźnymi rozwinięciami terytorialnymi obszarów gęsto zasiedlonych i obejmowały tereny o krajobrazie mieszanym (leśno-rolniczym, czyli tzw. parkowym) na Wysoczyźnie Świeckiej i Pojezierzu Krajeńskim.

Wreszcie małą gęstością sieci osadniczej charakteryzował się obszar Borów Tucholskich oraz lasów przylegających do nich, położony w środkowej i południowej części województwa. Rozdzielał on tereny o większej gęstości sieci osadniczej na trzy obszary: najrozleglejszy "pucko-gdańsko-nowski" na północy oraz "świecki" i "tucholsko-człuchowski" na południu.

Uwzględniając podział administracyjny województwa (por. tabela 12), stwierdzić musimy, że największą gęstością sieci osadniczej charakteryzowały się powiaty położone na północy: gdański, pucki oraz terytorium posiadłości ziemskich Gdańska. Średnią gęstością sieci osadniczej charakteryzowały się powiaty: tczewski, świecki, mirachowski i nowski, zaś zdecydowanie najslabiej były nasycone siecią osadniczą powiaty tucholski i człuchowski.

Tabela 12. Zagęszczenie sieci osadniczej woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba osiedli	Wskaźnik gęstości sieci os. (km ² /1 os.)
Człuchowski	2 428	156	15,6
Gdański	836	144	5,8
Mirachowski	1 078	89	12,1
Nowski	784	63	12,4
Pucki	972	131	7,4
Świecki	1 502	146	10,3
Tczewski	3 017	298	10,1
Tucholski	1 705	114	15,0
Ter. m. Gdańska	659	101	6,5
Ogółem:	12 981	1 242	10,4

Omawiając możliwości osadnicze w woj. pomorskim, nie możemy też pominąć problemu tzw. osiedli opuszczonych, które uwzględniliśmy w naszych obliczeniach stanu osadnictwa w 2. połowie XVI w. Należy jednak wskazać na ich specyficzne miejsce w sieci osadniczej. Ogółem zaliczyliśmy do tej kategorii 75 osiedli, co stanowi 6% ogółu. Powstanie takiej grupy miejscowości związane było z kryzysem gospodarczym XIV–XV w. i generalnie z problemem pojawienia się pustek¹⁶. Trudno dzisiaj ustalić, czy w przypadku osiedli opuszczonych osadnictwo całkowicie wycofało się z ich siedlisk, czy też pozostały w nich pojedyncze sadyby ludzkie. Stąd też można je uznać za zjawisko pośrednie między osiedlem ludzkim a nazwą polną.

¹⁶ Zagadnieniem tym zajmowali się m.in. S. M i e l c z a r s k i, J. R. S z a f l i k, *Zagadnienie łąnów pustych w Polsce w XV i XVI w.*, Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 1, z. 2, Poznań 1956.

Tym niemniej osiedla opuszczone poszerzały zakres możliwości osadniczych. Były one najbardziej dostępnymi miejscami dla rozszerzającej się w 2. połowie XVI w. akcji kolonizacyjnej.

Zdecydowana większość tego typu miejscowości położona była na skraju zwartych kompleksów osadniczych. Największe skupisko takich osiedli znajdowało się na północ od Kościerzyny, na terenie moreny czołowej, okalającej najwyższe wzniesienie Pojezierza Kaszubskiego – Wieżycę (ogółem 10 osiedli)¹⁷. Na obrzeżach moreny czołowej tego Pojezierza leżały też kolejne rejony występowania osiedli opuszczonych: w okolicy Mierzeszyna (4 osiedla)¹⁸, Mirachowa (3 osiedla)¹⁹, Szemudu (6 osiedli)²⁰, Tuchomia (4 osiedla)²¹. Kolejnym rejonem o zaznaczającej się liczbie osiedli opuszczonych były obrzeża Borów Tucholskich. W okolicy jeziora Wdzydze znajdowało się 5 osiedli²², w okolicach Borzechowa – 6²³, na południowym skraju Borów (między Świekatowem a Płochocinem) – 8²⁴, nad średnim biegiem Wdy – 3²⁵. Mniejsze skupiska pustych osiedli spotykamy na terenach o dużej gęstości osadnictwa: w okolicach Gdańska (4 osiedla)²⁶, Gniewu (3)²⁷, Nowego (4)²⁸ i na południe od Świecia (3)²⁹. Były to w większości osiedla położone w dolinie Wisły, opuszczone zapewne na skutek wylewów rzeki. Pojedyncze osiedla tego typu znajdowały się w pow. puc-kim (3)³⁰, tucholskim (1)³¹ i człuchowskim (3)³².

¹⁷ Będomin, Czaple Nowe, Grabówko, Horniki Dolne, Kaliska Kościerskie, Kamiony, Kłobuczyno, Potuły, Puc, Szymbark.

¹⁸ Kolbudy Górne, Malentyn, Miłowo, Szklana Góra.

¹⁹ Bącz, Głusino, Młyńsko.

²⁰ Głazica, Jeleń, Kamień, Okuniewo, Przetoczyno, Wyspowo.

²¹ Czeczewo, Gręzlewo, Borowiec, Tuchomka.

²² Grzybowo, Grzybowski Młyn, Kiszewa Nowa, Polaszki Nowe, Wdzydze Kiszewskie.

²³ Bytonia, Lipy, Olsze, Rombark, Zielona Góra, Żabianki.

²⁴ Lipienica, Lipinki, Lnianek, Mukrz, Brzeziny, Płochocinek, Sierosławek, Wierzchy.

²⁵ Okoniny Nadjeziorne, Osówko, Śliwiczki.

²⁶ Krępiec, Otomin, Nowiec, Rębowo.

²⁷ Bursztych, Gniewskie Pole, Szadówko.

²⁸ Bochlin Miejski, Komorsk Mały, Lubień Wielki, Morgi.

²⁹ Niedźwiedź, Suponinek, Zawada.

³⁰ Cetniewo, Grabówek, Warszkwowo.

³¹ Słupy.

³² Dźwierzno, Brzeźnica, Trzebiele.

Podsumowując dotychczas przytoczone wyniki naszej analizy, wskazać musimy na olbrzymie możliwości osadnicze, istniejące na badanym terytorium. Pod względem gęstości zaludnienia woj. pomorskie zajmowało jedno z ostatnich miejsc wśród województw Korony³³. Również zagęszczenie sieci osadniczej woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w. nie należało do najwyższych. Większe nasycenie osiedli obserwujemy w tym czasie w sąsiednich województwach: malborskim (7,2 km² na 1 osiedle) i chełmińskim (7,3 km² na 1 osiedle)³⁴. Podobny wskaźnik wyliczył dla około 1600 r. K. Hładyłowicz dla pow. pyzdrowskiego (7,2) w Wielkopolsce³⁵. Dla całej Wielkopolski badacz ten ustalił wskaźnik 9,1 km² na 1 osiedle, z tym że skala wahań w poszczególnych powiatach zawierała się między 6,0 km² na 1 osiedle (powiaty gnieźnieński i kruszwicki) a 14,4 km² na 1 osiedle (powiaty nakielski i bydgoski) i 15,6 (pow. ostrzeszowski)³⁶. Nieco większą gęstość sieci osadniczej dla Krajny (= pow. nakielski) obliczył P. Szafran – w 1565 r. wynosiła ona 13,2 km² na 1 osiedle³⁷. Dane te odpowiadają zagęszczeniu osadnictwa w sąsiadujących z pow. nakielskim i bydgoskim od północy powiatach tucholskim i człuchowskim województwa pomorskiego.

W woj. pomorskim, poza wyraźnym centrum osadniczym, jakim były rejony Gdańska i Tczewa, gdzie możliwości dalszego rozwoju sieci osadniczej w ówczesnym typie gospodarki były niewielkie, pozostałe rejony charakteryzowały się raczej słabym zagęszczeniem osiedli, sprzyjającym dalszemu rozwojowi sieci osadniczej. Zdecydowanie największymi możliwościami osadniczymi charakteryzowała się własność królewska, do której należała przeważająca część lasów – w tym przede wszystkim Bory Tucholskie. Nieco równomierniejszy był podział własnościowy innego skupiska lasów (tzw. lasów kaszubskich); zaznaczył się tu spory udział dóbr szlacheckich i kościelnych w ich użytkowaniu.

Własność królewska dominowała także w rejonie doliny Wisły, która była drugim, poważnym rezerwuarem gruntów dla ewentualnej akcji osadniczej. Jedyne obszary samej delty rzeki znajdował się w granicach posiadłości Gdańska.

³³ B. Zientara, A. Mączak, I. Ichnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1988, s. 138–139.

³⁴ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 35 (tab. 2 i 3).

³⁵ K. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu*, s. 90.

³⁶ *Ibid.*, s. 78 (tab. 5).

³⁷ P. Szafran, *Osadnictwo*, s. 34, na pocz. XVI w. wskaźnik ten wynosił ok. 15 km² na 1 osiedle, liczba wskazana w tekście wyliczona została przez podstawienie liczby osiedli w 1565 r. (238).

2. ROZWÓJ SIECI OSADNICZEJ DO KOŃCA XVII WIEKU

Zarysowane w poprzednim podrozdziale rozmieszczenie sieci osadniczej wskazuje, że w 2. połowie XVI w. osadnictwo osiągnęło w woj. pomorskim granicę łatwo dostępnych i w miarę urodzajnych ziem, położonych wzdłuż wybrzeża Bałtyku (kępy nadmorskie) i dolnego biegu Wisły oraz w południowej części powiatów: tucholskiego i człuchowskiego. Dalszy rozwój osadnictwa mógł się w zasadzie dokonywać jedynie poprzez ingerencję człowieka w zwarte kompleksy leśne oraz poprzez osuszanie i zagospodarowywanie terenów bagiennych i depresyjnych.

Jeśli uwzględnimy przyrost liczby osiedli do końca XVII w. i podział terytorium między poszczególne rodzaje własności (porównaj tabela 13), to okaże się, że największy wzrost zagęszczenia sieci osadniczej nastąpił we własności królewskiej. W latach 1570–1700 liczba osiedli królewskich zwiększyła się o 252, co stanowi 64-procentowy przyrost. Równie intensywny przyrost osiedli nastąpił we własności miejskiej (+57); jego tempo rozwoju wynosiło 53%. Mniejsze były efekty rozwoju sieci osadniczej we własności kościelnej, w której liczba osiedli zwiększyła się w porównaniu ze stanem z 2. połowy XVI w. o 78 (+38%), a bardzo słabe w posiadłościach szlacheckich (103 osiedla, +19%). Na takich wynikach zaważyły przede wszystkim różne możliwości osadnicze poszczególnych rodzajów własności, o czym była wyżej mowa.

Ogółem sieć osadnicza woj. pomorskiego wzbogaciła się od 1570 do 1700 r. o 490 osiedli (wzrost z 1242 do 1732), co daje przyrost o 39% w stosunku do stanu wyjściowego. Trudno oceniać skalę tego przyrostu w porównaniu z innymi ziemiami Korony, brak bowiem porównywalnych danych. Można przytoczyć jedynie, że w latach 1580–1695 liczba osiedli w sąsiedniej Krajinie wzrosła o 17%³⁸. Przypuszczać należy, że intensywność procesów osadniczych w woj. pomorskim była jednak wyższa niż w Wielkopolsce, na Kujawach, Mazowszu i w Małopolsce³⁹.

Zasięg nowego osadnictwa nie był oczywiście równomierny na terytorium całego województwa (por. tabela 13). Z największym przyrostem liczby osiedli mamy do czynienia w pow. mirachowskim, w którym powstały 73 nowe osiedla (przyrost o 82%). Powyżej wskaźnika dla całego

³⁸ Ibid., s. 51 (tab. 3) i s. 89 (tab. 24) – przyrost wyliczono na podstawie podanych tam liczb.

³⁹ K. Hładylowicz, *Zmiany krajobrazu*, s. 78 (tab. 5). W latach 1580–1800 liczba osiedli w całej Wielkopolsce zwiększyła się z 3 573 do 4 206, czyli o 17,7%, a więc podobnie jak w słabo, w stosunku do reszty Wielkopolski, zaludnionym pow. nakielskim do końca XVII w.

województwa plasowały się: terytorium posiadłości ziemskich Gdańska (55 osiedli, tj. o 54%) oraz pow. tczewski (147 osiedli, 49%). Ze wzrostem zbliżonym do średniego wskaźnika w całym województwie korespondował przyrost liczby osiedli w powiatach: nowskim (38%), gdańskim (37%) i tucholskim (37%). Do grupy o najslabszym tempie rozwoju nowego osadnictwa należały powiaty: pucki (29%), świecki (22%) i człuchowski (17%, a więc analogiczny do sąsiedniej Krajny).

Tabela 13. Rozwój sieci osadniczej woj. pomorskiego od 2. połowy XVI do końca XVII w.

Jednostka terytorialna	Liczba osiedli w 1570 r.	Liczba osiedli w 1700 r.	Rozwój w %				
A. Według rodzajów własności:							
Królewska	32 34,9	0,3 31,6	393	+0,3 37,3	645	3	164,1
Szlachecka	43 43,2	0,3 42,9	533	+0,3 36,8	636	5	119,1
Kościelna	16 16,2	0,1 16,1	200	0,2 16,0	276	2	138,0
Miejska	9 8,7	0,1 8,7	108	0,1 8,5	165	2	152,8
Królewsko-szlachecka		0,1	7	0,3	6		85,7
Szlachecko-kościelna		0,1	1	0,2	4		400,0
B. Według podziału na powiaty:							
Człuchowski		156			182		116,7
Gdański		144			197		136,8
Mirachowski		89			162		182,0
Nowski		63			87		138,1
Pucki		131			169		129,0
Świecki		146			178		121,9
Tczewski		298			445		149,3
Tucholski		114			156		136,8
Ter. m. Gdańska		101			156		154,4
Ogółem:		1 242			1 732		139,4

Przedstawione wyżej liczby wskazują na dwie wyraźne koncentracje nowego osadnictwa w woj. pomorskim w XVII w. Pierwszą z nich były tereny poleśne Pojezierza Kaszubskiego (pow. mirachowski, zachodnia część pow. tczewskiego). Rejonem równie intensywnie kolonizowanym była delta Wisły Królewskiej i Szkarpawy (terytorium ziemskie Gdańska).

Znacznie mniej intensywnie wkroczyło osadnictwo na teren Borów Tucholskich. Jedynie w ich centralnej części (pow. tucholski) nastąpił bardziej

zauważalny przyrost nowych osiedli. Być może powiązane to było z bardziej intensywną eksploatacją zasobów leśnych tego rejonu, odwadnianego przez Brdę – drogę spławu produktów i surowców przez Bydgoszcz do Gdańska ⁴⁰.

Przy analizie najmniej zaangażowanych w akcję osadniczą z końca XVI i z XVII w. powiatów, rzuca się w oczy fakt ich peryferyjnego położenia względem głównych centrów osadniczych Pomorza Wschodniego (Gdańsk i okolice Tczewa). Obserwacja ta każe nam dopatrywać się związków między oddziaływaniem gospodarczym największego ośrodka miejskiego tego regionu, Gdańska a kierunkami i intensywnością przebiegu procesów osadniczych w woj. pomorskim.

Wraz z postępującą akcją kolonizacyjną następował też w XVII w. proces zanikania osiedli. Był on związany z rozwojem większych, sąsiednich miejscowości, bądź też opuszczaniem terenów szczególnie trudnych w uprawie lub nieurodzajnych. Ogółem w latach 1570–1700 zaginęło 17 osiedli istniejących wcześniej, z których 5 należało do własności kościelnej, a 6 do szlacheckiej (porównaj tabela 14). Niewielka liczba osiedli zaginionych w badanym okresie wskazuje na znacznie niższy poziom strat w sieci osadniczej aniżeli np. w XV–XVI w., których efektem były wspomniane wcześniej osiedla opuszczone (75), zasiedlone dopiero w końcu XVI i w XVII w.

Tabela 14. Osiedla zaginione w woj. pomorskim od 2. połowy XVI do końca XVII w.

Powiat	Liczba osiedli zaginionych w poszczególnych rodzajach własności						Ogółem	
	król.	szlach.	kościel.	miej.	K-S	S-D	l.	%
Człuchowski	1	4	–	–	1	–	6	3,8
Gdański	–	1	1	–	–	–	2	1,4
Mirachowski	–	–	–	–	–	–	–	–
Nowski	–	–	–	–	–	–	–	–
Pucki	1	–	1	–	–	–	2	1,5
Świecki	–	1	–	–	–	–	1	0,7
Tczewski	1	–	2	–	–	–	3	1,0
Tucholski	–	–	1	–	1	–	2	1,7
Ter. m. Gdańska	–	–	–	1	–	–	1	1,0
Ogółem:	3	6	5	1	2	–	17	1,2
% ogółu w danym rodz. włas.	0,8	1,1	2,0	0,9	14,9	–	1,2	x

⁴⁰ S. Gierszewski, *Struktura gospodarcza*, s. 163 n.

3. SIEĆ OSADNICZA W KOŃCU XVII WIEKU

Nierównomierny rozwój sieci osadniczej w 2. połowie XVI i w XVII w. spowodował poważne przesunięcia w strukturze własnościowej woj. pomorskiego. Znaczny postęp akcji kolonizacyjnej w królewskich powiatkach spowodował wysunięcie się tej kategorii własności na pierwsze miejsce pod względem liczby osiedli. W końcu XVII w. do własności królewskiej należało 645 osiedli wiejskich, tj. 37% ogółu (w 2. połowie XVI w. odpowiednio – 393 osiedla i 32%). Straciła tym samym swoją dominującą pozycję własność szlachecka, obejmująca w końcu XVII w. 636 osiedli (37% ogółu wobec 43% w 2. połowie XVI w.). Na podobnym poziomie jak w XVI w. kształtował się udział osiedli należących do dóbr kościelnych (16% w obu przekrojach), wzrósł natomiast nieznacznie udział osiedli należących do miast (z 9% w XVI w. do 9,5% w końcu XVII w.). Na skutek zmian przynależności osiedli do poszczególnych rodzajów własności wzrosła też nieznacznie liczba osiedli zaliczonych do własności mieszanych (z 8 do 9).

Osiedla szlacheckie utrzymały swoją przewagę nad należącymi do innych rodzajów własności głównie w tych powiatach, gdzie rozwój sieci osadniczej był najslabszy (świecki, pucki) lub gdzie możliwości rozwoju osadnictwa szlacheckiego dorównywały możliwościom królewskich powiatów (nowski, mirachowski). Przewaga królewskich powiatów, obok pow. tucholskiego, w którym zaznaczyła się już w XVI w., uwidoczniła się w końcu XVII w. również w powiatach: człuchowskim i tczewskim. Jedynie w pow. gdańskim przeważały w tym czasie osiedla kościelne, a na terytorium posiadłości ziemskich Gdańska, co jest zrozumiałe, osiedla należące do tego miasta (por. tab. 15).

Porównując wyniki akcji osadniczej z 2. połowy XVI i z XVII w. ze stanem wyjściowym, zaobserwować możemy daleko idące przesunięcia w zagęszczeniu sieci osadniczej. Przyjmując zastosowaną dla 2. połowy XVI w. metodę określania gęstości sieci osadniczej w oparciu o ówczesny podział na parafie i podstawiając, niejako automatycznie, to znaczy bez uwzględnienia korekt granic parafii i przekształceń samej sieci parafialnej, dane o liczbie osiedli w końcu XVII w. (nowe osiedla włączyliśmy w granice starych parafii z XVI w.) – uzyskaliśmy obraz gęstości sieci osadniczej, który prezentuje kartogram 2.

Obraz ten uwidacznia olbrzymi rozwój, w stosunku do stanu z 2. połowy XVI w., obszarów utworzonych przez parafie o dużym zagęszczeniu sieci osadniczej (poniżej 7 km² na 1 osiedle). Wskaźnikiem takim charakteryzował się w końcu XVII w. obszar od wybrzeża Bałtyku na

północy po linię łączącą miasta: Kościerzynę, Skarszewy, Starogard i Gniew na południu. Przemiany osadnicze w tym rejonie doprowadziły do wyraźne-

Tabela 15. Struktura własnościowa sieci osadniczej woj. pomorskiego w końcu XVII w.

Powiat	Osiedla według rodzajów własności						Ogółem
	król.	szlach.	kośc.	miej.	K-S	S-D	
A. Liczby absolutne							
Człuchowski	89	78	5	6	4	–	182
Gdański	29	68	90	9	–	1	197
Mirachowski	68	82	12	–	–	–	162
Nowski	37	45	4	1	–	–	87
Pucki	59	69	40	–	1	–	169
Świecki	66	95	14	2	1	–	178
Tczewski	204	141	91	6	–	3	445
Tucholski	93	55	8	–	–	–	156
Ter. m. Gdańska	–	3	12	141	–	–	156
Ogółem:	645	636	276	165	6	4	1 732
B. Liczby względne							
Człuchowski	48,9	42,9	2,7	3,3	2,2	–	100,0
Gdański	14,7	34,5	45,7	4,6	–	0,5	100,0
Mirachowski	42,0	50,6	7,4	–	–	–	100,0
Nowski	42,5	51,7	4,6	1,2	–	–	100,0
Pucki	34,9	40,8	23,7	–	0,6	–	100,0
Świecki	37,3	53,1	7,9	1,1	0,6	–	100,0
Tczewski	45,8	31,7	20,4	1,4	–	0,7	100,0
Tucholski	59,6	35,3	5,1	–	–	–	100,0
Ter. m. Gdańska	–	1,9	7,7	90,4	–	–	100,0
Ogółem:	37,4	36,7	15,9	9,5	0,3	0,2	100,0

go wzmocnienia centralnego rejonu osadniczego w woj. pomorskim. W związku z intensywną kolonizacją Pojezierza Kaszubskiego oraz doliny Redy i bagien nadmorskich, gdańsko-tczewski rejon gęstego osadnictwa zlał się z mniejszymi terenami o silnej sieci osadniczej w dawnym powiecie puckim. W całym rejonie na północ od Borów Tucholskich mniejszą (w naszej klasyfikacji średnią) gęstością sieci osadniczej (7–15 km² na 1 osiedle) charakteryzowały się jedynie parafie położone na zachodnim jego krańcu, przy granicy z Pomorzem Zachodnim (Strzecz, Parchowo, Lipusz),

oraz parafie bezpośrednio sąsiadujące z Borami Tucholskimi, położone na południe od umownej linii: Kościerzyna-Skarszewy-Gniew. Jedyne parafia Lubichowo charakteryzowała się w tym rejonie małą gęstością sieci osadniczej powyżej 15 km^2 na 1 osiedle.

Nieco słabsze efekty przyniosła akcja osadnicza w południowej części województwa. Wśród terenów o dużej gęstości sieci osadniczej poważny wzrost terytorialny nastąpił jedynie w rejonie świeckim. Gęstością poniżej 7 km^2 na 1 osiedle charakteryzował się w końcu XVII w. cały obszar Wysoczyzny Świeckiej i doliny Wisły w tym rejonie, tworząc bardziej jednolity, pod względem zagęszczenia sieci osadniczej, obszar wraz z okolicami Nowego. W południowo-zachodniej, najslabiej zasiedlonej części województwa (powiaty człuchowski i tucholski) nie nastąpił do końca XVII w. wzrost liczby parafii charakteryzujących się dużym zagęszczeniem osadnictwa. Dokonała się natomiast wyraźna ekspansja sieci osadniczej w Zaborach, czyli tej części lasów, które oddzielały Bory Tucholskie od położonych dalej na zachód lasów Pojezierza Krajeńskiego (parafie: Brusy, Borzyszkowy, Konarzyny, Wiele i Czersk). Tereny te, jeszcze w 2. połowie XVI w. należące do najslabiej zasiedlonych, charakteryzowały się w końcu XVII w. gęstością sieci osadniczej $7\text{--}15 \text{ km}^2$ na 1 osiedle (a więc średnią w przyjętej przez nas klasyfikacji). Do terenów o nadal słabej gęstości sieci osadniczej (powyżej 15 km^2 na 1 osiedle) należały w końcu XVII w. obszary leśne, ciągnące się do Czarnego (pow. człuchowski) w kierunku północno-wschodnim do granicy z okręgiem bytowskim, rejon parafii Swornegacie i Chojniczki oraz wschodnia część Borów Tucholskich (parafie: Bysław, Cekcyn, Śliwice, Osie, Skórcz i wymienione już wyżej Lubichowo).

W efekcie opisanych wyżej zmian średnia gęstość sieci osadniczej dla woj. pomorskiego wyniosła w końcu XVII w. $7,5 \text{ km}^2$ na 1 osiedle (por. tabela 16). Zmniejszyła się też rozpiętość tego wskaźnika między poszczególnymi powiatami. Jeśli w XVI w. wahała się ona w granicach od $5,8 \text{ km}^2$ na 1 osiedle (pow. gdański) do $15,6 \text{ km}^2$ (pow. człuchowski), to w końcu XVII w. ten obszar zmienności wynosił odpowiednio od 4,2 do $13,3 \text{ km}^2$. Wyraźnie zmniejszył się dystans dzielący najgęściej zasiedlony pow. gdański od powiatów sąsiednich. Identyczną gęstością sieci osadniczej ($4,2 \text{ km}^2$ na 1 osiedle) charakteryzowało się w końcu XVII w. terytorium posiadłości ziemskich Gdańska; powiaty pucki, mirachowski i tczewski charakteryzowały się wskaźnikami niższymi niż 7 km^2 na 1 osiedle (odpowiednio: 5,7; 6,6; 6,8). Również w południowej części województwa gęstość sieci osadniczej spadła poniżej 10 km^2 na 1 osiedle (powiaty świecki i nowski) lub nieznacznie przekraczała ten wskaźnik (pow. tucholski).

Trudno ocenić efekty rozwoju sieci osadniczej woj. pomorskiego w końcu

XVI i w XVII w. na tle przemian osadniczych w innych częściach kraju. Można zaryzykować stwierdzenie, że dystans dzielący to województwo od ziem najczęściej zasiedlonych w XVI w. został do końca XVII w. wydatnie zmniejszony. Dla przykładu gęstość sieci osadniczej w sąsiednim woj. chełmińskim wynosiła około 1720 r. 6,7 km² na 1 osiedle ⁴¹, a więc była już niewiele większa od analogicznego wskaźnika dla woj. pomorskiego. Lesista Krajna charakteryzowała się około 1695 r. gęstością sieci osadniczej 11,3 km² na 1 osiedle ⁴², co odpowiadało poziomowi zasiedlenia pow. tucholskiego. Należy się spodziewać, że gęsto zasiedlone tereny Wielkopolski, podobnie jak woj. chełmińskie, nie należały w XVII w. do obszarów intensywnej kolonizacji i również w tym przypadku wskaźniki gęstości sieci osadniczej nie odbiegały zbyt od uzyskanych dla woj. pomorskiego ⁴³.

Tabela 16. Zagęszczenie sieci osadniczej woj. pomorskiego w końcu XVII w.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba osiedli	Wskaźnik gęstości sieci osadniczej (km ² na 1 os.)
Człuchowski	2 428	182	13,3
Gdański	836	197	4,2
Mirachowski	1 078	162	6,6
Nowski	784	87	9,0
Pucki	972	169	5,7
Świecki	1 502	178	8,4
Tczewski	3 017	445	6,8
Tucholski	1 705	156	10,9
Ter. m. Gdańska	659	156	4,2
Ogółem:	12 981	1 732	7,5

$$\frac{156}{1576} = 98,5 \text{ os/m}$$

$$:15 = 105,1 \text{ os/m}$$

⁴¹ Obliczono na podstawie danych w artykule: S. C a c k o w s k i, *Zmiany w sieci osadniczej województwa chełmińskiego w XVI-XVIII w.*, Zeszyty naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, nr 70: 1974, s.126 n.

⁴² P. S z a f r a n, *Osadnictwo*, s. 89 (tab. 24) – obliczono na podstawie zawartych tam danych dla 1695 r. (278 osiedli).

⁴³ W przypadku Wielkopolski wskaźnik wyliczony przez K. H ł a d y ł o w i c z a dla końca XVIII w. wynosił 7,7 km² na 1 osiedle (t e n ż e, *Zmiany krajobrazu*, s. 78). Zakładając nawet pominięcie części osiedli, wskazuje to na co najmniej wyrównanie dysproporcji.

WIEJSKA SIEĆ OSADNICZA WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO W XVI WIEKU I PRZEMIANY JEJ STRUKTURY DO KOŃCA XVII WIEKU

A. Struktura gospodarcza osiedli wiejskich w 2. połowie XVI wieku

Dla pełniejszego zrozumienia przemian struktury gospodarczej osiedli wiejskich od 2. połowy XVI do końca XVII w. postanowiliśmy poddać odrębnej analizie przemiany w grupie osiedli istniejących w 2. połowie XVI w. i osiedli nowo założonych. Problemom nowego osadnictwa poświęcony będzie rozdział następny. W tym miejscu nasze zainteresowanie skupi się na zmianach zachodzących w gospodarczej strukturze osiedli istniejących w 2. połowie XVI w.

1. KIERUNKI PRZEMIAN OSADNICZYCH W WOJ. POMORSKIM PRZED 1570 R.

Wiek XVI uważany jest w historiografii za okres wszechstronnego rozwoju Prus Królewskich, odbudowy gospodarczej po trwających przeszło wiek zmaganiach wojennych polsko-krzyżackich, dalszego rozwoju wielkich miast, które uzyskały, w wyniku inkorporacji Prus Królewskich do Korony, dominującą pozycję pośredników w handlu zbożowym między Polską a Europą zachodnią, wreszcie umacniania gospodarczej pozycji szlachty, która wyszła zwycięsko z walki o polityczną i gospodarczą dominację w państwie¹. W efekcie nasilającego się eksportu płodów rolnych do Europy zachodniej przez Gdańsk, ważną rolę w tym zyskownym handlu odgrywało, przynajmniej w XVI w., bezpośrednie zaplecze gospodarcze tego miasta – Prusy Królewskie, w tym także województwo pomorskie². Wszystkie te czynniki ekonomiczne musiały znaleźć swoje odbicie w rozwoju sieci osadniczej i przemianach struktury gospodarczej osiedli.

¹ *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, s. 197–199.

² A. W y c z a ń s k i, *Próba oszacowania obrotu żyta w Polsce w XVI w.*, KHKM, R. 9: 1961, s. 31.

Warto pamiętać o tym, że w wyniku kolejnych wojen polsko-krzyżackich i wywołanego nimi zastoju gospodarczego, sieć osadnicza woj. pomorskiego uległa w XV w. znacznemu uszczupleniu poprzez zupełne opuszczenie części osiedli i zmniejszenie się areалу uprawnego w innych. To ostatnie zjawisko wywołało znaczny przyrost tzw. pustek, czyli ziemi nie wykorzystywanej w pełnym zakresie do produkcji rolniczej³. Trudno wyznaczyć w czasie moment wyraźnego przełomu między okresami cofania się zasięgu sieci osadniczej a ponownego jej rozwoju. Być może, przełom ten należy łączyć z okresem następującym bezpośrednio po zakończeniu ostatniej wojny polsko-krzyżackiej z lat 1519–1521, gdyż od tego czasu Prusy Królewskie, aż do 1626 r., nie były teatrem poważniejszych zmagają wojennych, wyłączając krótkotrwały konflikt króla z Gdańskiem w 1577 r.

Chcąc zrozumieć kierunki rozwoju osadnictwa w XVI w., sięgnęliśmy w naszych badaniach do źródeł pochodzących z 1. połowy tego stulecia: wizytacji archidiakonatu kamińskiego z 1511 r. i pomorskiego z 1534 r.⁴ Poprzez porównanie określonego liczbowo, opodatkowanego areалу chłopskiego w tych wizytacjach oraz w rejestrze podatkowym z 1570 r. można zauważyć pewne trendy w rozwoju osadnictwa i gospodarki w woj. pomorskim (por. tabela 17). W badaniach uwzględniono jedynie te osiedla, dla których posiadaliśmy porównywalne dane z obu przekrojów (z 1511–1534 r. i z 1570 r.). W tabeli 17 staraliśmy się wykazać, w jakim kierunku następowały zmiany w areale gospodarstw chłopskich w różnych rodzajach własności i powiatach.

Niewątpliwie dominującym kierunkiem przemian w XVI w. było poszerzanie areалу uprawnego poprzez zagospodarowywanie pustek. Wzrost areалу chłopskiego zaobserwowaliśmy w 248 spośród 368 porównywanych osiedli, a więc w 67% wsi. Szczególne nasilenie tego procesu widzimy we własności królewskiej (wzrost areалу odnotowano w 89% osiedli), mniejsze we własności szlacheckiej (56%) i kościelnej (43%). Wzmoczone zagospodarowywanie pustek przez chłopów w królewskich ziemach potwierdzone zostało w lustracji z 1565 r., podającej wiele informacji o zasiedlaniu opuszczonych wcześniej wsi lub "dosiedlaniu" gburów do wsi częściowo opuszczonych⁵.

³ S. Mielczarski, J. R. Szaflik, *Zagadnienie łąnów pustych*, s. 82 n.

⁴ Wyd. B. Ulanowski, *Visitaciones; Inwentarz [...] z r. 1534*.

⁵ *Lustracja woj. pom. 1565*, s. 22 (Dąbrówka w starostwie tucholskim – nowo osadzona); s. 39 (wsie starostwa białoborskiego "za p. Konarskich osadzonych, które były puste"); s. 69 (Starzno w starostwie człuchowskim – "która temi czasy przez p. starostę osadzona nowo"); s. 81 (Nowa Wieś i Nowy Dwór); s. 158 (Klonówka – "rozkopano lasu i boru barzo wiele [...] na którym przysadził gburów 12 na włókach 22"); s. 173 (Sierosław w starostwie świeckim – "od 12 lat

Tabela 17. Kierunki przemian osadniczo-gospodarczych
w woj. pomorskim w latach 1511-1534-1570

Powiat	Rodz. włas.	Liczba os. uwzgl. w badaniach	Liczba os., w których wystąpiły:					
			wzrost are- ału kmieckiego		stag- nacja		ubytek are- ału kmieckiego	
			l.	%	l.	%	l.	%
Człuchowski	Kr	32	31	97	-	-	1	3
	Sz	41	35	85	-	-	6	15
Gdański	Kr	6	6	100	-	-	-	-
	Sz	31	15	48	1	4	15	48
	Ko	5	1	20	2	40	2	40
Mirachowski	Kr	9	6	67	1	11	2	22
	Sz	1	1	100	-	-	-	-
Nowski	Kr	8	7	88	-	-	1	12
	Sz	15	7	47	1	7	6	46
	Ko	3	-	-	2	67	1	33
Pucki	Kr	18	15	83	-	-	3	17
	Sz	12	8	67	-	-	4	33
	Ko	7	5	72	1	14	4	33
Świecki	Kr	22	20	91	-	-	2	9
	Sz	44	20	45	4	10	20	45
	Ko	7	2	29	1	14	4	57
Tczewski	Kr	25	21	84	-	-	4	16
	Sz	43	18	42	-	-	28	58
	Ko	11	4	36	4	36	3	28
Tucholski	Kr	24	22	92	1	4	1	4
	Ko	4	4	100	-	-	-	-
Wł. królewska		144	128	89	2	1	14	10
Wł. szlachecka		187	104	56	6	3	77	41
Wł. kościelna		37	16	43	10	27	11	30
Ogółem:		368	248	67	18	5	102	28

Znacznie trudniejsza jest interpretacja przemian, jakie dokonały się we własności kościelnej i szlacheckiej. Brak bowiem źródłowego potwierdzenia widocznych ilościowo zjawisk. Mniejszy zasięg wewnętrznej kolonizacji (bez powstawania nowych osiedli) we własności kościelnej można wiązać z kryzysem tej własności w XVI w., związanym z reformacją i upadkiem gospodarczym klasztorów pomorskich lub też mniejszym zasięgiem zniszczeń z okresu poprzedniego. Tem zastój czy mniejsze tempo rozwoju osadzona [...] na gruncie borowym”).

własności kościelnej potwierdzają dane o stagnacji areалу chłopskiego w dalszej porównywalnej grupie osiedli (27% ogółu).

Szczególnie interesujące są jednakże liczby wykazane w ostatniej kolumnie tabeli 17, informujące o skali ubytku areálu chłopskiego w porównywanej grupie wsi. Zjawisko to zaobserwowaliśmy w 28% wsi, z tym że we własności królewskiej ubytek odnotowano jedynie w 10% osiedli, we własności kościelnej w 30%, a we własności szlacheckiej aż w 41% osiedli. Nie oznacza to jednak pogłębiania się regresu gospodarczego w tej grupie wsi, polegającego na upadku gospodarstw chłopskich i dalszym wzroście pustek. Wiadomo bowiem, że dochody szlachty i duchowieństwa w tym czasie rosły, podobnie jak dochody chłopów korzystających też, w pewnej mierze, z korzystnej koniunktury na produkty zbożowe⁶. Jedynym sensownym wytłumaczeniem ubytku ziemi chłopskiej jest wskazanie na inną, możliwą drogę rozwoju gospodarczego tych osiedli. Mogło się to wiązać z rozwojem folwarku kosztem ziemi chłopskiej. Na terenach, gdzie nie było zbyt dogodnych warunków do tworzenia folwarków na pustkach (gęsta sieć osadnicza), mogło dochodzić do tzw. "rugów chłopskich" dokonywanych przez właścicieli ziemi celem uzyskania areálu koniecznego dla rozwoju produkcji folwarcznej. Elementem zdecydowanie przyspieszającym ten proces był łatwy dostęp do rynku gdańskiego (najbliższe okolice miasta i niewielka odległość od Wisły).

Taką interpretację potwierdza też geograficzne rozmieszczenie osiedli, w których mamy do czynienia z ubytkiem areálu chłopskiego. Szczególne nasilenie tego zjawiska występowało w pow. gdańskim (48% osiedli szlacheckich i 40% osiedli kościelnych) oraz w powiatach nadwiślańskich: tczewskim (58% osiedli szlacheckich i 28% kościelnych), nowskim (46% osiedli szlacheckich) i świeckim (45% osiedli szlacheckich). Nieco mniejszy ubytek areálu obserwujemy w bardziej oddalonym od Gdańska i Wisły pow. puczkim (33% osiedli szlacheckich i 14% kościelnych), zupełnie znikomy zaś w pow. człuchowskim, mającym słabe powiązania rynkowe z Gdańskiem (15% osiedli szlacheckich). Brak natomiast danych o zasięgu tego zjawiska w pow. mirachowskim i tucholskim ze względu na małą lub żadną reprezentatywność uwzględnionego w tabeli materiału źródłowego. W przypadku jednak tych dwóch powiatów, na braku porównywalnych danych mogła

⁶ Pogląd taki wydaje się być uzasadniony, przynajmniej dla 1 poł. XVI wieku, por. rozważania modelowe: A. N o w a k, *Przeobrażenia struktury społecznej ludności wiejskiej w Polsce w okresie panowania systemu folwarczno-pańszczyźnianego (XV-XVIII w.). Próba ujęcia modelowego*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce*, Warszawa 1978, s. 137 n.

zaważyć majątkowa struktura zamieszkującej tam szlachty, były to bowiem powiaty o przewadze szlachty cząstkowej (drobnej), która nie posiadała chłopów.

Uwzględniając powyższe spostrzeżenia, nie możemy jednak zapomnieć, że zarówno we własności szlacheckiej, jak i kościelnej, zjawisko ubytku areалу chłopskiego było równie widoczne, jak i osadzanie nowych gospodarstw chłopskich. We własności szlacheckiej wzrost areалу chłopskiego zaobserwowano przeciw w 56% ogółu osiedli, a jedynie w pow. tczewskim przeważały wsie charakteryzujące się ubytkiem, a nie wzrostem areалу (odpowiednio 58 i 42%). Wydaje się też, że w XVI w. równie częstym sposobem powiększania areалу folwarcznego we własności szlacheckiej było zagospodarowywanie pustek, które nie musiało kolidować z równoczesnym zwiększaniem się areалу chłopskiego w tej kategorii własności.

Przedstawione wyżej wnioski pozwolą nam lepiej zrozumieć genezę gospodarczej struktury osiedli woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w. Jej omówienie przedstawiamy według rodzajów własności ziemskiej, ze względu na poważne różnice w kierunkach ich przemian gospodarczych.

2. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

W strukturze gospodarczej osiedli królewskich (tabela 18) przeważały w 2. połowie XVI w. osiedla rolnicze. Stanowiły one 65,7% ogółu, gdy tymczasem rzemieślniczo-handlowe – 19,1%, podmiejskie i administracyjne oraz rybackie – 5,8%, a osiedla opuszczone – 9,4%.

Jeśli weźmiemy pod uwagę rodzaje gospodarcze osiedli, to w strukturze gospodarczej królewszczyzn wyraźnie dominowały wsie kmiece, które stanowiły 49,2% ogółu osiedli, a więc prawie połowę. Elementem charakterystycznym jest stosunkowo niewielki odsetek osiedli związanych z funkcjonowaniem folwarku. Wsie z folwarkami oraz folwarki stanowiły zaledwie 15,5% ogółu osiedli, przy czym jeszcze zauważyć należy, że ponad połowa z nich wywodziła się z czasów krzyżackich⁷. Udział osiedli z folwarkami był największy w rejonie bezpośredniego oddziaływania Gdańska (pow. gdański – 23,5% osiedli, pow. tczewski – 18,5%) oraz (co wydaje się interesujące) w pow. człuchowskim (18,7% ogółu osiedli). W pozostałych powiatach odsetek ten wahał się między 10 a 15%. Znaczny udział folwarków i wsi z folwarkami (jak na warunki pomorskie) w królewszczyznach

⁷ Spośród 30 folwarków wymienionych w lustracji z 1565 r. 18 istniało przed XVI w. (60%), 12 powstało w XVI w. (40%).

pow. gdańskiego i tczewskiego wynikał z większego aniżeli w innych powiatach rozdrobnienia własności królewskiej, a zapewne i większej opłacalności produkcji folwarcznej. Trudniejsza jest interpretacja wyniku uzyskanego dla pow. człuchowskiego. Właśnie w tym powiecie większość folwarków powstała w XVI w. na skutek świadomej działalności gospodarczej starostów⁸; były to folwarki oparte na pańszczyźnie. Opłacalność tych inwestycji gwarantowały obowiązkowe podwoły chłopskie ze zbożem do Gdańska. W pow. człuchowskim mamy do czynienia z największym chyba na Pomorzu Gdańskim obciążeniem chłopów na rzecz dworu: z jednej strony darmową robocizną na folwarkach, z drugiej dalekimi podwodami ze zbożem do Gdańska⁹.

Tabela 18. Struktura gospodarcza osiedli królewskich w 2. połowie XVI w.

Powiat	Rodzaje gospodarcze osiedli								Ogółem
	W	WF	F	Za	WZ,WR	M,K	P	OO	
A. Liczby absolutne									
Człuchowski	27	5	7	2	2	19	-	2	64
Gdański	11	1	3	-	-	-	-	2	17
Mirachowski	19	3	1	1	-	6	-	3	33
Nowski	8	2	1	2	1	3	-	3	20
Pucki	20	3	2	1	2	8	1	5	42
Świecki	22	1	4	2	1	9	-	8	47
Tczewski	58	4	17	7	-	12	1	14	113
Tucholski	28	3	4	1	1	18	2	-	57
Ogółem:	193	22	39	16	7	75	4	37	393
B. Liczby względne									
Człuchowski	42,2	7,8	10,9	3,1	3,2	29,7	-	3,1	100,0
Gdański	64,7	5,9	17,6	-	-	-	-	11,8	100,0
Mirachowski	57,6	9,1	3,0	3,0	-	18,2	-	9,1	100,0
Nowski	40,0	10,0	5,0	10,0	5,0	15,0	-	15,0	100,0
Pucki	47,6	7,1	4,8	2,4	4,8	19,0	2,4	11,9	100,0
Świecki	46,9	2,1	8,5	4,3	2,1	19,1	-	17,0	100,0
Tczewski	51,4	3,5	15,0	6,2	-	10,6	0,9	12,4	100,0
Tucholski	49,2	5,3	7,0	1,7	1,7	31,6	3,5	-	100,0
Ogółem:	49,2	5,6	9,9	4,1	1,7	19,1	1,0	9,4	100,0

Znaczący udział w gospodarczej strukturze sieci osadniczej królewskich ziem miały też osiedla młyńskie i karczmarzkie. Szczególnie duży ich odsetek odnotowaliśmy w pow. człuchowskim (29,7%) i tucholskim

⁸ Na 9 folwarków królewskich w pow. człuchowskim 6 powstało bezpośrednio przed 1565 r. (Przechlewo, Koczala=Hamer, Białoborski Folwark I i II, Domisław, Nowy Dwór) - *Lustracja woj. pom. 1565*, s. 36, 41, 42, 76, 77, 81.

⁹ *Ibid.*, s. 50 n.

(31,6%). W pow. człuchowskim miały na to wpływ warunki geograficzne. Mianowicie, większość osiedli rolniczych w tym powiecie lokowano na żyzniejszych terenach wysoczyznowych, pomijając sandrowe doliny rzeczne. Stąd młyny pracujące na potrzeby ludności rolniczej, budowane nad rzekami, znajdowały się w pewnej (często dochodzącej nawet do kilku kilometrów) odległości od wsi, co powodowało konieczność traktowania ich jako odrębnych punktów osadniczych¹⁰. Nieco inne były przyczyny wyodrębnienia dużej grupy tego typu osiedli w pow. tucholskim. Co prawda również i w tym powiecie doliny rzek przebiegały w rynnach sandrowych, nie nadających się do kolonizacji rolniczej, ale większość tutejszych młynów powstała w średniowieczu, w znacznej odległości od wsi rolniczych, jako odrębne osiedla¹¹. Były one zapewne ośrodkami eksploatacji olbrzymich lasów (Bory Tucholskie) i spełniały funkcje leśnych tartaków albo kuźnic, jak na to wskazują niektóre ich nazwy¹². Oprócz osiedli młyńskich istniało w pow. tucholskim kilka osiedli karczgarskich rozrzuconych wzdłuż Brdy (Rytel, Męcikał) lub w słabo zaludnionych rejonach Borów Tucholskich. Powstanie tych osiedli należy wiązać z rosnącym wciąż znaczeniem traktów łączących Wielkopolskę z Gdańskiem¹³. Długie odcinki tych traktów przebiegały przez bezludne Bory Tucholskie, co zrodziło potrzebę budowania karczmi dla obsługi podróżnych, zakładanych głównie przy przeprawach rzecznych. Być może, osiedla karczgarskie spełniały też inną rolę: były punktami zbornymi dla drwali trzebiących Bory Tucholskie na polecenie starosty. Handel drewnem z Borów Tucholskich stanowił już w XVI w. ważne źródło dochodów tutejszych starostw. Szczególnie silnie eksploatowane były bory należące do starostwa tucholskiego¹⁴. Już na

¹⁰ Np. Strzeżonka (Strzeżoński Młyn) oddalony był od wsi Strzeżony o 8 km, Przechlewko (Przechlewski Młyn) od Przechlewa o 12 km. Większość ówczesnych młynów pozostała do dzisiaj wyodrębniona w terenie, stanowią one samodzielne osady bądź oddzielone od głównego siedliska – części sąsiednich wsi.

¹¹ M. Grzegorz w wykazie osad w średniowieczu ujął: Borsk, Brodę, Gostycyński Młyn, Lamk, Nadolnik, Nowy Młyn (M. G r z e g o r z, *Osady Pomorza Gdańskiego*, s. 108–115). Młyny te figurowały jako osobne miejscowości w spisach czynszowych Zakonu i posiadały odrębne przywileje lokacyjne.

¹² Np. Pila-Młyn, Rudzki Młyn, Hamer Młyn.

¹³ W. S z u l i s t, *Ważniejsze lądowe szlaki*, s. 106 n. Spośród ważniejszych osiedli karczgarskich z okresu średniowiecza i XVI w. wymienić jeszcze należy: Wojtał, Legbąd, Windorp, Miedzno, Rolbik.

¹⁴ Z. K r a t o c h w i l, *Klucz zaborski w komturstwie tucholskim i starostwie*

początku XVII w. konieczne były zakazy dalszego wyrębu drzew w tym starostwie, gdyż groziło to zupełnym wytrzebieniem puszczy i upadkiem innego źródła dochodów z Borów, mianowicie bartnictwa¹⁵.

Marginalne znaczenie w strukturze gospodarczej osiedli królewskich miały wsie zagrodnicze, zamki i wsie rybackie (razem 5,8% ogółu osiedli). Do grupy wsi zagrodniczych zaliczyliśmy jedynie Lędyczek w pow. człuchowskim; była to osada targowa położona na samym krańcu woj. pomorskiego, u zbiegu granic z Pomorzem Zachodnim i Wielkopolską. Wsie rybackie leżały nad morzem (2), nad Wisłą w pobliżu miast (2) oraz nad największymi jeziorami (2), skąd zaopatrywano w ryby znajdujące się w pobliżu zamki, a być może i miasta¹⁶.

Osobno wyróżniono w tabeli osiedla opuszczone. Jak już nadmieniliśmy, trudno przesądzić, czy osiedla te były całkowicie bezludne. Pewne jest, że w ich obrębie prowadzono nadal produkcję rolniczą, czy to w formie najmu ziemi chłopom z sąsiednich wsi, czy to przyłączając część gruntów do pobliskich folwarków; wreszcie mogły one służyć jako pastwiska dla hodowli owiec, która zapewne już w tym czasie rozwinęła się, szczególnie w południowo-zachodniej części województwa (okolice Chojnic i Debrzna) i w okolicach Gdańska¹⁷. Wszystkie te osiedla zostały zasiedlone ponownie jeszcze w końcu XVI lub w XVII w. Ich wystąpienie około 1570 r. należy traktować jako wynik trwającego jeszcze procesu odbudowy gospodarczej Pomorza Gdańskiego po zniszczeniach z czasów wojen polsko-krzyżackich i związanego z nimi regresu gospodarczego z XV w.

3. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

Wśród osiedli należących do instytucji kościelnych jeszcze większą rolę, niż to miało miejsce we własności królewskiej, odgrywały w 2. połowie XVI w. osiedla rolnicze. Stanowiły one aż 70% ogółu osiedli, podczas gdy miejscowości o charakterze podmiejsko-administracyjnym oraz rybac-

tucholskim w latach 1330-1772, RG, R. 41: 1981, z. 1, s. 121 n.

¹⁵ *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, s. 253-254, zniszczenia drzewostanu dotyczyły generalnie całych Borów Tucholskich.

¹⁶ Nad morzem leżały: Jastarnia Pucka i Karwia, nad Wisłą: Rybaki koło Nowego i Ostrów Świecki, nad jeziorami: Charzykowy i Swornegacie.

¹⁷ *Chojnice. Dzieje miasta i powiatu*, praca zbiorowa pod red. S. Gierszewskiego, Wrocław 1971, s. 107-108, tam o rejonie produkcji sukienicznej w okolicy Chojnic. Rejestr poboru lanowego przynosi też informacje o wypasie owiec w pow. gdańskim (Pępowo).

kie – 7,0%, rzemieślniczo-handlowe – 15,0%, wreszcie osiedla opuszczone – 8,0% (por. tabela 19).

Tabela 19. Struktura gospodarstwa osiedli kościelnych w 2. połowie XVI w.

Powiat	Rodzaje gospodarstwa osiedli							Ogółem
	W	WF	F	Kl	M,K	WZ,WR	OO	
A. Liczby absolutne								
Człuchowski	–	–	–	–	–	–	–	–
Gdański	17	4	9	3	17	2	5	57
Mirachowski	6	–	–	–	2	–	–	8
Nowski	1	2	–	–	–	–	1	4
Pucki	24	2	2	1	5	1	2	37
Świecki	3	4	2	–	2	–	2	13
Tczewski	33	3	18	1	3	1	6	65
Tucholski	3	2	1	–	–	–	–	6
Ter. m. Gdańska	3	1	1	–	1	4	–	10
Ogółem:	90	18	33	5	30	8	16	200
B. Liczby względne								
Człuchowski	–	–	–	–	–	–	–	–
Gdański	29,8	7,0	15,8	5,3	29,8	3,5	8,8	100,0
Mirachowski	75,0	–	–	–	25,0	–	–	100,0
Nowski	25,0	50,0	–	–	–	–	25,0	100,0
Pucki	64,9	5,4	5,4	2,7	13,5	2,7	5,4	100,0
Świecki	23,0	30,8	15,4	–	15,4	–	15,4	100,0
Tczewski	50,9	4,6	27,7	1,5	4,6	1,5	9,2	100,0
Tucholski	50,0	33,3	16,7	–	–	–	–	100,0
Ter. m. Gdańska	30,0	10,0	10,0	–	10,0	40,0	–	100,0
Ogółem:	45,0	9,0	16,5	2,5	15,0	4,0	8,0	100,0

Również udziały folwarków w strukturze dóbr kościelnych był wyższy niż w królewskich. Znajdowały się one w 28,5% ogółu osiedli należących do tej własności. Brak materiału porównawczego nie pozwala nam co prawda określić, jaka część tych folwarków ukształtowała się już w średniowieczu, ale wydaje się, że większość powstała w XVI w. Osiedla tego rodzaju lokowano na miejscu opustoszałych wsi kmiecy, wydzierżawionych przez instytucje kościelne szlachcie i mieszczanom gdańskim¹⁸. W dużych zespołach dóbr zlokalizowanych w pow. puckim,

¹⁸ Zob. R. Frydrychowicz, op. cit., s. 239, 243, 249, 289, 304, 309; P. Czaplowski, *Kartuzja*, s. 144–145.

gdańskim, tczewskim i mirachowskim folwarki kościelne występowały rzadziej (13–23% ogółu osiedli) niż w powiatach południowych (48% osiedli), gdzie majątki kościelne były rozproszone. Jeśli jednak na południu dominowały folwarki zakładane przy wsiach, to w pow. tczewskim i gdańskim były to folwarki samodzielne, korzystające zapewne częściowo z pracy najemnej bądź będące ośrodkami dużych zespołów wsi kmiecy (kluczy). Takie rozmieszczenie folwarków zdaje się wskazywać na kształtowanie się w XVI w. dwóch przeciwstawnych typów folwarku w dobrach kościelnych: najemno-pańszczyźnianego w zasięgu oddziaływania Gdańska i pańszczyźnianego na południu województwa. Brak natomiast dogodnych połączeń wodnych i znaczna już odległość od Gdańska spowodowały słaby rozwój folwarków w pow. puckim.

Spośród innych rodzajów gospodarczych osiedli kościelnych zauważyć trzeba dużą liczbę (20) osiedli młyńskich w pow. gdańskim. O tak dużym ich udziale w strukturze gospodarczej zdecydował rozwój przetwórstwa żelaza w okolicach Gdańska, w dobrach cystersów oliwskich¹⁹. Obok hamrów (kuźnic żelaza) powstawały w tych okolicach również inne zakłady rzemieślnicze, napędzane energią wodną, takie jak młyny prochowe, młyny zbożowe, kuźnice miedzi, tartaki²⁰.

Wśród niewielkiej liczebnie grupy osiedli o charakterze podmiejsko-administracyjnym (14 miejscowości) wyróżnić należy 2 wsie podmiejskie i 3 wsie zagrodnicze, położone w bezpośrednim sąsiedztwie miasta Gdańska, charakteryzujące się już w XVI w. znaczną liczbą mieszkańców i rzemieślniczym charakterem ich zatrudnienia.

Własność kościelna obejmowała też znaczną, w porównaniu z innymi rodzajami dóbr, liczbę osiedli opuszczonych (16, tj. 8% ogółu). Świadczy to o dużych rozmiarach zniszczeń w sieci osadniczej, porównywalnych jedynie z własnością królewską, albo też o słabszym tempie odbudowy gospodarczej w omawianej kategorii własności przed 1570 r.²¹

4. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

Jeśli we własności królewskiej i kościelnej analiza gospodarczej struktury osiedli była poparta wcześniejszymi, cząstkowymi przynajmniej opra-

¹⁹ M. B o g u c k a, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny*, s. 103–106.

²⁰ Ibid., s. 106.

²¹ Opowiadamy się raczej za tą drugą tezą – przyspieszenie rozwoju gospodarczego dóbr kościelnych nastąpiło po 1570 r. – wraz z ostatecznym zwycięstwem kontrreformacji i ożywieniem życia wewnętrznego w opustoszałych w 1. połowie XVI w. klasztorach.

cowaniami, to dla dóbr szlacheckich brak takich odniesień, gdyż ten rodzaj dóbr pomijano zazwyczaj w dotychczasowych badaniach. Wynikało to przede wszystkim z ubogiej bazy źródłowej dla dóbr tej własności. Stąd w naszych badaniach szczególnie trudnym zadaniem okazało się określenie liczby osiedli szlacheckich należących do poszczególnych rodzajów gospodarczych. Rejestry poboru łąnowego nie zawierają zazwyczaj danych o folwarkach, które były wyłączone z tego podatku. Można uznać, że stan informacji w tym względzie jest wystarczający tylko w rejestrach pow. tczewskiego, człuchowskiego i puckiego, natomiast źródło dla pow. nowskiego i świeckiego bardzo rzadko zawiera adnotacje o istnieniu folwarków przy wsiach kmiecych²². Porównanie informacji z rejestru poboru łąnowego z późniejszymi o kilkanaście lat danymi z wizytacji archidiakonatu pomorskiego wskazuje na znacznie większą liczbę folwarków szlacheckich w końcu XVI w., szczególnie dla wspomnianych powiatów w południowo-wschodniej części woj. pomorskiego²³. Jest raczej niemożliwe, aby rozwój folwarków w tych powiatach nastąpił dopiero po 1570 r. W związku z tym uznaliśmy, że folwark znajdował się w 2. połowie XVI w. przy każdej właściwie siedzibie szlacheckiej, to znaczy, że bardzo wątpliwe było istnienie takiego majątku szlacheckiego, który składałby się tylko z gospodarstw kmiecych, bez własnego gospodarstwa (folwarku) w siedzibie szlachcica. Dotyczy to zwłaszcza majątków małych. Do grupy osiedli folwarcznych zaliczyliśmy tylko takie miejscowości szlacheckie, w których folwarki funkcjonowały obok wsi kmiecej (wsie z folwarkiem) lub samodzielnie (folwarki), jeżeli liczba gospodarstw szlacheckich w danym osiedlu nie była większa niż 2. Osiedla, w których było 3 i więcej bezkmiecznych gospodarstw szlacheckich, zaliczyliśmy do grupy wsi drobnoszlacheckich, które były pod względem osadniczym bardziej zbliżone do wsi kmiecych (ze względu na dużą liczbę małych gospodarstw) i które są w naszym opracowaniu traktowane jako specyficzna podgrupa tego rodzaju gospodarczego osiedli.

Posiadłości szlacheckie w największym stopniu ze wszystkich rodzajów własności związane były z produkcją rolniczą. Osiedla rolnicze obejmowały

²² W dobrach szlacheckich pow. świeckiego istnienie folwarków odnotowane zostało jedynie w: Buczku (*Źródła dziejowe*, s. 181), Czapelkach (s. 185), Czaplach (s. 28), Kraplewicach (s. 180), Łowinku (s. 198), Łowiniu (s. 198), Ostrowitem (s. 195), Plewnie (s. 189), Rówienicy (s. 186), Sartowicach (s. 191) i Zbrachlinie (s. 194).

²³ Efektem analizy zapisów w wizytacjach archidiakonatu pomorskiego jest liczba 64 osiedli szlacheckich z folwarkami w pow. świeckim, w porównaniu z 11 ewidentnymi przykładami przytoczonymi za rejestrem poborowym.

w nich w 2. połowie XVI w. aż 89,7% ogółu, rzemieślniczo-handlowe – 6,9%, a opuszczone zaledwie 3,4%.

Tabela 20. Struktura gospodarcza osiedli szlacheckich w 2. połowie XVI w.

Powiat	Rodzaje gospodarcze osiedli							Ogółem
	W		WF	F	M,K	P	OO	
	ogółem	w tym WDS						
A. Liczby absolutne								
Człuchowski	30	20	29	15	8	–	1	83
Gdański	27	10	9	21	3	–	3	63
Mirachowski	26	23	1	14	6	1	–	48
Nowski	6	–	13	13	5	–	1	38
Pucki	19	10	9	15	8	–	–	51
Świecki	15	–	35	29	2	–	2	83
Tczewski	27	17	40	33	5	–	10	115
Tucholski	27	21	5	17	–	–	1	50
Ter. m. Gdańska	2	–	–	–	–	–	–	2
Ogółem:	179	101	141	157	37	1	18	533
B. Liczby względne								
Człuchowski	36,2	24,1	34,9	18,1	9,6	–	1,2	100,0
Gdański	42,9	15,9	14,3	33,2	4,8	–	4,8	100,0
Mirachowski	54,1	47,9	2,1	29,2	12,5	2,1	–	100,0
Nowski	15,8	–	34,2	34,2	13,2	–	2,6	100,0
Pucki	37,2	19,6	17,6	29,5	15,7	–	–	100,0
Świecki	18,1	–	42,2	34,9	2,4	–	2,4	100,0
Tczewski	23,5	14,8	34,8	28,7	4,3	–	8,7	100,0
Tucholski	54,0	42,0	10,0	34,0	–	–	2,0	100,0
Ter. m. Gdańska	100,0	–	–	–	–	–	–	100,0
Ogółem:	33,5	18,9	26,5	29,5	6,9	0,2	3,4	100,0

Wśród osiedli szlacheckich dominowały (podobnie jak w innych rodzajach własności) wsie, które stanowiły 33,5% ogółu osiedli, z tą jednak różnicą, że wsie kmiece stanowiły jedynie 14,6%, a pozostałe 18,9% przypadają na wspomniane wsie drobnoszlacheckie (por. tabela 20). Wsie kmiece odgrywały poważniejszą rolę jedynie w pow. gdańskim (27% osiedli), świeckim (18,1%) i puckim (17,6%). Wynikało to bardziej z majątkowej struktury szlachty (w powiatach tych było stosunkowo najwięcej majątków dużych, wielowioskowych) aniżeli z uwarunkowań gospodarczych. Zdecydowanie najmniejszy udział miały wsie kmiece w strukturze osiedli szla-

checkich pow. tczewskiego (8,7%) i mirachowskiego (6,2%), co wiązało się z przewagą majątków jednowioskowych w pow. tczewskim i cząstkowych w pow. mirachowskim.

Wsie drobnoszlacheckie dominowały na Kaszubach, stosunkowo naj-
słabiej związanych z handlem zbożowym i najmniej zaawansowanych w
rozwoju gospodarczym. Największym odsetkiem wsi drobnoszlacheckich
charakteryzowały się powiaty: mirachowski (47,9% ogółu osiedli) i tucholski
(42,0%). Rzadziej osiedla tego rodzaju występowały w pow. człuchowskim
(24,1%), puckim (19,6%), gdańskim (15,9%) i tczewskim (14,8%). Należy
jednak zaznaczyć, że we wszystkich wspomnianych powiatach wsie drob-
noszlacheckie tworzyły wyraźne skupiska, przylegające bezpośrednio do
pow. mirachowskiego i tucholskiego. Wsiedla tego rodzaju nie występowały
natomiast zupełnie w powiatach: nowskim i świeckim. Zauważone geogra-
ficzne rozmieszczenie wsi drobnoszlacheckich pozwala nam wysunąć wnio-
sek o wyraźnym podziale własności szlacheckiej na dwie strefy gospodarcze:

a) kaszubską – charakteryzującą się dominacją gospodarstw drobnej
szlachty i słabo związaną z rynkiem zbożowym, o wyraźnie archaicznej
strukturze społecznej i braku jakichkolwiek oznak koncentracji własności;

b) nadmorsko-nadwiślańską i południowo-zachodnią – gdzie dominowa-
ły bogatsze warstwy szlachty i widoczniejszy był wpływ ogólnych trendów
ówczesnej gospodarki na rozwój sieci osadniczej.

Zauważyć należy jednak, że strefy te nie były wewnątrznie jedno-
lite. Wystąpiły w nich bowiem wyraźne różnice, jeśli chodzi o udział
folwarków w strukturze gospodarczej, co szczególnie wyraźnie widać w
strefie b. Największy odsetek osiedli z folwarkami odnotowaliśmy w po-
wiatach nadwiślańskich: świeckim (77,1%), nowskim (68,4%) i tczewskim
(63,5%), mniejszy był ich udział w pow. człuchowskim (53%), gdańskim
(47,5%), puckim (47,1%) i tucholskim (44%). Powyższe liczby potwierdzają
zauważone już wcześniej różnice w kierunkach rozwoju własności szla-
checkiej, mianowicie największe zaawansowanie w tworzeniu folwarków w
nadwiślańskiej części województwa, najściślej związanej z gdańskim ryn-
kiem zbożowym.

Podobnie jak w przypadku własności kościelnej, wskazać też trzeba
na dwa typy folwarków występujących we własności szlacheckiej. Otóż
w pow. gdańskim wśród osiedli z folwarkami wyraźnie dominowały samo-
dzielne folwarki (33,2% ogółu osiedli szlacheckich w tym powiecie). Nieco
mniejszy był udział tego typu osiedli w pow. puckim (29,5%), ale była
to również najliczniejsza grupa w strukturze dóbr szlacheckich. W po-
wiatach: świeckim i tczewskim samodzielne folwarki były mniej liczne niż
wsie z folwarkami, a w pow. nowskim obie te grupy były jednakowo liczne.

Folwarki w pow. tucholskim i mirachowskim ustępowały liczebnie jedynie wsiom drobnoszlacheckim, a w pow. człuchowskim zarówno tej grupie osiedli, jak i wsiom z folwarkami.

Powyższa analiza wskazuje, że we własności szlacheckiej rozwinęły się w ciągu XVI w. dwa typy folwarku: najemno-pańszczyźniany, dominujący w północnej części województwa i pańszczyźniany, przeważający na pozostałym obszarze (może z wyjątkiem Kaszub). Trend zmian, zauważalny w 2. połowie XVI w., prowadził jednak raczej do pauperyzacji gospodarstw chłopskich w dobrach szlacheckich i dalszego wzrostu znaczenia folwarków bezkmiecych również w południowej części (powiaty: tczewski, nowski, świecki). Być może, najbardziej porównywalne z innymi ziemiami Korony cechy stosunków agrarnych występowały w pow. człuchowskim, gdzie folwarki znajdowały się co prawda w ponad połowie osiedli szlacheckich, ale ich funkcjonowanie opierało się wyraźniej na pracy pańszczyźnianej chłopów pełnorolnych.

Jak już wspomnieliśmy, inne rodzaje gospodarcze osiedli miały we własności szlacheckiej znaczenie marginalne. Niewielki odsetek osiedli opuszczonych (3,4%) może świadczyć o szybszej odbudowie gospodarczej w tym rodzaju własności bądź też o mniejszym zakresie zniszczeń w poprzednim stuleciu.

5. WLASNOŚĆ MIEJSKA

Jak już zauważyliśmy w poprzednim rozdziale, cechą charakterystyczną struktury własnościowej Prus Królewskich była znacząca rola własności miejskiej. Wynikało to przede wszystkim z faktu posiadania rozległych latyfundiów ziemskich przez wielkie miasta pruskie, do których w woj. pomorskim należał Gdańsk. Posiadłości małych miast stanowiły znikomy odsetek osiedli wchodzących w skład własności miejskiej; jedynie Chojnice i Świecie posiadały więcej niż jedno osiedle wiejskie. Dlatego też decydujący wpływ na strukturę gospodarczą dóbr miejskich wywierały posiadłości Gdańska.

Specyfiką tej struktury w 2. połowie XVI w. była wyraźna dominacja wsi (52,8% ogółu osiedli, czyli 57), przy niewielkim udziale folwarków (13 osiedli, 12,0%) i wsi z folwarkami (1 osiedle, 0,9%). Jeżeli uwzględnimy przy tym, że folwarki występowały przede wszystkim przy małych miastach, a w obrębie posiadłości Gdańska ich większość należała do szpitali gdańskich²⁴, to okaże się, że w dobrach gdańskich jeden fol-

²⁴ Do szpitali gdańskich należały folwarki: Lapino, Mankocin, Widlino, Zakoni-

wark przypadał na około 20 wsi i był bardziej ośrodkiem administracyjnym dla poszczególnych części dóbr aniżeli gospodarstwem nastawionym na towarową produkcję zbożową czy zwierzęcą²⁵.

We wsiach należących do własności miejskiej pańszczyzna odgrywała rolę znikomą, podstawowym obciążeniem chłopów był czynsz pieniężny²⁶. Jeszcze większymi swobodami ekonomicznymi cieszyli się, sprowadzeni na tereny depresyjne Żuław w latach czterdziestych XVI w., olendrzy – osadnicy z Holandii i Fryzji. Otrzymywali oni ziemię w dzierżawę długoterminową (30–60 lat), z zastrzeżeniem pierwszeństwa przy jej przedłużaniu, wolność religijną, gospodarczą i organizacyjną (gromadzka) oraz możliwość swobodnego obrotu prawem użytkowym do ziemi; płacili za to wysoki czynsz roczny (pieniężny) i wykup przy okazji zawierania nowego kontraktu²⁷. Osadnictwo tego typu, przynoszące poważne dochody właścicielom ziemi, już przed 1570 r. zaczęło się rozprzestrzeniać poza posiadłości miejskie Gdańska. W woj. pomorskim olendrzy osiedlili się w Mątawach i Michalu na Nizinie Sartawicko–Nowskiej²⁸. Do zagadnienia tego powrócimy jeszcze w dalszej części pracy.

Znacznie większą rolę niż w innych rodzajach własności odgrywały w dobrach miejskich wsie rybackie i zagrodnicze (podmiejskie). Te pierwsze rozwinęły się na wybrzeżu Zatoki Gdańskiej, a szczególnie na należących do Gdańska częściach Mierzei Wiślanej i Helskiej, gdzie rybołówstwo było podstawowym zajęciem mieszkańców (ogółem 16 osiedli, tj. 14,8% ogółu). Dwie wsie zagrodnicze i jedna wieś podmiejska (3% ogółu) leżały w pobliżu miasta i stanowiły, wraz ze wspomnianymi wcześniej osiedlami kościelnymi zaliczonymi do tej grupy, załazek rozwijającego się od XVI w. systemu wsi

czyn, do małych miast: Igły, Mokrzyca, Pomoc, Nowe Dobra, Koteże, Śliwiny. Tak więc na 13 folwarków w posiadłościach miast 10 należało do szpitali i małych miast.

²⁵ W posiadłościach ziemskich Gdańska do grupy folwarków zaliczyliśmy jedynie Grabiny–Zameczek – ośrodek administracyjny dla Żuław Gdańskich, i Warcz, Wieniec. Do grupy wsi z folwarkami zaliczyliśmy natomiast Sztutowo.

²⁶ P. S z a f r a n, *Żuławy Gdańskie*, s. 53 n.; M. F o l t z, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Danzig 1912, s. 180, w 1574 r. nastąpiła zamiana pańszczyzny sprzężajnej na opłatę pieniężną we wszystkich posiadłościach miejskich.

²⁷ K. C i e s i e l s k a, *Osadnictwo "olęderskie" w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, *Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 4, z. 2: 1958, s. 231 n.

²⁸ W Michalu olendrzy osiedli przed 1565 r. (Lustracja woj. pom. 1565, s. 170), w Mątawach w 1567 r. (Lustracja woj. malb. i chełm. 1570, s. 99).

podmiejskich między Biskupią Górką i Siedlcami – na północy a Świętym Wojciechem – na południu.

Liczne też były wśród osiedli należących do Gdańska samodzielne karczmy, leżące głównie nad Martwą Wisłą i Wisłą Królewską. Odgrywały one prawdopodobnie dwojaką rolę: były miejscami odpoczynku dla flisów spławiających zboże do Gdańska i Elbląga oraz pełniły funkcję strażnic ostrzegających okolicznych mieszkańców przed wylewami rzeki. Część tych osiedli usytuowana była przy przeprawach przez Wisłę, a karczmarze zapewne pełnili równocześnie funkcje przewoźników ²⁹.

6. OSIEDLA O MIESZANEJ PRZYNALEŻNOŚCI WŁASNOŚCIOWEJ

Kilku osiedli wiejskich woj. pomorskiego nie można było zaliczyć do określonego, jednego rodzaju własności. 7 osiedli należało częściowo do własności królewskiej, częściowo do szlacheckiej. Wśród nich znajdowały się 3 wsie z folwarkami, gdzie wieś była królewszczyzną, a folwark należał do szlachty ³⁰, oraz 4 młyny, z których użytkownicy płacili czynsze zarówno staroście, jak i szlachcie, gdyż zakłady te ulokowane były na rzekach stanowiących granicę między wymienionymi wyżej rodzajami własności ³¹.

Jedno osiedle zaliczono do własności szlachecko-kościelnej. Była to drobnoszlachecka wieś Borcz, w której kartuzi wykupili część gruntów i osadzili na nich chłopów (osiedle to zaliczono do grupy wsi z folwarkami) ³².

Jak wynika z przeprowadzonej analizy struktury gospodarczej osiedli wiejskich woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w., poważny wpływ na nią wywierała przynależność do poszczególnych rodzajów własności. Znacznie bardziej rozdrobniona własność szlachecka charakteryzowała się większym udziałem folwarków i wsi z folwarkami w strukturze gospodarczej osiedli. W pozostałych rodzajach własności wyraźniej dominowały wsie.

Równie znaczący, jeżeli nie dominujący, wpływ na tę strukturę wywierały powiązania rynkowe poszczególnych rejonów województwa z

²⁹ Np. karczmarz w Dzikowie koło Świecia był równocześnie przewoźnikiem, podobnie w pobliskim Niedźwiedziu.

³⁰ Por. przyp. 12 do rozdziału II.

³¹ Ibid.

³² P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja*, s. 115.

Gdańskiem. Jest to szczególnie widoczne przy analizie rozmieszczenia folwarków. Można przyjąć, że w bezpośrednim sąsiedztwie miasta rozwinął się w XVI w. folwark korzystający przede wszystkim z pracy najemnej, natomiast w rejonach bardziej oddalonych od Gdańska rozwój folwarku produkującego na zbyt był słabszy (pow. pucki, Kaszuby) lub rozwijał się, typowy dla innych ziem polskich w dorzeczu Wisły, folwark pańszczyźniany (świecki, człuchowski). W 2. połowie XVI w. zaznaczyły się też nowe elementy w rozwoju osadnictwa; chodzi tu przede wszystkim o osadnictwo olenderskie, które – jak to wykazały dalsze lata – spowodowało poważną przebudowę prawną wsi w rejonie delty i doliny Wisły, aż po Kujawy i Mazowsze³³.

Działalność rolnicza była w XVI w. dominującym kierunkiem gospodarczym. Jedyne w sieci osadniczej pow. tucholskiego znalazła wątłe odbicie ożywiona eksploatacja lasów. Zaznaczył się też rozwój małych osiedli karczarskich, zakładanych przy najważniejszych szlakach wodnych (Wisła) i drogowych.

W najbliższym sąsiedztwie Gdańska rozwinął się w XVI w. swoisty okręg "przemysłowy". Korzystając ze znacznego poziomu spadku wód w małych potokach, uchodzących bezpośrednio do morza, Gdańszczanie podjęli tam zyskowny przerób szwedzkiej rudy żelaza i półproduktu zwanego osmundem na żelazo i stal, w mniejszym stopniu przetwarzano też rudy miedzi, sprowadzane prawdopodobnie z południa kraju (być może z Węgier)³⁴.

Przypuszczać można, że struktura gospodarcza sieci osadniczej woj. pomorskiego w XVI w. w sposób dosyć znaczny różniła się od innych ziem koronnych. Było to spowodowane bliskością Gdańska i szybszym rozwojem (szczególnie we własności szlacheckiej) folwarków produkujących na zbyt. Duży napływ na te tereny pracowników najemnych z innych ziem polskich³⁵ oraz bardziej rozbudowana struktura społeczna wsi powodowały, przy wyższych cenach za zboże uzyskiwanych przez producentów z Pomorza w Gdańsku, szybki wzrost znaczenia najmu w produkcji folwarcznej³⁶. Folwark oparty na pracy najemnej poszerzał swoje wpływy we własności

³³ K. Ciesielska, *Osadnictwo*, s. 223–225; W. Rusiński, *Osady tzw. "oleńców" w dawnym woj. poznańskim*, Poznań 1947.

³⁴ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek*, s. 193.

³⁵ A. Mączak, *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach Malborskich w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 40 n.

³⁶ J. Rutkowski, *Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach za Zygmunta Augusta*, *Roczniki Historyczne*, R. 4: 1928, s. 38–59.

szlacheckiej, wypierając (doprowadzając do upadku) konkurujące z nim częściowo gospodarstwa chłopskie.

B. Zmiany w XVI-wiecznej sieci osadniczej do końca XVII wieku

Jak już wspomnieliśmy w rozdziale poprzednim, spośród 1242 osiedli wiejskich, istniejących w 2. połowie XVI w., zaginęło do końca XVII w. 17 osiedli (1,4% ogółu). Osiedla te nie będą uwzględnione w dalszej analizie. W interesującym nas okresie nastąpiły też przesunięcia w przynależności własnościowej 32 osiedli, które w analizie stanu z końca XVII w. uwzględniliśmy w tym rodzaju własności, do którego rzeczywiście wówczas należały³⁷. Z tych względów liczba osiedli w poszczególnych rodzajach własności w końcu XVII w. różni się od analogicznej liczby dla 2. połowy XVI w.

1. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

W obrębie rozpatrywanej grupy osiedli (mniej o 7 w stosunku do 2. połowy XVI w.) nadal dominowały osiedla rolnicze, które stanowiły w końcu XVII wieku 75,8% ogółu. Wskazuje to na wzrost znaczenia tej dziedziny produkcji w omawianej zbiorowości w stosunku do stanu z XVI w., kiedy zajmowały one 65,7% ogółu. Spowodowane to było przede wszystkim zasiedleniem osiedli opuszczonych oraz (rzadziej) zakładaniem wsi i folwarków obok istniejących w XVI w. samodzielnych młynów, karczem, a także dalszym rozwojem powstałych w XVI w. pustkowi³⁸.

Zmniejszył się w związku z tym udział w strukturze gospodarczej grupy osiedli rzemieślniczo-handlowych (odpowiednio z 19,1% do 17,4%). Wzrósł

³⁷ Por. przyp. 88 i 89 do rozdziału I.

³⁸ Zakładanie wsi i folwarków na miejscu osiedli opuszczonych omówione zostanie w rozdziale IV. Z innych wspomnianych w tekście przekształceń wymienić można: Borowy Młyn (wieś założona obok młyna w pow. człuchowskim), Kamienicki Młyn (wieś założona obok młyna w pow. mirachowskim), Kierwałd i Lipia Góra (folwarki założone obok młynów w pow. nowskim), Hamer (folwark założony na miejscu młyna w pow. świeckim), Drzewina (wieś na miejscu huty szkła w pow. tczewskim), Rytel i Legbąd (wsie powstałe z wcześniejszych osiedli karczmarckich), Lendy i Prądzonka (wsie powstałe przez rozwój pustkowi) w pow. tucholskim.

natomiast udział osiedli podmiejskich i o charakterze administracyjnym oraz rybackich (z 5,8% do 6,8%). Było to spowodowane przekształceniem kilku osiedli innych rodzajów we wsie zagrodnicze³⁹.

Wyraźniejsze przesunięcia nastąpiły natomiast w wyniku zmian w organizacji produkcji w osiedlach rolniczych. Dominującym typem gospodarczym w tej grupie pozostały wsie, ale ich liczba spadła ze 193 do 160, co wpłynęło także na zmniejszenie się ich udziału z 49,2 do 41,6% ogółu osiedli królewskich. Ze wspomnianym wyżej zjawiskiem spotykamy się w większości powiatów, z tym że największy ubytek wsi zaobserwowaliśmy w pow. gdańskim (z 64,7 do 25% ogółu osiedli). Wzrost udziału wsi w strukturze gospodarczej królewszczyzn nastąpił jedynie w pow. nowskim (odpowiednio z 40 do 50%). W pozostałych powiatach spadek udziału wsi był mniejszy i zbliżony do skali tego zjawiska w obrębie województwa (-7,6 punkta), jedynie w pow. mirachowskim wyniósł on aż 15,1 punkta, co było spowodowane późniejszym niż w innych rejonach rozwojem folwarku (omawiane przemiany oparte zostały na wynikach tabeli 21 i 18).

Wraz ze zmniejszaniem się udziału wsi w strukturze gospodarczej królewszczyzn, rosło znaczenie innych rodzajów osiedli rolniczych, przede wszystkim wsi z folwarkami (wzrost z 5,6 do 13,2% ogółu osiedli) i folwarków (wzrost odpowiednio z 9,9% do 18,7%), w mniejszym stopniu małych osiedli rolniczych, powstałych w wyniku pustoszenia wsi (1,0% w XVI w. i 2,3% w końcu XVII w.). Generalnie można stwierdzić, że znaczenie folwarku w dobrach królewskich zwiększyło się. Udział osiedli folwarcznych (folwarki i wsie z folwarkami) wzrósł z 15,5% w XVI w. do 31,9% ogółu w końcu XVII w. Mimo obserwowanego we wszystkich powiatach rozwoju ilościowego folwarków, intensywność tych przemian była różna. Największy udział tego rodzaju osiedli wystąpił w pow. gdańskim (wzrósł on z 23,5 do 56,2%). Na kolejnych miejscach pod względem znaczenia folwarków jako gospodarczego rodzaju osiedli plasowały się powiaty nadwiślańskie: tczewski (wzrost z 18,5 do 35,4%), świecki (z 10,6 do 34%), w nieco mniejszym zakresie nowski (z 15 do 30%). Poważnie wzrosło znaczenie folwarków w pow. mirachowskim (z 12,1 do 33,3% ogółu osiedli królewskich) i puckim (z 11,9 do 31,7%), co wiązać należy ze wzrostem powiązań rynkowych tutejszych starostw z rynkiem gdańskim i późniejszym rozwojem folwarków w stosunku do innych powiatów. Najmniejszy natomiast przyrost folwarków odnotowaliśmy w powiatach najbardziej oddalonych od Gdańska i Wisły:

³⁹ Bursztych – wieś zagrodnicza powstała na miejscu osiedla opuszczonego, Mukrz – osada rybacka na miejscu osiedla opuszczonego, Wdzydze Kiszewskie – wieś rybacka na miejscu osiedla opuszczonego.

człuchowskim (z 18,7 do 27,4%) oraz tucholskim (z 12,3 do 21,4%). Być może, w przypadku dwóch ostatnich rejonów rozwój folwarków natrafił na barierę opłacalności ekonomicznej, związanej z dużymi kosztami wywozu zboża do Gdańska i ubytkiem głównych dostawców darmowej siły roboczej na folwarkach – chłopów pełnorolnych.

Tabela 21. Struktura gospodarcza osiedli królewskich w końcu XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w.)

Powiat	Rodzaje gospodarcze osiedli							Ogółem
	W	WF	F	Za	WZ,WR	M,K	P	
A. Liczby absolutne								
Człuchowski	23	10	7	2	2	18	–	62
Gdański	4	1	8	–	–	2	1	16
Mirachowski	14	6	5	1	–	5	2	33
Nowski	10	3	3	2	1	1	–	20
Pucki	16	7	6	1	2	8	1	41
Świecki	19	5	11	2	2	8	–	47
Tczewski	48	12	27	7	2	14	–	110
Tucholski	26	7	5	1	1	11	5	56
Ogółem:	160	51	72	16	10	67	9	385
B. Liczby względne								
Człuchowski	37,2	16,1	11,3	3,2	3,2	29,0	–	100,0
Gdański	25,0	6,2	50,0	–	–	12,6	6,2	100,0
Mirachowski	42,5	18,2	15,1	3,0	–	15,1	6,1	100,0
Nowski	50,0	15,0	15,0	3,0	5,0	5,0	–	100,0
Pucki	39,1	17,1	14,6	2,4	4,9	19,5	2,4	100,0
Świecki	40,4	10,6	23,4	4,3	4,3	17,0	–	100,0
Tczewski	43,7	10,9	24,5	6,4	1,8	12,7	–	100,0
Tucholski	46,5	12,5	8,9	1,8	1,8	19,6	8,9	100,0
Ogółem:	41,6	13,2	18,7	4,2	2,6	17,4	2,3	100,0

Zauważyć też trzeba, że w powiatach o największym udziale folwarków (gdański, tczewski i świecki) dominowały w końcu XVII w. folwarki bezkmiece, natomiast w powiatach nie powiązanych tak ściśle z rynkiem wiślanym ponad połowa folwarków funkcjonowała przy wsiach kmiecych (w człuchowskim 10 WF i 7 F, tucholskim 7 WF i 5 F, mirachowskim 6 WF i 5 F, puckim 7 WF i 6 F). Jedynie w najmniejszym pow. nowskim liczba wsi z folwarkami i folwarków była taka sama.

2. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

Trend przemian w strukturze gospodarczej osiedli kościelnych w 2. połowie XVI i w XVII w. był bardzo zbliżony do zaobserwowanego we własności królewskiej. Również i w tym rodzaju własności wzrósł udział osiedli rolniczych w sieci osadniczej o "starej metryce". Stanowiły one w końcu XVII w. 79% ogółu osiedli wobec 70% w 2. połowie XVI w. Wzrost ten był wynikiem zagospodarowania osiedli opuszczonych oraz przejęcia z rąk szlachty kilkunastu folwarków i wsi z folwarkami (ogólna liczba "starych" osiedli kościelnych wzrosła z 200 w 2. połowie XVI w. do 209 w końcu XVII w.). Strukturę gospodarczą osiedli kościelnych w końcu XVII w. przedstawia tabela 22.

Tabela 22. Struktura gospodarcza osiedli kościelnych w końcu XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w.)

Powiat	Rodzaje gospodarcze osiedli							Ogółem
	W	WF	F	Kl	M,K	WZ,WR	P	
A. Liczby absolutne								
Człuchowski	—	2	3	—	—	—	—	5
Gdański	9	7	18	3	17	5	—	59
Mirachowski	2	4	—	—	2	—	—	8
Nowski	2	2	—	—	—	—	—	4
Pucki	17	5	6	1	4	1	—	34
Świecki	4	4	5	—	1	—	—	14
Tczewski	38	5	16	1	2	1	4	67
Tucholski	5	—	3	—	—	—	—	8
Ter. m. Gdańska	1	1	1	—	1	6	—	10
Ogółem:	78	30	52	5	27	13	4	209
B. Liczby względne								
Człuchowski	—	40,0	60,0	—	—	—	—	100,0
Gdański	15,2	11,9	30,5	5,1	28,8	8,5	—	100,0
Mirachowski	25,0	50,0	—	—	25,0	—	—	100,0
Nowski	50,0	50,0	—	—	—	—	—	100,0
Pucki	50,0	14,7	17,7	2,9	11,8	2,9	—	100,0
Świecki	28,6	28,6	35,7	—	7,1	—	—	100,0
Tczewski	56,7	7,5	23,8	1,5	3,0	1,5	6,0	100,0
Tucholski	62,5	—	37,5	—	—	—	—	100,0
Ter. m. Gdańska	10,0	10,0	10,0	—	10,0	60,0	—	100,0
Ogółem:	37,3	14,3	24,9	2,4	12,9	6,2	2,0	100,0

Wzrosła też liczba wsi podmiejskich i rezydencjalnych, co spowodowało

przyrost udziału tego typu osiedli (liczonych wraz z wsiami rybackimi i osiedlami klasztorными) z 6,5% w XVI w. do 8,6% ogółu w końcu XVII w.⁴⁰ Na skutek przekształcenia osiedli młyńskich w rolnicze i zaginięcia kilku następnych zmalał udział tej grupy miejscowości w strukturze gospodarczej (z 15 do 12,9%).

Najpoważniejsze przesunięcia nastąpiły w ciągu XVII w., podobnie jak w innych rodzajach własności, w organizacji produkcji w osiedlach rolniczych. W skali wszystkich dóbr kościelnych dominującą rolę utrzymały co prawda wsie (37,3% wobec 45% w XVI w.), ale wyraźniej niż to miało miejsce w królewskich wznósł udział folwarków i wsi z folwarkami. Łącznie oba te rodzaje osiedli obejmowały w końcu XVII w. 39,2% miejscowości tej kategorii dóbr wobec 25,5% w XVI w., z tym że przeważały nadal samodzielne folwarki (24,9%).

O ile jednak przesunięcia w strukturze gospodarczej osiedli kościelnych w skali całego województwa odpowiadały trendowi przemian we własności królewskiej, o tyle kierunki tych przemian w poszczególnych powiatach były już różne. Na zmniejszenie się udziału wsi wpłynęły w decydującej mierze zmiany w klasyfikacji gospodarczej osiedli kościelnych w powiatach północnych (gdański, pucki, mirachowski i terytorium posiadłości ziemskich Gdańska). Dalej na południe nastąpiły natomiast przemiany odwrotne – liczba wsi wzrosła i zwiększył się ich udział w strukturze gospodarczej dóbr kościelnych. Proces ten następował kosztem osiedli folwarcznych w tych powiatach (szczególnie widoczne to jest w pow. tczewskim) oraz osiedli opuszczonych.

Ostatecznie w końcu XVII w. przewaga wsi bezfolwarcznych utrzymała się w powiatach: puckim, tczewskim i tucholskim, podczas gdy w pozostałych dominowały osiedla folwarczne (w pow. nowskim była taka sama liczba wsi i wsi z folwarkami). Poza powiatami mirachowskim, nowskim i terytorium posiadłości ziemskich Gdańska przeważały wśród osiedli folwarcznych folwarki samodzielne, chociaż ich liczba była wyraźnie wyższa w powiatach gdańskim i tczewskim.

3. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

W dobrach szlacheckich, w wyniku rozwoju osiedli istniejących w

⁴⁰ Sopot i Strzyża (wsie rezydencjalne powstałe na miejscu wsi kmiecyh), Nowe Szkoty (wieś podmiejska powstała na miejscu osiedla młyńskiego) w pow. gdańskim, Chelm (wieś podmiejska powstała z wcześniejszej wsi kmiecej).

2. połowie XVI w. do końca XVII stulecia, zanikły prawie zupełnie osiedla nierolnicze. Stanowiły one w końcu XVII w. 6,8% ogółu (w XVI w. – 10,3%). Pozostałe osiedla miały charakter wyraźnie rolniczy (93,2%).

Jeśli chodzi o zmiany w organizacji produkcji w obrębie osiedli rolniczych, to przeważał we własności szlacheckiej w końcu XVII w. folwark bezkmiący, ale z liczną obecnością związanej z nim ludności drobno- i bezrolnej, który rozwinął się kosztem wszystkich pozostałych typów osiedli rolniczych (54,5% ogółu w XVII w. wobec 29,5% w XVI w.).

Stosunkowo niewielki był spadek udziału wsi w strukturze gospodarczej osiedli szlacheckich. Biorąc pod uwagę zarówno wsie bezfolwarczne, jak i drobnoszlacheckie, ich udział zmniejszył się z 33,5 do 26,6%, przy czym ubytki w grupie wsi bezfolwarcznych były nieco wyższe (z 14,6 do 10,3%) niż w grupie wsi drobnoszlacheckich (z 18,9 do 16,3%). Natężenie tego zjawiska było również zróżnicowane geograficznie. Największy spadek udziału wsi bezfolwarcznych nastąpił w pow. gdańskim (z 27 do 8,5%), człuchowskim (z 12,1 do 1,3%) oraz w mirachowskim, gdzie do końca XVII w. nie ostała się żadna tego rodzaju wieś. Nieco łagodniej przebiegał proces kurczenia się liczby wsi bezfolwarcznych w pow. tczewskim, nowskim i tucholskim, natomiast w pow. świeckim i puckim wystąpiło zjawisko odwrotne – odsetek wsi bezfolwarcznych wzrósł w porównaniu z 2. połową XVI w. (odpowiednio z 18,1 do 21,0% oraz z 17,6 do 20,7%). To ostatnie zjawisko było spowodowane większym natężeniem procesu koncentracji własności we wspomnianych powiatach ⁴¹.

Również nierównomiernie przebiegał proces kurczenia się liczby wsi drobnoszlacheckich. Najbardziej zaznaczył się on w pow. tucholskim (spadek z 42 do 25%) i puckim (z 19,6 do 7,6%), mniej wyraźny był w pow. gdańskim i tczewskim. Równocześnie jednak wzrósł udział tego rodzaju osiedli w pow. mirachowskim (z 47,9 do 56,2%) i człuchowskim (z 24,1 do 28,4%). Można więc stwierdzić, że w rejonach najbardziej oddalonych od rynku gdańskiego udział wsi drobnoszlacheckich zwiększył się, natomiast na pograniczu Kaszub i terenów o silniej zaznaczającym się wpływie Gdańska bądź wyraźniejszym występowaniu koncentracji własności szlacheckiej – zmniejszył się.

Najpoważniejsze "straty" wśród osiedli szlacheckich zanotowaliśmy w grupie wsi z folwarkami. Znaczna część tych osiedli została w końcu XVI i

⁴¹ Na skutek formowania się większych kompleksów własnościowych w tych powiatach dochodziło do likwidacji folwarków i tworzenia na ich miejscu wsi kmiecych. W pow. świeckim przykładami tego typu przemian są: Chrystkowo, Buczek, Kozłowo, Szewno, Święte Małe; w pow. puckim: Minkowice, Sławutowo.

Tabela 23. Struktura gospodarcza osiedli szlacheckich w końcu XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w.)

Powiat	Rodzaje gospodarcze osiedli							Ogółem
	W		WF	F	M,K	WZ,WR	P	
	ogółem	w tym WDS						
A. Liczby absolutne								
Człuchowski	22	21	24	21	7	-	-	74
Gdański	11	6	5	42	-	1	-	59
Mirachowski	27	27	1	13	6	-	1	48
Nowski	4	-	6	23	5	-	-	38
Pucki	15	4	7	23	8	-	-	53
Świecki	18	1	9	50	2	1	1	81
Tczewski	21	13	3	79	5	-	3	111
Tucholski	17	12	2	29	-	-	-	48
Ter. m. Gdańska	2	-	-	-	-	-	-	2
Ogółem:	137	84	57	280	33	2	5	514
B. Liczby względne								
Człuchowski	29,7	28,4	32,4	28,4	9,5	-	-	100,0
Gdański	18,7	10,2	8,5	71,1	-	1,7	-	100,0
Mirachowski	56,2	56,2	2,1	27,1	12,5	-	2,1	100,0
Nowski	10,5	-	15,8	60,5	13,2	-	-	100,0
Pucki	28,3	7,6	13,2	43,4	15,1	-	-	100,0
Świecki	22,2	1,2	11,1	61,8	2,5	1,2	1,2	100,0
Tczewski	18,9	11,7	2,7	71,2	4,5	-	2,7	100,0
Tucholski	35,4	25,0	4,2	60,4	-	-	-	100,0
Ter. m. Gdańska	100,0	-	-	-	-	-	-	100,0
Ogółem:	26,6	16,3	11,1	54,5	6,4	0,4	1,0	100,0

w XVII w. przekształcona w folwarki, nastąpił zanik gospodarstw chłopskich. Udział tego rodzaju osiedli spadł z 26,5% w XVI w. do 11,1% w końcu XVII w. Prawie zupełny zanik wsi z folwarkami nastąpił w pow. gdańskim (8,5% ogółu osiedli), tczewskim 2,7%) i mirachowskim (2,1%) oraz tucholskim (4,2%). O ile jednak w dwóch pierwszych ten niski udział wsi z folwarkami spowodowany był przekształcaniem ich w folwarki, o tyle w pow. mirachowskim i tucholskim ten rodzaj gospodarczy osiedli nigdy nie odgrywał poważniejszej roli. Nieco większy odsetek wsi z folwarkami utrzymał się w pow. świeckim (11,1%), puckim (13,2%) i nowskim (15,8%), natomiast w pow. człuchowskim tego typu osiedla dominowały w strukturze gospodarczej dóbr szlacheckich (32,4%). Liczby te potwierdzają dalsze występowanie trendów przemian gospodarczych, zauważonych we własności szlacheckiej już w XVI w. (mianowicie wypierania gospodarstw chłopskich przez folwark najemno-pańszczyźniane), których oddziaływanie zmniejszało się wraz ze wzrostem odległości od Gdańska.

Efektym wymienionych wyżej przemian w strukturze gospodarczej osiedli szlacheckich był niewątpliwie wyraźny wzrost znaczenia folwarku bezkmiecego. Ten rodzaj gospodarczej organizacji produkcji rolniczej dominował zdecydowanie w pow. gdańskim (71,1% ogółu osiedli), tczewskim (71,2%), świeckim (61,8%), nowskim (60,5%) i tucholskim (60,4%). Słabszy był, chociaż też dominujący, udział folwarków w pow. puckim (43,4%). Jedynie w pow. człuchowskim i mirachowskim dominowały inne rodzaje osiedli.

4. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

We własności miejskiej nastąpiły stosunkowo najmniejsze przesunięcia strukturalne w grupie osiedli istniejących w 2. połowie XVI w. Zwiększył się nieznacznie odsetek osiedli rolniczych (z 66,3 do 72,6%), kosztem pozostałych (głównie rybackich i osiedli opuszczonych). Było to wynikiem prac irygacyjnych w rejonie Szarpawy i udostępnienia tych terenów działalności rolniczej.

W zakresie organizacji produkcji w osiedlach rolniczych zaszły również niewielkie zmiany. Wzrosła liczba wsi (z 57 do 61) i folwarków (z 12 do 15), ale nie spowodowało to poważniejszych przesunięć i nie podważyło dominującej pozycji gospodarki chłopskiej w dobrach miejskich. Znaczący pozostał, mimo minimalnego spadku (z 33 do 29 osiedli), udział innych typów osiedli w strukturze gospodarczej. Przemiany w strukturze osiedli należących do miast przedstawia zbiorcza tabela 24.

5. WŁASNOŚĆ MIESZANA

W wyniku zmian w przynależności do poszczególnych rodzajów własności zwiększyła się w XVII w. liczba wsi zaliczonych do własności mieszanych: królewsko-szlacheckiej i szlachecko-kościelnej (z 8 do 10 osiedli)⁴². Wśród osiedli tutaj zaliczonych przeważały folwarki (5) nad wsiami z folwarkami (3) i osiedlami młyńskimi (2).

⁴² Dotyczyło to wzrostu liczby osiedli we wspólnym posiadaniu szlachty i instytucji kościelnych. Obok Borcza należały do tej kategorii w XVII w.: Sławki, Wyczechowo, Borkowo i Skrzyszewo.

Tabela 24. Zmiany w strukturze gospodarczej osiedli woj. pomorskiego od połowy XVI do końca XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w.)

Rodzaj własności	Rok	Rodzaje gospodarcze osiedli							Ogółem
		W	WF	F	Za,Kl	WZ,WR	M,K	P,OO	
A. Liczby absolutne									
Królewska	1570	193	22	39	16	7	75	41	393
	1700	160	51	72	16	10	67	9	385
Szlachecka	1570	179	141	157	-	-	37	19	533
	1700	137	57	280	-	2	33	5	514
Kościelna	1570	90	18	33	5	8	30	16	200
	1700	78	30	52	5	13	27	4	209
Miejska	1570	57	1	13	-	19	14	4	108
	1700	61	1	15	-	16	13	1	107
Król.-szlach.	1570	-	3	-	-	-	4	-	7
	1700	-	2	2	-	-	2	-	6
Szlach.-kośc.	1570	-	1	-	-	-	-	-	1
	1700	-	1	3	-	-	-	-	4
Ogółem:	1570	519	186	242	21	34	160	80	1242
	1700	436	142	424	21	41	142	19	1225
B. Liczby względne									
Królewska	1570	49,2	5,6	9,9	4,1	1,7	19,1	10,4	100,0
	1700	41,6	13,2	18,7	4,2	2,6	17,4	2,3	100,0
Szlachecka	1570	33,5	26,5	29,5	-	-	6,9	3,6	100,0
	1700	26,6	11,1	54,5	-	0,4	6,4	1,0	100,0
Kościelna	1570	45,0	9,0	16,5	2,5	14,0	15,0	12,0	100,0
	1700	37,3	14,3	24,9	2,4	6,2	12,9	2,0	100,0
Miejska	1570	52,8	0,9	12,0	-	17,6	13,0	3,7	100,0
	1700	57,1	0,9	14,0	-	15,0	12,1	0,9	100,0
Król.-szlach.	1570	-	42,9	-	-	-	57,1	-	100,0
	1700	-	33,3	33,3	-	-	33,4	-	100,0
Szlach.-kośc.	1570	-	100,0	-	-	-	-	-	100,0
	1700	-	25,0	75,0	-	-	-	-	100,0
Ogółem:	1570	41,8	15,0	19,4	1,7	2,7	12,9	6,5	100,0
	1700	35,7	11,6	34,6	1,7	3,3	11,5	1,6	100,0

C. Przyczyny i główne kierunki zmian w gospodarczej strukturze osiedli wiejskich od 2. połowy XVI do końca XVII wieku

Wśród przyczyn przedstawionych wyżej zmian w strukturze gospodarczej osiedli wiejskich woj. pomorskiego w 2. połowie XVI do końca XVII w. można wyróżnić trzy czynniki:

- 1) oddziaływanie ekonomiczne Gdańska i rynku zbożowego,
- 2) strukturę majątkową własności ziemskiej,
- 3) kierunki odbudowy ze zniszczeń wojennych.

Oddziaływanie tych czynników na strukturę gospodarczą osiedli wiejskich trudno na obecnym etapie badań ostatecznie ocenić i określić gradację

ich ważności. W naszych dociekaniach skupimy się przede wszystkim na przemianach w grupie osiedli rolniczych, które dominowały w strukturze gospodarczej wszystkich rodzajów własności. Wysunięcie wniosków wynikających z przekształceń w tej strukturze, dokonujących się do końca XVII w., pozwoli na lepsze zrozumienie procesów osadniczych, które doprowadziły do powstawania nowych osiedli w końcu XVI i w XVII w.

Czynnikiem, który w sposób znaczący stymulował zmiany struktury gospodarczej "starych" osiedli wiejskich, była struktura majątkowa w różnych rodzajach własności ziemskiej. Zróżnicowanie majątkowe właścicieli oddziaływało w sposób zasadniczy na kierunki działalności gospodarczej i organizację produkcji w osiedlach wiejskich. Wyraźne różnice między wielkimi a średnimi i drobnymi majątkami możemy zaobserwować już w XVI w. Zaliczane do wielkiej własności królewskiej wyróżniały się już wówczas znacznie mniejszymi niż to miało miejsce w rozdrobnionej własności szlacheckiej, rozwojem systemu folwarcznego. Dysproporcje te utrzymały się do końca XVII w., mimo wyraźnego wzrostu znaczenia folwarku w skali całego województwa. W przypadku królewskiej można wręcz zaryzykować twierdzenie, że rozwój folwarków w tym rodzaju własności był w większej mierze spowodowany przez powstawanie w XVII w. drobnych dzierżaw, wydzielanych ze starostw, i przez konieczność likwidacji skutków zniszczeń wojennych aniżeli przez działanie czynników ekonomicznych, związanych z rynkiem zbożowym⁴³. Wniosek ten odnosi się przede wszystkim do najbardziej związanego z rynkiem gdańskim rejonu nadwiślańskiego (powiaty gdański, tczewski, nowski i świecki). Z oddziaływaniem rynku zbożowego łączyć można jedynie rozwój folwarków w starostwach "kaszubskich" (powiaty: pucki, mirachowski, tucholski), co było spowodowane szukaniem przez Gdańszczan zboża towarowego w rejonach bardziej oddalonych od Wisły⁴⁴, mniej zniszczonych podczas kolejnych wojen polsko-szwedzkich. Większa odległość od Gdańska i brak dostępu tych rejonów do taniego spławu zboża Wisłą spowodowały rozwój albo trwanie folwarku pańszczyźnianego, opartego na pracy przymusowej chłopów⁴⁵.

⁴³ Por. S. H o s z o w s k i, *Zniszczenia*, s. 424–425.

⁴⁴ Ibid. s. 399, najniższy odsetek ubytku gburów odnotowano w starostwach: mirachowskim (– 57%), tucholskim (– 56%) i puckim (– 60%). Dawało to możliwość rozwoju folwarku pańszczyźnianego, dysponującego większą liczbą szarwarkujących chłopów pełnorolnych.

⁴⁵ Zjawisko to szczególnie widoczne było w pow. człuchowskim, w którym – jako jedynym – w XVII w. znaczącą rolę w dobrach szlacheckich odgrywały wsie z folwarkami. Może to świadczyć o konieczności utrzymywania chłopów świadczących

Zupełnie inne drogi rozwoju ekonomicznego wielkiej własności były preferowane w rejonie nadwiślańskim. Najlepszym przykładem jednej z nich, tj. przerzucania bezpośrednich kontaktów z rynkiem na barki chłopów przez utrzymanie ich świadczeń pieniężnych jako głównej formy renty, były dobra ziemskie Gdańska, i to już w XVI w.⁴⁶ Wykupywanie świadczeń w naturze przez chłopów (zamiana pańszczyzny na czynsz pieniężny) występowało też w innych rejonach woj. pomorskiego w końcu XVI i 1. połowie XVII w. i zahamowane zostało prawdopodobnie dopiero przez zniszczenia wojenne z lat 1655–1660⁴⁷. Od połowy XVI w. rozwijało się też w dolinie wiślanej osadnictwo olenderskie, dające jeszcze większą swobodę gospodarczą chłopom i wyższy dochód właścicielowi gruntów⁴⁸.

Wśród 160 wsi bezfolwarcznych, należących do własności królewskiej w końcu XVII wieku, już w 52 wsiach przed 1655 r. przeważał jako forma renty czynsz pieniężny (por. tabela 25). Wsie czynszowe i olenderskie przeważały w starostwach nadwiślańskich, pańszczyźniane w pozostałych. Zapewne rola czynszów pieniężnych jako podstawowej formy świadczenia na rzecz właściciela ziemi wzrosła w 2. połowie XVII w., ale nie dysponujemy dla poparcia tej tezy pełnym materiałem źródłowym⁴⁹. Zdają się jednak

darmową pracę w folwarkach i odpowiadających "drogi" do Gdańska.

⁴⁶ P. S z a f r a n, *Żuławy Gdańskie*, s. 53.

⁴⁷ Do wsi okupnych w woj. pomorskim w 1664 r. należały: Rajkowy, Szprudowo (st. gniewskie), Lignowy, Gręblin, Rudno (dzierżawa lignowska), Koźlinka (st. tucholskie), Kursztyn (st. starogardzkie), Garc Wielki, Walichnowy (dzierżawa międzylęska), Różyny, Mierzyszyn i Pszczółki (*Opis królewszczyzny*, s. 34, 35, 99–101, 187, 302, 326, 328, 371, 373–374). W kolejnej grupie wsi podstawowym obciążeniem chłopów był również czynsz pieniężny, ale z pozostawieniem 9–12 dni pańszczyzny w roku (np. Osie, Bładzim, Suponin – st. świeckie, Demlin, Bożepole, Szczodrowo, Nygut – st. skarszewskie, Starzno i inne nowo założone wsie w starostwie człuchowskim, *ibid.*, s. 160, 161, 163, 167, 240, 247, 258, 307). W stosunku do tych wsi nastąpiły też w 1664 r. usiłowania zamiany czynszu na większy wymiar pańszczyzny (zob. Brzezie, Rzeczenica w st. człuchowskim, Osie w st. świeckim, Pszczółki).

⁴⁸ Rozwój osadnictwa olenderskiego w Prusach Król. omówiony został w pracach: Z. L u d k i e w i c z, *Osady holenderskie na nizinie sartawicko-nowskiej*, Toruń 1934; H. P e n n e r, *Ansiedlung mennonitischer Niederländer im Weichselmündungsgebiet von der Mitte des 16. Jh. bis zum Beginn der preussischen Zeit*, Danzing 1940; H. W i e b e, *Das Siedlungswerk niederländischer Mennoniten im Weichseltal zwischen Fordon und Weissenberg bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-, Mitteleuropas, Nr 3, Marburg 1952; K. C i e s i e l s k a, *Osadnictwo "olęderskie"*.

⁴⁹ Podobną sugestię wysuwa E. C i e ś l a k, *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 2, s. 63.

wskazywać na to przemiany w wielkich latyfundiach pruskich ⁵⁰, wreszcie fakt, że w XVII w. nie powstała żadna nowa wieś pańszczyźniana, lecz jedynie czynszowe lub olenderskie ⁵¹.

Czynszowanie miało też miejsce w zaliczanych do wielkiej własności dobrach kościelnych. Ogółem oczynszowano tu 18 wsi, z czego połowa leżała w pow. tczewskim, pozostałe były rozrzucone w powiatach: puckim, nowskim, świeckim i gdańskim, a nie odnotowano ich znowu w pow. mirachowskim, tucholskim i człuchowskim ⁵². Również i w tym wypadku nie są nam znane efekty odbudowy gospodarczej z 2. połowy XVII w., które mogły doprowadzić do poważniejszych przemian w obrębie wsi kościelnych.

Tabela 25. Wsie czynszowe i pańszczyźniane w królewskich powoj. pomorskiego w połowie XVII w.

Powiat	Wsie czynszowe i olenderskie		Wsie pańszczyźniane		Liczba wsi ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Człuchowski	1	4,3	22	95,7	23	100
Gdański	2	50,0	2	50,0	4	100
Mirachowski	3	21,4	11	78,6	14	100
Nowski	5	50,0	5	50,0	10	100
Pucki	3	18,7	13	81,3	16	100
Świecki	10	52,6	9	47,4	19	100
Tczewski	27	56,3	21	43,7	48	100
Tucholski	1	3,8	25	96,2	26	100
Ogółem:	52	32,5	108	67,5	160	100

Również w zaliczanych do wielkiej własności dobrach szlacheckich

⁵⁰ Zmiany takie wylicza dla dóbr biskupstwa i kapituły chełmińskiej S. C a c k o w s k i, *Gospodarstwo wiejskie*, cz. 1, s. 89, por. zmiany w proporcjach między chłopami pańszczyźnianymi a emfiteutami, czynszowymi bez praw, kontraktowymi i daniakami w latach 1646–1676–1723. Udział chłopów pańszczyźnianych w społecznej strukturze wsi zmniejszył się z 80,7% w 1646 r. do 66,2% w 1676 r. i 38,8% w 1723 r., wzrósł tym samym udział pozostałych grup chłopów pelnorolnych.

⁵¹ Por. rozdział IV.

⁵² Czerniki, Gołubie, Grabówko, Junkrowy, Kłobuczyno, Ostrzyce, Pomyje, Ropuchy, Skowarcz (pow. tczewski), Niedźwiedź (pow. świecki), Gdynia, Smolno (pow. pucki), Komorsk Mały (pow. nowski), Grabiny Duchowne, Łęgowo, Zaspą (pow. gdański), Giemlice, Przejazdowo (ter. m. Gdańska).

trwało czynszowanie chłopów. W końcu XVII w. należało do grupy wsi czynszowych co najmniej 21 osiedli szlacheckich, w tym 14 z pow. świeckiego⁵³. Być może zjawisko przechodzenia na czynsze wystąpiło również w dobrach szlacheckich pow. puckiego, ale brak źródeł potwierdzających takie zjawisko⁵⁴.

Dodać tu jeszcze trzeba, że w XVI–XVII w. udało się nam zauważyć różne sposoby czynszowania chłopów. We wsiach kmiecych o wczesnym, średniowiecznym jeszcze rodowodzie, stosowano tzw. okup, polegający na zamianie obciążeń pańszczyźnianych na rentę pieniężną. Szczególnie mocno zjawisko to zaznaczyło się w pow. tczewskim (okolice Gniewu, północna część powiatu)⁵⁵.

Wsie olenderskie zakładano tylko i wyłącznie w dolinie Wisły, na miejscu likwidowanych folwarków bądź osiedli opuszczonych⁵⁶. Wreszcie w bardziej oddalonych od Wisły rejonach przeważały wsie czynszowe, lokowane na miejscu opuszczonych osiedli bądź likwidowanych folwarków. We wsiach tych osiadali przybysze z Pomorza Zachodniego (tzw. pomorynkowie) lub emigranci z Żuław Gdańskich i Malborskich, w obu przypadkach głównie wyznania ewangelickiego⁵⁷.

⁵³ Buczek, Chrystkowo, Czapelki, Czaple, Czersk, Dólsk, Kosowo, Kraplewice, Lińsk, Michale, Marzy Stare, Szewno, Święte Małe i Wielkie (pow. świecki), Janiszewo, Kolnik, Klonowo, Miłowo, Pomlewo (pow. tczewski), Będzieszyn (pow. gdański), Ogorzeliny (pow. tucholski).

⁵⁴ Zjawisko to mogło wystąpić w rozległych dobrach wejherowsko-rzucewskich i krokowskich, które należały do największych majątków szlacheckich w woj. pomorskim.

⁵⁵ Por. przyp. 47, gdzie wykaz wsi "na okupie" w królewskich wsiach.

⁵⁶ Na miejscu osiedli opuszczonych założono następujące wsie olenderskie: Lubień Wielki, Morgi, Komorsk Mały (pow. nowski), Niedźwiedź (pow. świecki), Gniewskie Pole, Szadówko (pow. tczewski). Na miejscu wcześniejszych folwarków powstały: Dworzysko, Stwolno Wielkie, Chrystkowo, Kosowo (pow. świecki). Na miejscu wcześniejszych wsi pańszczyźnianych powstały: Zajączkowo Wielkie (pow. nowski), Bratwin, Stwolno Polskie (pow. świecki), Grabiny Duchowne (pow. gdański).

⁵⁷ Przybysze z Pomorza Zach. osiedlili się w: Płochocinku (pow. nowski), Brzezinach, Buczku, Czapelkach, Czersku, Kozłowie, Kraplewicach, Lęgnowie, Szewnie, Świętem Małym i Wielkim, Wiagu (pow. świecki), Barkoczynie Starym, Kaliskach Kościerskich, Kiszewie Nowej, Polaskach Nowych, Szymbarku, Chrztopie, Równem, Czaplach Nowych, Czernikach, Grabówku, Junkrowach, Kłobuczynie, Pomyjach, Potulach, Ropuchach (pow. tczewski). W większości wypadków zasiedlali oni osiedla opuszczone (10), folwarki (11), rzadziej były to wsie z folwarkami (3) i wsie (2). Ponadto zasiedlono dalsze osiedla opuszczone, przekształcając je we wsie czynszowe, z tym że osadnicy rekrutowali się zapewne z najbliższej

Inną drogą rozwoju ekonomicznego wielkiej własności, spotykaną również w rejonie nadwiślańskim, było wydzierżawianie folwarków mieszczanom lub nawet chłopom. Z przykładami takiego postępowania spotykamy się w dobrach opactwa oliwskiego⁵⁸ oraz w pow. świeckim⁵⁹.

Odmienne przebiegał proces przemian gospodarczej struktury osiedli w średniej własności. Pod tym pojęciem rozumieć należy majątki uboższych instytucji kościelnych, mniejsze dzierżawy królewskie i jedno- lub kilkunioskowe dobra szlacheckie, które przeważały w majątkowej strukturze szlachty woj. pomorskiego. W końcu XVI i w XVII w. nastąpił w tej klasie własności dalszy rozwój folwarku bezkmiecego, który był w końcu XVII w. dominującą formą organizacji produkcji rolniczej w osiedlach tu zaliczonych. Już w XVI w. wykształciły się na Pomorzu Gdańskim dwa rodzaje folwarków: najemno-pańszczyźniany w rejonie bezpośredniego oddziaływania rynku gdańskiego (okolice Gdańska i Tczewa) oraz pańszczyźniany w pozostałej części województwa. Na skutek dalszego wzrostu popytu na zboże w końcu XVI i na początku XVII w., wyraźną przewagę uzyskał pierwszy z wymienionych typów folwarku. Jego rozwój był związany z likwidacją wsi kmiecej w dobrach średniej szlachty; miejsce kmieci zajmowali drobno- i bezrolni chłopci. W końcu XVII w. jedynie w pow. człuchowskim zaznaczył się jeszcze poważniejszy wpływ folwarku pańszczyźnianego, opartego na przymusowej pracy chłopów pełnorolnych. Trudno dzisiaj rozstrzygać, czy znaczenie folwarku najemno-pańszczyźnianego w końcu XVII w. było wynikiem dostosowywania się szlachty do wymogów rynku (wzrost popytu na zboże w XVI i w 1. połowie XVII w.), czy też efektem ograniczonych możliwości odbudowy majątków ze zniszczeń wojennych. Wydaje się jednak, że ważniejsze były czynniki ekonomiczne. Trudno opisać proces przyrostu liczby folwarków

okolicy lub (?) innych ziem polskich: Brzeźnica (pow. człuchowski), Tuchomka (pow. gdański), Lipinki (pow. nowski), Głazica, Przetoczyno, Warszkowo, Minkowice (pow. pucki), Osówek, Śliwiczki (pow. świecki), Bytonia (pow. tczewski). We wsie kmiecie przekształcono też osiedla młyńskie: Borowy Młyn (pow. człuchowski), Redłowo Niskie (pow. gdański), Kamienicki Młyn (pow. mirachowski), oraz folwarki: Sianowo (pow. mirachowski), Kozłowo (pow. świecki), Iwiczno, Klonowo Dolne, Pomlewo (pow. tczewski), Zaspą (pow. gdański).

⁵⁸ W 2. połowie XVII w. większość wsi oliwskich, położonych w pow. gdańskim i zniszczonych zapewne podczas wojen polsko-szwedzkich, została zamieniona w folwarki i wydzierżawiona chłopom lub mieszczanom gdańskim, o czym świadczą odnawiane w XVIII w. kontrakty dzierżawne (APG, Klasztor cystersów z Oliwy, 428).

⁵⁹ Np. folwark w Czaplach dzierżawił w 1662 r. olender (AGAD, ASK, dz. I, t. 147, k. 234v).

dynamicznie, ale wydaje się na podstawie lektury źródeł, że większość folwarków bezkmiecznych to efekt przemian z końca XVI i 1. połowy XVII w., a nie z 2. połowy tego stulecia – okresu odbudowy gospodarki ze zniszczeń wojennych. Te z kolei przyspieszyły zapewne upadek ostatnich gospodarstw chłopskich, a także przyczyniły się, przez zmniejszenie podaży robotników najemnych, do kryzysu folwarku szlacheckiego, szczególnie w rejonach bardziej oddalonych od Gdańska. Być może kryzys ten był przyczyną upadku wielu mniejszych majątków szlacheckich na przełomie XVII i XVIII w. i dalszych przemian w majątkowej strukturze szlachty.

W znaczne łagodniejszy sposób reagowała na przemiany gospodarcze własność drobnoszlachecka. Wsie należące do drobnej szlachty rozwinęły się w najbardziej izolowanej od dostępu do rynku gdańskiego części woj. pomorskiego: na Pojezierzu Kaszubskim i Bytowskim oraz w Borach Tucholskich. Słabe więzi rynkowe z pozostałą częścią województwa i ukształtowana już w średniowieczu struktura majątkowa tego rejonu, a także mniejszy zakres zniszczeń wojennych z XVII w., przyczyniły się do utrwalenia tu własności drobnej szlachty. Co prawda w ciągu XVII w. część tego typu osiedli przekształcona została w folwarki, ale dotyczyło to rejonów znajdujących się na krańcach zwartych kompleksów wsi drobnoszlacheckich. W samym jednak centrum Kaszub (pow. mirachowski, północna część pow. człuchowski) nastąpił w XVII w. dalszy przyrost liczby wsi drobnoszlacheckich, co sugerowałoby utrzymywanie się swoistej izolacji gospodarczej Kaszub również w 2. połowie XVII w.

W przeciwieństwie do osiedli rolniczych, materiał zawarty w niniejszym rozdziale nie pozwala na wyciągnięcie wniosków co do kierunków rozwoju innych gospodarczych typów osiedli. Analiza przemian gospodarczych osiedli istniejących w 2. połowie XVI w., a charakteryzujących się pozarolniczymi zajęciami mieszkańców, pozwala jedynie stwierdzić, że w miarę "starzenia się" osiedli i zaistnienia sprzyjających warunków geograficznych, znaczna ich część była przekształcana w osiedla rolnicze.

Pewną odmiennością były przemiany struktury gospodarczej osiedli położonych w najbliższym sąsiedztwie Gdańska. W ciągu XVI i XVII w. miasto otoczone zostało zwartą siecią dużych wsi podmiejskich, należących głównie do własności kościelnej, ciągnących się od Wrzeszcza i Nowych Szkotów na północy po Święty Wojciech i Pruszcz na południu. Część tych osiedli została zaliczona do grupy wsi podmiejskich, część do wsi zagrodniczych i rolniczych, co jednak nie zmienia faktu wykształcenia się w omawianym czasie wokół Gdańska zespołu miejscowości o raczej rzemieślniczo-handlowym, a nie rolniczym charakterze.

Jeśli nałożymy na te przemiany kierunki inwestycji mieszczańskich

w okolicach Gdańska: obiekty przemysłowe nad nadmorskimi potokami między Redą i Żukczynem oraz dobra ziemskie mieszczan w pow. gdańskim i tczewskim, to uzyskamy bardzo plastyczny i czytelny geograficznie obraz bezpośredniego oddziaływania Gdańska na przemiany osadnicze w najbliższych okolicach miasta.

GENEZA I STRUKTURA GOSPODARCZA OSIEDLI POWSTAŁYCH OD KOŃCA XVI DO KOŃCA XVII WIEKU

Zasygnalizowane w poprzednich rozdziałach przemiany w sieci osadniczej i poważny wzrost liczby osiedli wymagają szerszego wyjaśnienia. W przypadku bowiem osiedli nowo powstałych w omawianym przez nas okresie działały inne czynniki ekonomiczne, a co za tym idzie, inny był charakter gospodarczy nowych osiedli wiejskich niż miało to miejsce przy przekształceniach w obrębie starych osiedli.

W rozdziale niniejszym, dla pełniejszego zróżnicowania (i opisu) zachodzących procesów osadniczych, zrezygnowaliśmy częściowo ze stosowanego dotąd w pracy podziału administracyjnego i zastąpiliśmy go próbą wyodrębnienia stref bardziej jednorodnych geograficznie i krajobrazowo, uwzględniając potencjalny zasięg lasów, terenów uprawnych i nieużytków z połowy XVI w. Postępowanie takie umożliwia wyraźniejsze wydzielenie terenów nowego osadnictwa i wykazanie różnic w nasileniu procesów osadniczych w zależności od środowiska geograficznego.

Realizując ten zamiar podzieliliśmy terytorium woj. pomorskiego na cztery strefy krajobrazowe: stare obszary rolnicze, objęte uprawą roli przed połową XVI w., tereny o przewadze lasów, dolinę Wisły i Żuławy wraz z bagnistymi dolinami mniejszych rzek w północnej części województwa oraz najbliższe okolice Gdańska.

W obrębie tych stref krajobrazowych poddano analizie gospodarczej przesłanki tworzenia nowych osiedli według genezy ich powstania i pierwotnego charakteru gospodarczego.

A. Rozwój osadnictwa na starych obszarach rolniczych, objętych uprawą roli przed połową XVI wieku

Określony w tytule podrozdziału obszar nie daje się w sposób jednoznaczny wydzielić na mapie. Pod pojęciem "stare obszary rolnicze" rozumiemy tę część woj. pomorskiego, która leżała na zachód od krawędzi doliny Wisły i obniżenia nadmorskiego i charakteryzowała się przewagą pól

uprawnych nad terenami leśnymi już w XVI w. Obszary lasów z tego okresu potraktowaliśmy jako odrębną strefę krajobrazową.

Najważniejszym kierunkiem rozwoju osadnictwa na starych obszarach rolniczych w 2. połowie XVI i w XVII w. było powtórne zasiedlenie osiedli opuszczonych. Ponadto obserwujemy tutaj w XVI – XVII w. początki procesu rozpadu osiedli istniejących i powstawania nowych przez wydzielanie z nich części użytkowanych już wcześniej gruntów. Znaczący był też wpływ rozwoju młynarstwa i karczmarstwa na zwiększenie się liczby osiedli.

1. ZASIEDLANIE OSIEDLI OPUSZCZONYCH

Problem osiedli opuszczonych został już wstępnie omówiony w poprzednich rozdziałach naszej pracy. Zwróciliśmy uwagę na ich rozmieszczenie zależne od warunków glebowych¹, omówiliśmy też tę grupę osiedli, niejako wspólnie z osiedlami istniejącymi w XVI w. Pominięcie ich jednak w niniejszym rozdziale wypaczałoby w sposób znaczący postępy nowego osadnictwa na terenie woj. pomorskiego. Zajmiemy się więc analizą sposobów powtórnego zasiedlania pustych dziedzin i jego przebiegiem w czasie.

Na obszarze starego osadnictwa zasiedlono ponownie 64 miejscowości. Pod względem przynależności własnościowej większość ich (31 osiedli – 47,7%) należała do królewskich; w dobrach szlacheckich i kościelnych znajdowało się odpowiednio 15 (23,1%) i 16 (24,6%), wreszcie najmniej osiedli zasiedlono ponownie we własności miejskiej (2, tj. 4,6%)².

W zdecydowanej większości na terenie pustych dziedzin powstawały osiedla o charakterze rolniczym; stanowiły one ponad 83% ogółu miej-

¹ Por. rozdział II, s. 64–65.

² Własność królewska: Brzeźnica, Trzebiele (pow. człuchowski), Jeleń, Kamień (pow. gdański), Bącz, Glusino, Młyńsko (pow. mirachowski), Lipinki (pow. nowski), Głazica, Okuniewo, Przetoczyno, Warszkowo, Wyspowo (pow. pucki), Brzeziny, Lnianek, Mukrz, Osówek, Sierosławek, Śliwiczki, Wierzchy (pow. świecki), Bielsk, Bytonia, Grzybowo, Grzybowski Młyn, Kaliska Kościerskie, Kiszewa Nowa, Polaszki Nowe, Pustki, Szymbark, Zielona Góra (pow. tczewski); własność szlachecka: Dźwierzno (pow. człuchowski), Czeczewo, Otomin, Rębowo (pow. gdański), Plochocinek (pow. nowski), Okoniny Nadjeziorne, Zawada (pow. świecki), Będomin, Horniki Dolne, Lipy, Milowo, Puc, Szklana Góra, Żabianki (pow. tczewski), Słupy (pow. tucholski); własność kościelna: Borowiec, Grzęzlewo, Kolbudy Górne, Tuchomka (pow. gdański), Cetniewo, Grabówek (pow. pucki), Lipienica (pow. świecki), Czaple Nowe, Grabówko, Kamiony, Kłobuczyno, Narkowy, Olsze, Potuły, Rombarck, Siwiałka (pow. tczewski); własność miejska: Malentyn (pow. gdański), Bochlina Miejski (pow. nowski).

scowości tego typu. Jedynie 11 osiedli (17%) restytuowano jako młyny (3), karczmy (5) i osiedla rybackie (3)³. Związane to było z kontynuacją funkcji gospodarczych z okresu wcześniejszego osadnictwa. Wśród ponownie wskrzeszonych osiedli o charakterze rolniczym dominowały folwarki (43,1%) i wsie bezfolwarczne (30,8%). Tylko jedno osiedle odbudowane zostało jako wieś z folwarkiem.

Sposób odbudowy gospodarczej pustych dziedzin zależny był od ich przynależności własnościowej, a ściślej od wielkości majątków, do których należały. We własności królewskiej (wielka własność ziemska) przeważały wsie kmiece (15 wsi, a 10 folwarków)⁴, w dobrach kościelnych było odwrotnie (5 wsi i 7 folwarków)⁵, wreszcie we własności szlacheckiej zdecydowanie dominowały folwarki (9 folwarków wobec 1 wsi i 1 wsi z folwarkiem)⁶. Jest to zgodne z trendem przemian omówionym w rozdziale poprzednim, dotyczącym kierunków zmian charakteru gospodarczego wśród osiedli istniejących w 2. połowie XVI w. w poszczególnych rodzajach własności ziemskiej.

Opuszczenie osiedla (porzucenie domostw przez mieszkańców) nie zawsze związane było z zupełnym wycofaniem się z działalności gospodarczej na jego terenie. Zazwyczaj puste dziedziny były częściowo uprawiane przez ludność z sąsiednich miejscowości lub użytkowane jako pastwiska. Dlatego zachowały nazwę i miejsce. W momencie zaistnienia koniunktury gospodarczej na zbyt płodów rolnych i pojawienia się możliwości osadniczych, tereny pustych dziedzin zostały w dość szybkim tempie ponownie zasiedlone i zagospodarowane (por. tabela 26). Już przed 1626 r. zasiedlono ponownie 63% osiedli tego typu. Proces ich zasiedlania był kontynuowany w następnym okresie (do 1655 r), gdy odtworzono dalsze 20 osiedli (31%), wreszcie po 1655 r. zasiedlono ponownie jedynie 4 osiedla. Można więc uz-

³ Młyny: Jeleń, Grzybowski Młyn, Kolbudy Górne; karczmy: Kamień, Pustki, Grabówek, Malentyn, Szklana Góra; osiedla rybackie: Wdzydze Kiszewskie, Mukrz, Okoniny Nadjeziorne.

⁴ Wsie: Brzeźnica, Trzebiele, Lipinki, Głazica, Przetoczyno, Warszkowo, Wyspowo, Brzeziny, Osówek, Śliwiczki, Bytonia, Kaliska Kość., Kiszewa Nowa, Polaszki Nowe, Szymbark; folwarki: Bącz, Glusino, Okuniewo, Wyspowo, Lnianek, Sierosławek, Wierzchy, Bielsk, Grzybowo, Zielona Góra. Obok nich jeszcze pustkowie: Młyńsko.

⁵ Wsie: Tuchomka, Czaple Nowe, Potuły, Grabówko, Kłobuczyno; folwarki: Borowiec, Grzęlewo, Cetniewo, Lipienica, Narkowy, Rombarck, Siwialka; ponadto pustkowie – Olsze.

⁶ Wieś: Płochocinek; wieś z folwarkiem: Dźwierzno; folwarki: Czczewo, Otomin, Rębowo, Zawada, Będomin, Lipy, Puc, Żabianki, Słupy; ponadto pustkowie: Milowo.

Tabela 26. Zasiadlanie osiedli opuszczonych w woj. pomorskim w latach 1570-1700

Powiaty										
	człuch.	gdański	mirach.	nowski	pucki	świecki	tczewski	tucholski	ogółem	
									l.	%
A. Według gospodarczych rodzajów osiedli:										
Wsie	2	1	-	2	3	3	9	-	20	30,8
Wsie z folw.	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1,5
Folwarki	1	5	2	1	3	5	10	1	28	43,1
Pustkowia	-	-	1	-	-	-	4	-	5	7,7
Os. młyńskie	-	2	-	-	-	-	1	-	3	4,6
Os. karcz.m.	-	2	-	-	1	-	2	-	5	7,7
Os. rybackie	-	-	-	-	-	2	1	-	3	4,6
B. Według czasu zasiedlenia osiedli:										
1570-1626	4	5	-	3	6	7	16	-	41	63,1
1626-1655	-	5	3	-	1	2	8	1	20	30,8
1655-1700	-	-	-	-	-	1	3	-	4	6,1
Ogółem:	4	10	3	3	7	10	27	1	65	100,0

nać, że do połowy XVII w. proces odtwarzania dawnego zasięgu sieci osadniczej w woj. pomorskim został praktycznie zakończony.

2. OSIEDLA POWSTAŁE DROGĄ ALIENACJI GRUNTÓW

Inną formą tworzenia nowych osiedli na terenach od dawna rolniczych było wydrębienie nowych miejscowości na gruntach istniejących wsi. Zazwyczaj grunty wydzielone dla nowo tworzonego folwarku czy wsi były już w całości lub częściowo wyłączone z produkcji (uprawy). Można w związku z tym mówić o pewnym podobieństwie między tą drogą rozwoju sieci osadniczej a omówionym wcześniej zasiedlaniem pustych dziedzin. Wśród przyczyn wyodrębniania nowych osiedli z gruntów wsi istniejących wymienić należy: podziały majątkowe, zmianę przynależności do rodzaju własności, alienację ekonomiczną, prawną i geograficzną od "macierzystej" jednostki osadniczej⁷.

Ogółem tą drogą powstały 24 nowe osiedla, w tym 8 królewskich, 12 szlacheckich i 4 kościelne. Do ich powstania przyczyniły się procesy dezintegracyjne, zachodzące wewnątrz wsi feudalnej. Odegrały one znacznie ważniejszą rolę w rozwoju sieci osadniczej w XVIII w. (powstawanie małych przysiółków na obrzeżach istniejących wsi) i w XIX w. (w związku z parcelacją gruntów). W omawianym okresie ten sposób tworzenia nowych osiedli nie był jeszcze zbyt rozpowszechniony. Może to świadczyć o znacznej jeszcze terytorialnej trwałości wsi tego okresu, mimo nasilających się zmian w strukturze ludności wiejskiej i sposobie organizacji produkcji rolnej.

W chronologii powstawania tego typu osiedli zauważamy najpierw powolny wzrost ich liczby, do połowy XVII w. (z 8 na 13), a następnie wyraźne zahamowanie w drugiej połowie (3 nowe osiedla). To ostatnie zjawisko było spowodowane koniecznością odbudowy już istniejących osiedli rolniczych ze zniszczeń wojennych, a zapewne i związanym z tym zwolnieniem tempa przebudowy organizacyjnej wsi w 2. połowie XVII w.

⁷ Wł. królewska: Ostrówek (pow. człuchowski), Jasiniec Stary, Przepędowo (pow. świecki), Cierzpice, Dybowo, Barkoczyn Nowy, Pinczynek, Skarszewy - Wójtostwo (pow. tczewski); wł. szlachecka: Kielpinek (pow. człuchowski), Przyjaźń Mała (pow. gdański), Brodnica Dolna, Zdunowice Małe (pow. mirachowski), Bobrowiec (pow. nowski), Gawroniec (pow. świecki), Będominek, Bukowiec Nowy, Lipa Stara, Klonowo Górne, Pałubinek (pow. tczewski), Rusocinek (pow. gdański); wł. kościelna: Nowy Dwór (pow. pucki), Bielawki, Pralnia, Szumleś Królewski (pow. tczewski).

Wszystkie osiedla tej grupy powstały jako miejscowości o charakterze rolniczym. Dominowały wśród nich zdecydowanie folwarki (18), powstały też 4 wsie, 1 wieś z folwarkiem i 1 przysiółek ⁸.

3. OSIEDLA HODOWLANE

Marginalne znaczenie w rozwoju sieci osadniczej na starych terenach rolniczych odgrywały nowe osiedla hodowlane. Pod tym pojęciem rozumiemy małe, jednodworcze zazwyczaj osiedla, w których podstawowym zajęciem mieszkańców był wypas owiec (rzadziej bydła). Do tej grupy zaliczyliśmy 5 miejscowości (po 2 z własności królewskiej i kościelnej, 1 – szlachecka) ⁹. Pojawiły się one w większości w latach 1626–1655 (4 osiedla), a jedno po 1655 r. Ich powstanie było związane z rozwojem hodowli owiec na Pomorzu ¹⁰.

4. NOWE OSIEDLA MŁYŃSKIE

Potrzeby gospodarcze powodowały, że często w pobliżu wcześniej istniejących osiedli powstawały w tym wieku nowe osiedla młyńskie, obejmujące sam młyn i zabudowania, mieszkającej przy nim i związanej z nim pracą, ludności. Na omawianych terenach rolniczych powstały 33 wyodrębnione, nowe osiedla młyńskie, nie licząc tych, które reaktywowano w osiedlach opuszczonych (pkt 1) ¹¹. W większości wypadków zakładano

⁸ Wsie: Bukowiec Nowy, Jasiniec Stary, Barkoczyn Nowy, Klonowo Górne; wieś z folwarkiem: Kielpinek; przysiółek: Zdunowice Małe.

⁹ Wł. królewska: Delburga (pow. pucki), Kłodowo (pow. gdański); wł. szlachecka: Białachówko (pow. tczewski); wł. kościelna: Leszno, Starzęcin (pow. tczewski).

¹⁰ O poważnym znaczeniu hodowli owiec w XVII w. w woj. pomorskim świadczy wysokie opodatkowanie i znacząca liczba owczarzy, wykazana w rejestrach pogłównego w 1662 r. Zob. też S. G i e r s z e w s k i, op. cit., s. 79–92.

¹¹ Wł. królewska: Jeziernik (pow. człuchowski), Koleczkowski Młyn (pow. gdański), Jamnowski Młyn (pow. mirachowski), Zdrojewo (pow. nowski), Szmelta (pow. pucki), Skrobał (pow. świecki), Zamkowy Młyn (pow. tucholski); wł. szlachecka: Grabowski Młyn, Pietrzykowski Młyn (pow. człuchowski), Młyn Dolny, Młyn Stary, Rosochy (pow. mirachowski), Dąbrówkowski Młyn, Gościciński Młyn, Polchowski Młyn (pow. pucki), Kula Młyn, Małzewski Młyn, Owidzki Młyn, Piesienicki Młyn, Przywidzki Młyn (pow. tczewski), Słuchacz (pow. nowski), Murowany Młyn (pow. nowski), Karczewko, Toboła, Wysoki Młyn (pow. tucholski); wł.

osiedla młyńskie na skraju terytorium danego osiedla, w miejscu dogodnie położonym nad rzeką. Przyjmowały one osobne nazwy topograficzne lub pochodzące od nazwisk młynarzy.

W grupie tej dominowały małe, jednodworcze osiedla. W 30 młynach przerabiano wyłącznie zboże, jedynie w 3 obiektach prowadzono inną produkcję (2 kuźnice i 1 folusz)¹².

Pod względem przynależności własnościowej przeważały osiedla szlacheckie (18). Mniej młynów założono w dobrach królewskich (7), kościelnych (6) i miejskich (2). Mogło się to wiązać z większym nasyceniem tych kategorii własności w obiekty przemysłowe już w XVI w.

Jeśli idzie o chronologię zakładania nowych osiedli młyńskich, nie obserwujemy poważniejszych różnic w natężeniu tego zjawiska. W każdym z wykazywanych okresów powstało 10–12 osiedli. Można więc uznać, że na rozwój młynarstwa w niewielkim stopniu wpływały zmiany w koniunkturze na płody rolne i zniszczenia wojenne. Czynnikiem ważniejszym było zapewne dążenie do osiągnięcia samowystarczalności gospodarczej i zwiększenia dochodów poprzez świadczenie usług młynarskich pobliskim osiedlom, pozbawionym możliwości założenia własnego młyna.

5. NOWE OSIEDLA KARCZMARSKIE

Również marginalne znaczenie w omawianej strefie miało zakładanie nowych osiedli o charakterze karczmarzkim. W latach 1570–1700 powstało zaledwie 5 nowych osiedli tego typu (nie licząc tych, które powstały na zagospodarowanych ponownie pustych dziedzinach), położonych w pobliżu głównych szlaków drogowych¹³.

Pod względem własnościowym po 2 osiedla należały do królewszczyzn i dóbr kościelnych, jedno – do szlachty.

kościelna: Żukczynek (pow. gdański), Cieśla, Robakowski Młyn, Żarnowiecki Młyn (pow. pucki), Czapielski Młyn, Młynki (pow. tczewski); wł. miejska: Lapiński Młyn (pow. gdański), Walkmil (pow. człuchowski).

¹² Kuźnice: Szmelta, Żukczynek; folusz: Walkmil.

¹³ Wł. królewska: Firoga (pow. gdański), Żołno (pow. tczewski); wł. szlachecka: Potłowo (pow. nowski); wł. kościelna: Nicponia (pow. gdański), Lowigus (pow. tczewski).

6. WNIOSKI

Rozwój sieci osadniczej na "starych" terenach rolniczych był w końcu XVI i w XVII w. stosunkowo jednorodny. Ponad 90% nowych i odnowionych osiedli na tych terenach związanych było z uprawą ziemi (osiedla rolnicze) i przetwórstwem produktów zbożowych (osiedla młyńskie). Inne rodzaje aktywności osadniczej odgrywały marginalną rolę.

Podział powstających osiedli między rodzaje własności dawał przewagę królewskozemnym (50 osiedli, tj. 38%), ale niewiele mniejszy był udział osiedli szlacheckich (36%) i kościelnych (23%). Zdecydowanie słabiej były eksponowane w tej grupie osiedla należące do miast (3%), głównie ze względu na pozostawienie największego kompleksu dóbr należących do Gdańska poza zasięgiem rozpatrywanego terytorium.

Prawie połowa nowych lub ponownie zasiedlonych osiedli powstała w latach 1570–1626 (46% ogółu), nieco mniej w okresie następnym (37%), zaś po 1655 r. zaledwie 17%. Ten zniżkowy trend aktywności osadniczej staje się jeszcze bardziej widoczny po uwzględnieniu rodzajów gospodarczych powstających osiedli. Jeśli do połowy XVII w. zdecydowanie przeważały osiedla rolnicze, to po 1655 r. więcej założono osiedli młyńskich, karczmarских i rybackich (por. tabela 27). Wyniki te można interpretować w dwojaki sposób: zahamowanie procesu powstawania osiedli rolniczych można wiązać z wyczerpywaniem się możliwości osadniczych na tych terenach (duże nasycenie sieci osadniczej) bądź z załamaniem koniunktury gospodarczej na płody rolne i zniszczeniami wojennymi z lat 1655–1660, które doprowadziły do zahamowania możliwości ekonomicznych i demograficznych dla dalszego kontynuowania akcji osadniczej.

B. Rozwój osadnictwa na terenach o przewadze lasów.

Osadnictwo śródleśne

Problemy rozwoju osadnictwa na obszarach leśnych woj. pomorskiego mają już w literaturze naukowej swoje miejsce. Problemem osadnictwa śródleśnego zajmował się K. Ślaski, który scharakteryzował rozwój sieci osadniczej w lasach woj. pomorskiego od średniowiecza po koniec XVIII w.¹⁴

¹⁴ K. Ślaski, *Zaludnienie puszczy Polski zachodniej; t e n i z e, Osadnictwo w puszczech woj. pomorskiego.*

Tabela 27. Rozwój sieci osadniczej na starych terenach rolniczych w latach 1570-1700

	Powiaty										ogółem	
	człuch.	gdański	mirach.	nowski	pucki	świecki	tczewski	tucholski	ogółem			
									l.	%		
A. Według typów gospodarczych osiedli:												
Rolnicze	6	8	5	4	8	11	40	1	83	62,9		
Przem.-handl.	4	9	4	4	8	1	12	4	46	34,8		
Rybackie	-	-	-	-	-	2	1	-	3	2,3		
B. Według przynależności własnościowej:												
Os. król.	4	5	4	3	7	10	16	1	50	37,9		
Os. szlach.	4	4	5	4	3	3	20	4	47	35,6		
Os. kośc.	-	6	-	-	6	1	17	-	30	22,7		
Os. miej.	2	2	-	1	-	-	-	-	5	3,8		
C. Według czasu powstania osiedli:												
1570-1626	7	6	1	4	8	7	25	3	61	46,2		
1626-1655	1	10	5	1	4	6	20	2	49	37,1		
1655-1700	2	1	3	3	4	1	8	-	22	16,7		
Ogółem:	10	17	9	8	16	14	53	5	132	100,0		

Badania te miały jednak głównie sondażowy charakter, wyznaczały zaledwie kierunki ewentualnych przyszłych badań szczegółowych.

Analizę powstawania osiedli śródleśnych przeprowadziliśmy w oparciu o podział ich według pierwotnego charakteru gospodarczego, jaki miały do czasu powstania. W trakcie badań wyróżniliśmy następujące grupy osiedli śródleśnych: hutnicze, smolarskie, młyńskie, karczmarskie, rybackie, leśnicze i rolnicze.

1. NOWE OSIEDLA HUTNICZE

Jedną z bardziej znaczących form eksploatacji lasów na Pomorzu Gdańskim w czasach nowożytnych było hutnictwo szkła. W dotychczasowej literaturze ta gałąź "przemysłu" leśnego nie doczekała się szczegółowego omówienia. Wstępnej inwentaryzacji hut szkła z XVI–XVIII w. próbowali dokonać: K. Ślaski¹⁵ i W. Mass¹⁶ w oparciu o materiał głównie toponomastyczny. Nieco szerszej analizie poddał hutnictwo szkła P. Czaplewski, ale tylko w dobrach klasztoru kartuskiego¹⁷. Brak jednak do dzisiaj próby ostatecznego określenia liczby hut szkła, jak też znaczenia tej formy eksploatacji lasów w rozwoju sieci osadniczej na Pomorzu Gdańskim.

Możliwości takiej analizy pojawiły się obecnie, głównie dzięki badaniom archeologicznym pozostałości po nowożytnych hutach szkła w interesującym nas regionie. Wynikające ze źródeł oraz analizy kartograficznej domniemania co do lokalizacji hut szkła znalazły wreszcie w większości przypadków potwierdzenie w dokumentacji wykopaliskowej¹⁸. Osobnego opracowania doczekał się też problem rozwoju hutnictwa szkła na Pomorzu Gdańskim w średniowieczu, co jest dla nas o tyle ważne, że wskazuje na znacznie starszą tradycję tej formy eksploatacji lasów kaszubskich¹⁹. Średniowieczne hutnictwo szkła rozwijało się prawdopodobnie do połowy XV w., kiedy to nastąpił zupełny zanik tej dziedziny wytwórczości na Pomorzu, zapewne na skutek wojen polsko-krzyżackich.

Ponowny okres rozwoju hutnictwa szkła rozpoczął się pewnie krótko przed 1570 r. Z tego roku pochodzi bowiem wzmianka o szklarzu (hutniku)

¹⁵ Ibid., s. 239.

¹⁶ W. M a a s, *Zur Siedlungskunde Westpreussens 1466–1772*, Marburg 1953.

¹⁷ P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja*, s. 201–202.

¹⁸ M. R u b i n k o w i c z, *Późnośredniowieczne i nowożytne hutnictwo szkła na Pomorzu Gdańskim (w świetle źródeł archeologicznych)*, Toruń 1990 (maszynopis pracy doktorskiej).

¹⁹ M. G r z e g o r z, *Niektóre aspekty badań nad szklarstwem*.

z kilkoma czeladnikami w Bożym Polu, w starostwie skarszewskim²⁰. Wymieniona w źródle huta nie znajdowała się raczej w samej wsi, ale bardziej na północ od niej i była zapewne pierwszym chronologicznie zakładem tego typu w lasach starostwa skarszewskiego²¹. Już w 1628 r. w inwentarzu tego starostwa odnotowano 9 hutników produkujących szkło i 7 hut "pustych", przy których jednak "utnicy mieszkają"²²; nazw osiedli hutniczych nie podano. Dane te jednak prawie idealnie pokrywają się z liczbą 15 małych osiedli w tym starostwie, wymienionych w lustracji z 1664 r., które powstały na miejscu "gdzie przedtym szkło robiono"²³.

Zapoczątkowany w starostwie skarszewskim rozwój nowożytnego hutnictwa szkła doprowadził w latach następnych do wytrzebienia znacznych połaci leśnych na Pojezierzu Kaszubskim. Z lasów skarszewskich rejon koncentracji hut szkła przesunął się w kierunku Kościerzyny i Kartuz, by następnie objąć zasobne w lasy bukowe tereny między Stężycą a Wejherowem, na zachód od rynnny raduńskiej. Najdalej na południe wysuniętym osiedlem hutniczym była założona w 1. połowie XVII w. Foshuta²⁴, na północ zaś – Kapino Dolne położone niedaleko od Wejherowa²⁵.

Ogółem w latach 1570–1700 powstało 80 osiedli hutniczych, rozmieszczonych na wzgórzach moreny czołowej Pojezierza Kaszubskiego w dwóch wyraźnych skupiskach: kościerzynsko – skarszewskim i stężyczko – wejherowskim, rozdzielonych rynną raduńską. Osiedla te zdecydowanie dominowały wśród nowo zakładanych punktów osadniczych w tym rejonie woj. pomorskiego. Na tak znaczny zasięg terytorialny hutnictwa szkła miała wpływ, poza nie malejącym zapotrzebowaniem na wyroby szklane, stosunkowo krótka żywotność hut. Kontrakty z hutnikami w dobrach żukowskich zawierano zazwyczaj na 15 lat i rzadko odnawiano je, gdyż zazwyczaj tereny leśne wokół huty i zasoby potrzebnego surowca (gliny) wyczerpywały się w tym czasie²⁶.

²⁰ *Źródła dziejowe*, s. 141.

²¹ Hutę tę należy lokalizować zapewne w Drzewinie, która była najbliższym położonym osiedlem pohutniczym w stosunku do Bożego Pola.

²² AGAD, ASK, dz. LVI, t. 13: Inwentarz starostwa skarszewskiego 1628, k. 152 v.

²³ *Opis królewsczyzn*, s. 310 n.

²⁴ Miejscowość położona na północny zachód od Kiszewy Starej.

²⁵ Wymienione w 1711 r. jako Huta Wejherowska – AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. XVII, t. 132, s. 58–59.

²⁶ ADCh, Dział Monastica, G: Żukowo, t.1: Privilegia monasterii Zukoviensis 1596–1754, k. 56 v: kontrakt z 1595 r. na hutę szkła w późniejszym Burchardtztwie na 15 lat; k. 63: kontrakt z 1614 r. na hutę w Kosach na 15 lat; k. 78: kontrakt

Eksploatacja lasów przez hutnictwo szkła przygotowała miejsce dla stałego osadnictwa rolniczego. Osadnicy rekrutowali się najpierw z napływających w początku XVII w. na te tereny tzw. pomorynków, tj. przybyszów z Pomorza Zachodniego²⁷. W miarę upływu czasu, w osiedlach pohutniczych znajdowali swoje nowe siedziby koloniści z sąsiednich, kaszubskich osiedli rolniczych²⁸.

Udział poszczególnych rodzajów własności w zakładaniu hut i w osadnictwie pohutniczym odpowiadał w zasadzie strukturze posiadania lasów na Pojezierzu Kaszubskim. Do własności królewskiej należało 45% osiedli pohutniczych, do szlachty 27,5%, do instytucji kościelnych 16,3% i miast 1,2% (por. tabela 28).

Tabela 28. Rozwój osadnictwa związanego z hutnictwem szkła w woj. pomorskim w latach 1570–1700

Powiaty						
	gdański	mirachowski	pucki	tczewski	ogółem	
					l.	%
A. Według przynależności własnościowej:						
Huty król.	5	13	–	18	36	45,0
Huty szlach.	1	20	1	8	30	37,5
Huty kośc.	1	4	–	8	13	16,3
Huty miej.	–	–	–	1	1	1,2
B. Według czasu powstania hut:						
1570–1626	1	2	–	19	22	27,5
1626–1655	2	19	–	7	28	35,0
1655–1700	4	16	1	9	30	37,5
Ogółem: l.	7	37	1	35	80	x
%	8,7	46,3	1,2	43,8	x	100,0

na hutę w Lampie (w źródle Huta Chmielińska) z 1642 r. na 15 lat. Żaden z powyższych kontraktów nie został przedłużony, a na miejscu hut powstały osiedla rolnicze (Burchardtztwo przekształcone w osiedle rolnicze w 1623 r., k. 70 v).

²⁷ P. C z a p l e w s k i, *Kartuzja*, s. 81 (osadnicy w Czaplach Nowych); s. 103 (Potuły); s. 109 (Kłobuczyno); s. 110 (Grabówko); s. 222–224 (omówienie kolonizacji pomorynków w dobrach kartuskich).

²⁸ O miejscowym pochodzeniu świadczą nazwiska mieszkańców osiedli pohutniczych w pow. mirachowskim w 1664 r., *Opis królewszczyzn*, s. 380 (Sikora w Starej Hucie); s. 383 (Krolik, Krol i Kluwik w Mojuszu).

Hutnictwo szkła było jedną z niewielu dziedzin wytwórczości w woj. pomorskim, której rozwoju nie zahamowały zniszczenia wojenne z połowy XVII w. Co ciekawsze, liczba hut szkła powstających w kolejnych, analizowanych przekrojach czasowych rosła. Największe natężenie przypadło na lata 1626–1655 (1,2% rocznie) – por. tabela 28.

Dotychczasowy stan badań nad hutami szkła nie pozwala ostatecznie określić udziału kapitałów poszczególnych właścicieli, angażowanych w produkcję szkła. Nieliczne jednak zapiski źródłowe dla własności kościelnej i królewskiej zdają się wskazywać na dużą rolę mieszczan gdańskich, którzy występują jako dzierżawcy hut²⁹. Także rzemieślnicy zajmujący się wytopem szkła rekrutowali się prawdopodobnie w znacznej mierze spośród obywateli Gdańska³⁰.

2. OSIEDLA SMOLARSKIE

W XVI–XVII w. produkty takie, jak smoła, dziegieć czy węgiel drzewny znajdowały szeroki rynek zbytu w Gdańsku. Były tam wykorzystywane przy produkcji statków i do wytopu żelaza i stali; smołę i dziegieć eksportowano też na zachód Europy³¹. Wydaje się, że w początkowej fazie omawianego w pracy okresu, smolarstwo i węglarstwo tylko w minimalnym stopniu wpływało na rozwój sieci osadnictwa i tworzenie nowych osiedli. Wypalaniem węgla drzewnego zajmowali się prawdopodobnie chłopci ze wsi sąsiadujących z terenami leśnymi, na co zdają się wskazywać informacje zawarte w rejestrze poborowym z 1570 r.; wykazano w nim 21 węglarzy we wsiach północnej i środkowej części pow. gdańskiego³². Na tym terenie powstały też w końcu XVI w. dwie miejscowości, których genezę należy połączyć z wypalaniem węgla drzewnego³³.

Również produkcja smoły była w 2. połowie XVI w. jedynie zajęciem ubocznym chłopów ze wsi położonych w Borach Tucholskich, a przynajmniej w starostwie tucholskim³⁴. Tłumaczy to w pewnym stopniu

²⁹ Wspomniane kontrakty przeora żukowskiego z hutnikami wskazują na ich pochodzenie z Gdańska (ADCh, Monastica, G: Żukowo 1, k. 56v, 63, 67v, 78). Nową Hutę w starostwie mirachowskim dzierżawił w 1664 r. Gdańczyzanin Christian Andreas (*Opis królewszczyzn*, s. 384).

³⁰ M. B o g u c k a, *Gdańsk jako ośrodek*, s. 204, 261, 288.

³¹ Por. *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, s. 275.

³² *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, s. 101.

³³ Zależę (pow. gdański) i Nowa Wieś Przywidzka (pow. tczewski).

³⁴ *Lustracja woj. pom. 1565*, s. 27; *Lustracja woj. malb. i chełm. 1570*, s. 126,

zupełne pominięcie smolarzy w rejestrze poborowym w 1570 r., mimo że wiadomo skądinąd, iż produkcja smoły była już w tym czasie jednym z głównych składników dochodów starostw obejmujących lasy na południu województwa (Bory Tucholskie) ³⁵.

Pierwsze samodzielne osiedla smolarskie zaczęły pojawiać się tutaj zapewne na przełomie XVI/XVII w. Szczególnie intensywny był rozwój osadnictwa smolarskiego na północnym skraju Borów: w starostwie kiszewskim, borzechowskim i gniewskim oraz w starostwie tucholskim ³⁶. Już w latach dwudziestych XVII w. smolarstwo w tych okolicach miało za sobą okres największego rozkwitu. Starościna tucholska, królowna Konstancja, wydała w 1610 r. zakaz pustoszenia Borów, skierowany głównie przeciwko wycinaniu drzew i paleniu smoły ³⁷. Starościna kiszewska z kolei oświadczyła w 1624 r. lustratorom, że na skutek wyczerpywania się karczów (surowca do palenia smoły), smolarze wypowiadają kontrakty ³⁸. W tej samej lustracji wspomniany jest też kilkakrotnie uniwersał królewski do starostów pruskich "o niepustoszenie puszczy i potłuczenie pieców" ³⁹.

Mimo tak poważnych przeszkód w pozyskiwaniu surowca i wprowadzeniu "ustawowej" ochrony lasów, smolarstwo rozwijało się dalej do połowy XVII w., obejmując po 1626 r. tereny leśne innych starostw z okolicy Borów Tucholskich ⁴⁰. W 1664 r. produkowano smołę w znacznej części zakładów

127, 129.

³⁵ Poza starostwem tucholskim smolnicy działali też w starostwie borzechowskim (*Lustracja woj. malb. i chełm. 1570*, s. 88, 90, 91), gdzie było ich 20 – palenie smoły było więc, obok uprawy roli, głównym zajęciem tutejszych gburów. Podobnie było zapewne i w innych starostwach, dla których nie posiadamy informacji źródłowych.

³⁶ W starostwie kiszewskim przed 1624 r. powstały następujące piece smolne: Babie Doły, Bartel Wielki, Cieciorka, Ciegardło, Osowo (późniejsze Konarzyny), Olpuch, Struga, Studzienice, Wygonin; w starostwie tucholskim przed 1632 r.: Dzięgiel, Gieldon, Karpno, Krzywogoniec, Kurcze, Losiny, Ostrowo, Szumiąca.

³⁷ AGAD, ASK, dz. XVIII, t. 4, k. 252v.

³⁸ *Lustracja 1624*, s. 209.

³⁹ *Ibid.*, s. 209, 231.

⁴⁰ W starostwie skarszewskim powstały piece smolne: Czarnocińskie Piece i Kamierowskie Piece; w starostwie kościerskim: Juszki i Lizaki; w starostwie borzechowskim: Klaniny, OcyPel, Osieczna, Piece; w starostwie osieckim: Kasperus, Skorzenno; w starostwie nowskim: Jaszczysz, Kotówka, Stara Huta, Średnia Huta; w starostwie gniewskim: Mermet; w starostwie świeckim: Kasperek, Klocek, Kurdywanik, Lniański Piec, Łęski Piec, Oski Piec, Rosochatka, Szlachta, Śliwicki Piec, Zdroje, Zielonka; w starostwie człuchowskim: Luszczyn, Nierostwo; hamersztyńskim: Międzybórz. W dobrach szlacheckich odnotowaliśmy powstanie jednej smolarni – w Jastrzębiu, pow. tczewski.

powstałych jeszcze na początku XVII w. Po wyeksploatowaniu okolicznych karczów smolarnie ulegały, podobnie jak huty szkła, przekształceniu w osiedla rolnicze.

Zdecydowana większość spośród 62 osiedli smolarskich powstała na terenie Borów Tucholskich. Poza tym zespołem lasów zlokalizowaliśmy zaledwie 8 smolarni, które dały początek osiedlom rolniczym: 5 w lasach starostwa puckiego, 2 w starostwie mirachowskim i 1 w dobrach kartuzów koło Połęczyna ⁴¹.

Smolarstwo jako znaczący kierunek rozwoju osadnictwa śródleśnego straciło swoje pozycje po 1655 r. W latach 1660–1700 powstało zaledwie 6 nowych osiedli smolarskich, i to głównie w końcu wieku, gdy być może ponownie zaczął się wyrąb lasów i lepsza koniunktura na zbyt surowców leśnych w Gdańsku ⁴² (por. tabela 29).

Specyficzna struktura własnościowa Borów Tucholskich, w których lasy należały prawie wyłącznie do okolicznych starostw, spowodowała, że stałe osiedla smolarskie powstały właściwie wyłącznie w dobrach królewskich. Jedynie 4 osiedla (6,5%) należały do innych rodzajów własności (por. tabela 29).

Osiedla smolarskie w znacznie mniejszym stopniu aniżeli hutnicze przyczyniły się do rozwoju zaludnienia i rolnictwa w lasach pomorskich. Jakkolwiek na ich miejscu powstawały osiedla rolnicze, to jednak nigdy nie rozwinęły się one w większe osiedla, liczące ponad 3 gospodarstwa czy w folwarki, jak to miało miejsce w przypadku, części przynajmniej, hut szklanych. Spowodowane to było głównie lokalizacją osiedli smolarskich na bardzo słabych glebach (piaski sandrowe) z lasami o drzewostanie sosnowym.

3. ŚRÓDLEŚNE OSIEDLA ROLNICZE

Najtrudniejszą do sklasyfikowania, jeśli weźmiemy pod uwagę genezę, grupą osiedli śródleśnych są wsie, folwarki i małe osiedla rolnicze, zwane pustkowiami, powstałe na skraju lub wewnątrz zwartych obszarów leśnych. Usytuowanie tych osiedli w terenie świadczy raczej o ścisłym związku ich

⁴¹ W starostwie puckim piece smolne założono w: Bieszkówku, Bułkowskim, Czarnej Dąbrowie, Krystkowie, Sosnowej Górze; w starostwie mirachowskim: w Bukowie i Smolnikach; w dobrach kartuskich – w Smolarni (Aschbude) koło Połęczyna.

⁴² W 2. połowie XVII w. nowe piece smolne odnotowaliśmy w Czarnem, Lubikach (starostwo borzechowskie), Kaliskach (starostwo kiszewskie), Asmusie i Smolnikach (wł. szlachecka), Bułkowskim (starostwo puckie).

Tabela 29. Rozwój osadnictwa smolarskiego w woj. pomorskim w latach 1570-1700

	Powiaty										ogółem	
	człuch.	gdański	mirach.	nowski	pucki	świecki	tczewski	tucholski	1.		%	
									1.			
A. Według przynależności własnościowej:												
Os. król.	3	1	2	6	5	11	22	8	58	93,6		
Os. szlach.	-	-	-	-	-	-	2	1	3	4,8		
Os. kośc.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1,6		
B. Według czasu powstania osiedli:												
1570-1626	-	1	-	-	2	-	11	8	22	35,5		
1626-1655	3	-	2	6	3	11	10	-	35	56,5		
1655-1700	-	-	-	-	-	-	4	1	5	8,0		
Ogółem:	3	1	2	6	5	11	25	9	62	100,0		

powstania z eksploatacją lasów dla celów przemysłowych. W kilku przypadkach źródła wyraźnie świadczą o lokowaniu nowych osiedli "na surowym korzeniu", na miejscu wytrzebionego lasu ⁴³.

Większość osiedli zaliczonych do tej grupy powstała w sposób spontaniczny, zazwyczaj poprzez osiedlenie się pojedynczej rodziny i uzyskanie przez nią przywileju emfiteutycznego lub krótkoterminowego kontraktu na użytkowanie określonego, zwykle małego, kawałka ziemi. W kilkunastu jednak przypadkach mamy do czynienia z planową akcją osadniczą, która doprowadziła do powstania dużych wsi i folwarków. Przodowali w takich poczynaniach starostowie człuchowscy. W końcu XVI i w 1. połowie XVII w. założyli oni 5 wsi na miejscu wcześniejszych wyrębów i nieużytków leśnych ⁴⁴. Po jednej wsi "na surowym korzeniu" powstało w ciągu XVII w. w starostwach: kiszewskim, puckim i kościerskim ⁴⁵.

Oprócz wsi, zakładano też na terenach poleśnych folwarki. Spośród 12 osiedli tego rodzaju 4 powstały w dobrach królewskich, 4 – szlacheckich, 3 – kościelnych i 1 – w miejskich ⁴⁶. W grupie osiedli śródleśnych, obejmujących więcej niż jedno gospodarstwo w momencie powstania, wymienić trzeba Grodzisko – szlachecką wieś z folwarkiem w pow. człuchowskim oraz Wysoką Zaborską – wieś drobnoszlachecką w zaborskiej części pow. tucholskiego ⁴⁷.

Zdecydowaną większość stanowiły jednak w tej grupie małe osiedla rolnicze, zwane pustkowiami. W latach 1570–1700 powstało ich ogółem 77, w tym 25 założono nad jeziorami, 19 – nad rzekami, a 33 – w głębi lasów ⁴⁸.

⁴³ K. Ś l a s k i, *Osadnictwo*, s. 241, 242.

⁴⁴ Brzezie, Łękinia, Pieniężnica, Trzyniec, Wojsk.

⁴⁵ W starostwie kiszewskim – Bartoszylas, w starostwie puckim – Grabowiec, w starostwie kościerskim – Szenajda.

⁴⁶ Wł. królewska: Domaradz (pow. człuchowski), Skrzyszewo (pow. mirachowski), Bukowiec Wielki (pow. tczewski), Uboga (pow. tucholski); wł. szlachecka: Tuszny (pow. świecki), Borek Kamienny (pow. mirachowski), Lipa Stara, Turowo (pow. tczewski), Nowy Dwór Wejh. (pow. pucki); wł. kościelna: Malary (pow. tczewski), Niedźwiednik, Stawowie (pow. gdański); wł. miejska: Freda (pow. tczewski).

⁴⁷ Nazwa tego pierwszego osiedla wskazuje na wcześniejszą metrykę osadniczą, ale nie udało się nam odszukać miejscowości mogącej istnieć w średniowieczu na tym terenie.

⁴⁸ Osiedla założone nad jeziorami: Lipczyno, Mielonek (pow. człuchowski), Biguszewo, Cieszonko, Jabłuszek Duży, Kłodno, Lemany, Nowy Dwór, Potęgowo, Sumin, Trawice, Turzonka, Zdroje (pow. mirachowski), Czarlina, Kloc, Owśnice, Płęsy, Skrzynki, Ścibórz, Wyrówno (pow. tczewski), Kruszyn, Okręglik, Ostrowy, Pokrzywno, Warszyn (pow. tucholski) – wszystkie wł. królewska; osiedla

Miejsce powstania osiedli może sugerować ich ewentualną genezę. Być może, ich założenie nad jeziorami miało jakiś związek z rybołówstwem, nad rzekami – ze spławem drzewa lub innych produktów leśnych, w głębi lasów – z wycinką lasu lub jedną z form jego "przemysłowej" eksploatacji (hutnictwem szkła, smolarstwem). Są to jednak jedynie domysły, gdyż znane nam źródła nie pozwalają na rozstrzygnięcie tych wątpliwości. W momencie pojawienia się w źródłach osiedla te posiadały już charakter rolniczy, nie można więc wykluczyć, że powstały jako miejscowości rolnicze.

Bardzo ciekawe jest rozmieszczenie terytorialne nowych osiedli tego typu. Ich zdecydowana większość leżała w zachodniej części Borów Tucholskich i północnej części pow. człuchowskiego oraz dalej na północ, wzdłuż granicy pow. mirachowskiego i puckiego z Pomorzem Zachodnim. O ile miejscowości położone w Borach Tucholskich powstały zazwyczaj na przełomie XVI/XVII i w pierwszych dziesięcioleciach XVII w., o tyle osiedla umiejscowione bardziej na północ – w 2. połowie XVII w. (por. tabela 30).

Pod względem przynależności własnościowej 61,6% śródleśnych osiedli rolniczych należało do królewskich, 32,3% – do dóbr szlacheckich, a jedynie 5,1% do instytucji kościelnych i 1% do miast (por. tabela 30).

Interesujące są wyniki badań nad chronologią zakładania tego typu osiedli. W kolejnych okresach powstało 25, 35 i 39 osiedli, co wskazuje na wzrost znaczenia tego typu miejscowości w rozwoju sieci osadniczej, w miarę upływu czasu. Co najważniejsze, wszystkie właściwie osiedla rolnicze (wsie i folwarki) powstały przed 1655 r., a w 2. połowie XVII w. zakładano już jedynie małe pustkowia śródleśne.

zakładane nad rzekami: wł. królewska: Rudnik (pow. człuchowski), Dąbrówka, Dywan, Skwierawy (pow. mirachowski), Okole, Wieck (pow. tczewski), Konigórt, Laska, Turowiec, Twarożnica, Widno (pow. tucholski), Zabijak (pow. nowski); wł. szlachecka: Bawernica, Osenkop, Rzeka, Szopy (pow. mirachowski), Horniki Górne, Sucuminek (pow. tczewski), Woziwoda (pow. tucholski); osiedla w głębi lasów: wł. królewska: Luboń, Mielno (pow. człuchowski), Głodowo, Mercerstwo, Pomieczyno (pow. gdański), Głodowo, Kowale, Pomieczyno, Sucha (pow. mirachowski), Głodowo (pow. nowski), Kranek, Płociczno (pow. tczewski); wł. szlachecka: Debowska, Kminka, Kowal, Szpank (pow. gdański), Borek, Borek Sulęcki, Bródki, Bukowa Góra (pow. mirachowski), Łabędko (pow. nowski), Gołmejda, Kopacz, Kozłowskie, Lesakowski, Maciuszka, Piesakowski, Pikronowski (pow. pucki), Dębogóry, Hamerberg, Nowy Dworzec (pow. tczewski); wł. kościelna: Deko, Kolańska Góra (pow. tczewski).

Tabela 30. Rozwój osiedli rolniczych w lasach woj. pomorskiego w latach 1570-1700

Powiaty										
	człuch.	gdański	mirach.	nowski	pucki	świecki	tczewski	tucholski	ogółem	
									l.	%
A. Według przynależności własnościowej:										
Os. król.	11	3	19	2	1	-	13	12	61	61,6
Os. szlach.	1	4	9	1	8	1	6	2	32	32,3
Os. kośc.	-	2	-	-	-	-	3	-	5	5,1
Os. miej.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1,0
B. Według czasu powstania osiedli:										
1570-1626	6	2	3	-	-	-	9	5	25	25,2
1626-1655	3	2	15	1	2	1	4	7	35	35,4
1655-1700	3	5	10	2	7	-	10	2	39	39,4
Ogółem:	11	9	28	3	9	1	23	14	99	100,0

W rozwoju śródlęsnego osadnictwa rolniczego wyraźnie uwidacznia się podczas całego omawianego okresu pewna ciągłość. Osiedla tego typu powstawały w peryferyjnych rejonach województwa, w pobliżu jego zachodniej granicy. W rejonach ich powstawania brak informacji na temat innych sposobów użytkowania lasów (np. bartnictwo, hutnictwo szkła). Być może genezę tych osiedli należy wiązać z trzebieżą lasów dla celów przemysłowych, która wraz z wyczerpywaniem się zasobów leśnych, położonych bliżej splawnych rzek i bardziej dostępnych dla taniego transportu do Gdańska, wkroczyła na "dziewicze" tereny zachodniego skraju województwa, ustępując później miejsca osadnictwu rolniczemu.

4. OSIEDLA LEŚNICZE

U genezy powstania kilku osiedli, zamieszkałych przez służbę leśną (leśnych, borowych, strzelców), leżało zapewne dążenie właścicieli do zorganizowania stałej ochrony lasów przed intruzami. Problem ochrony lasów nasilił się w woj. pomorskim szczególnie w XVII w., w związku z dużym zapotrzebowaniem na produkty leśne i szybkim rozwojem osadnictwa i działalności gospodarczej na terenach leśnych⁴⁹. Funkcjonariusze dominalnej administracji lasów osadzani byli zazwyczaj we wsiach sąsiadujących ze zwartymi kompleksami puszczy, w kilku jednak przypadkach przyczynili się do poszerzenia sieci osadniczej.

Do grupy osiedli leśniczych zaliczono ogółem 6 osiedli (w tym 5 królewskich i 1 szlacheckie)⁵⁰.

5. ŚRÓDLEŚNE OSIEDLA RYBACKIE

Niewielki wkład w rozwój sieci osadniczej wniosło też osadnictwo rybackie na terenach śródlęsnych. Rybołówstwo jeziorne rozwinęło się na większą skalę jedynie w Borach Tucholskich. Przyczyniło się do tego zapewne znaczne oddalenie od nadbałtyckich ośrodków rybackich i istnienie lokalnych rynków zbytu (miasta i zamki starościńskie). Już w średniowieczu istniały w tym rejonie przynajmniej dwie duże wsie rybackie – Sworne-

⁴⁹ Por. przyp. 37-39.

⁵⁰ Wł. królewska: Rocoy (pow. człuchowski), Muza, Piaśnica Mała, Piaśnica Wielka (pow. pucki), Nierybno (pow. tczewski); wł. szlachecka: Taszewko (pow. świecki).

gacie i Charzykowy, których mieszkańcy, w zamian za użytkowanie niewielkich nadziałów gruntu, zobowiązani byli do zaopatrywania konwentów krzyżackich, a następnie starostów w ryby⁵¹. W XVI w. jako łowiska ryb wykorzystywane były również inne jeziora śródlądne, brak jednak jakichkolwiek przekazów o powiązaniu z tą działalnością powstawania nowych osiedli. Fakty takie odnotowano natomiast w źródłach z następnego stulecia. Szczególnie intensywnie zasiedlano w tym czasie brzegi największego w lasach woj. pomorskiego jeziora Wdzydze. W XVII w. powstało nad nim 5 nowych osiedli rybackich, nie licząc jednej wsi rybackiej zasiedlonej ponownie i 2 pustkowi rolniczych⁵².

Dalsze osiedla rybackie powstały nad mniejszymi jeziorami położonymi w głębi Borów Tucholskich. Poza wymienionymi wyżej, zaliczyliśmy do tej grupy 8 osiedli rozmieszczonych w powiatach tczewskim, tucholskim i świeckim⁵³. Wszystkie śródlądne osiedla rybackie powstały we własności królewskiej.

Pod względem chronologii, większość (9) osiedli powstała między 1626 a 1655 r., 2 – przedtem i 2 – potem.

6. ŚRÓDLĄDNE OSIEDLA MLYŃSKIE

Eksploatacja lasów oraz późniejsze rolnicze zagospodarowanie terenów wylesionych przyczyniły się również do rozwoju śródlądnych osiedli młyńskich. W większości z nich obok młynów zbożowych funkcjonowały też tartaki. Nazwy niektórych miejscowości (Piła, Piłka) świadczą wręcz, że początkowo istniał w nich tylko tartak, a następnie, zapewne wraz z rozwojem osadnictwa rolniczego, uruchamiano młyn zbożowy⁵⁴.

⁵¹ *Lustracja woj. pomorskiego 1565*, s. 14, 54.

⁵² Gołuń, Kozłowiec, Zabrody (pow. tczewski), Lipa, Wdzydze Tucholskie (pow. tucholski). Nadto założono nad Wdzydzami osiedla zaliczone do pustkowi rolniczych (Czarlina, Płęsy) oraz zasiedlono ponownie Wdzydze Kiszewskie.

⁵³ Biała, Brody, Krąg, Okoniny (pow. świecki), Długie, Rybaki (pow. tczewski), Peplin, Spierwia (pow. tucholski).

⁵⁴ Młyny zbożowe z tartakami: wł. królewska – Przyrzecze, Suszka (pow. człuchowski), Pełk (pow. mirachowski), Borowy Młyn (pow. nowski), Stara Piła (pow. pucki), Łoboda, Ryszka (pow. świecki), Czubek, Młyńsk, Ruda, Wieprznicki Młyn (pow. tczewski), Czernica, Parszczenica, Szumiąca (pow. tucholski); wł. szlachecka: Borowy Młyn, Piła Młyn (pow. świecki), Lipski Młyn (pow. tczewski), Młynek (pow. tucholski). Osiedla założone obok młyna zbożowego: Domyśl (pow. człuchowski), Grzybek (pow. świecki), Dubryk (pow. tczewski), Parzyn,

Do powstania osiedli związanych z zakładami przemysłowymi, korzystającymi z energii wodnej i młynów jako "motorów", przyczyniła się też eksploatacja leśnych zasobów rudy darniowej i podejmowany w kuźnicach (hamrach) jej przerób na wyroby żelazne, głównie narzędzia rolnicze ⁵⁵.

Poza 1 tartakiem (Stara Piła w pow. puckim) wszystkie wymienione wyżej osiedla powstały w leśnych kompleksach Borów Tucholskich lub bezpośrednio do nich przylegających. Zdecydowana większość młynów (27) powstała w dobrach królewskich, a jedynie 4 należały do szlachty.

Chronologia zakładania osiedli młyńskich potwierdza zauważone już wcześniej cechy rozwoju osadnictwa śródleśnego na terenie Borów Tucholskich. Najwięcej, bo prawie połowa (48,4%), osiedli młyńskich powstało przed 1626 r., a więc w okresie najintensywniejszej eksploatacji przemysłowej Borów, a następnie liczba powstających osiedli stopniowo zmniejszała się (por. tabela 31).

Tabela 31. Rozwój śródleśnych osiedli młyńskich w latach 1570–1700 (według czasu powstawania osiedli)

Powiat	Czas powstawania osiedli			Ogółem
	1570–1626	1626–1655	1655–1700	
Człuchowski	5	2	1	8
Mirachowski	–	1	–	1
Nowski	–	2	–	2
Pucki	1	–	–	1
Świecki	–	6	–	6
Tczewski	3	1	2	6
Tucholski	6	–	1	7
Ogółem: l.	15	12	4	31
%	48,4	38,7	12,9	100,0

Większość osiedli młyńskich utrzymała swój pierwotny charakter gospodarczy do końca XVII w. Dotyczy to przede wszystkim młynów zbożowych z tartakami (18) i samych młynów zbożowych (5), obok których powstawały z biegiem czasu co najwyżej niewielkie gospodarstwa rolnicze. Znacznie

Stąszki (pow. tucholski).

⁵⁵ Wł. królewska: Rudniki, Strużka (pow. człuchowski), Kuźnica (pow. nowski), Hamer Młyn (pow. tucholski); wł. szlachecka: Huta (pow. świecki). Obok kuźnic żelaznych w lasach woj. pomorskiego założono też 1 hamer przerabiający miedź – Kopernicę (pow. człuchowski).

krótszy był natomiast żywot leśnych kuźnic (6). Wraz z wyczerpywaniem się surowca do produkcji żelaza i produktów z niego, na miejscu kuźnicy powstawał młyn zbożowy albo małe osiedle rolnicze. Do końca XVII w. przetrwały natomiast 1 młyn prochowy, 1 papiernia ⁵⁶.

7. ŚRÓDLEŚNE OSIEDLA KARCZMARSKIE

Wielkie przestrzenie leśne woj. pomorskiego były terenami rozwoju specyficznego, śródleśnego osadnictwa karczmarskiego. Narastający w 2. połowie XVI i w XVII w. ruch handlowy na szlakach drogowych, prowadzących przez lasy pomorskie głównie w kierunku Gdańska, doprowadził do założenia kilkudziesięciu osiedli karczmarskich, zapewniających podróżnym możliwość wypoczynku i zaopatrzenia. Karczmy śródleśne odegrały też zapewne ważną rolę w eksploatacji lasów, szczególnie w Borach Tucholskich. Zakładano je bowiem często z dala od głównych dróg. Mogły więc służyć jako punkty zborne dla drwali prowadzących wyręby lasów. Po wyczerpaniu zasobów leśnych w Borach wiele takich karczem, zapewne na skutek spadku popytu na ich usługi, przekształcono w osiedla rolnicze (pustkowie).

Ogółem do śródleśnych osiedli karczmarskich zaliczyliśmy 36 nowych osiedli. Biorąc pod uwagę miejsce ich założenia (usytuowanie wobec głównych szlaków drogowych i cieków wodnych), można wyróżnić następujące rodzaje tego typu osiedli: zakładane przy głównych szlakach drogowych (17) ⁵⁷, przy głównych szlakach i przeprawach przez rzeki (7) ⁵⁸, przy bocznych drogach i przeprawach przez rzeki (8) ⁵⁹, wreszcie przy bocz-

⁵⁶ Młyn prochowy – Koleśnik (pow. człuchowski), papiernia – Brda Nowa (pow. człuchowski), obie miejscowości należały do własności królewskiej.

⁵⁷ Wł. królewska: Bożanka, Dębowa Karczma (pow. gdański), Skrzynia (pow. nowski), Lipinki Królewskie (pow. tczewski), Kłodnia, Sienica (pow. tucholski); wł. szlachecka: Karczemki (pow. gdański), Landrajternia, Nowe Karczmy (pow. pucki), Borowa Karczma, Kazub (pow. tczewski); wł. kościelna: Borowo, Grzybno, Osowa (pow. gdański), Rynarzewo (pow. gdański), Kolano, Krzeszna Stara (pow. tczewski).

⁵⁸ Wł. królewska: Brda Stara, Zielona Chocina (pow. człuchowski), Czysta Woda, Loryniec, Szyszkowie (pow. tczewski), Zielona Chocina (pow. tucholski); wł. kościelna – Barka (pow. tczewski).

⁵⁹ Wł. królewska: Woziwoda (pow. świecki), Wieprznica, Zimne Zdroje (pow. tczewski), Pazda (pow. tczewski), Bąk, Drzewicz, Modrzejewo, Skoszewo (pow. tucholski).

nych drogach w głębi lasów (4)⁶⁰. Jak wynika z tej lokalizacji, zdecydowanie dominowały osiedla powiązane z układem głównych dróg handlowych (67%), ważną rolę odgrywało też usytuowanie karczmy przy przeprawach rzecznych (41,5%).

Przynależność własnościowa osiedli karczmarских była nieco bardziej zróżnicowana aniżeli w przypadku poprzednich kategorii osiedli śródleśnych. Przeważała własność królewska, do której należało ponad połowę karczem (58,3%). Udział karczem szlacheckich (16,7%) i kościelnych (22,2%) wyraźniej zaznaczył się w północnej części województwa. Do Gdańska należała na tym terenie tylko 1 karczma położona w lasach (por. tabela 32).

Chronologia powstawania osiedli karczmarских wskazuje, że ich liczba w przyjętych przekrojach czasowych, rosła nieznacznie, kolejno 10, 12 i 14 (por. tabela 32). Może to mieć związek z zagęszczaniem sieci osadniczej w lasach i wzrostem znaczenia szlaków lądowych (?) lub ze wzrostem w ciągu XVII w. znaczenia wyszynku trunków w strukturze dochodów własności ziemskiej.

8. PODSUMOWANIE

Osadnictwo na terenie lasów woj. pomorskiego było w 2. połowie XVI i w XVII w. dominującym kierunkiem w rozwoju sieci osiedli wiejskich. Nowe osiedla śródleśne stanowiły 44% ogółu nowych osiedli w woj. pomorskim. Szczególnie intensywnej kolonizacji poddane były kompleksy leśne Pojezierza Kaszubskiego (dawne powiaty: mirachowski oraz częściowo pucki, gdański i tczewski), w mniejszym stopniu Bory Tucholskie. Oba te kompleksy lasów eksploatowane były w nieco odmienny sposób. Jeśli drzewostan w północnej części województwa wykorzystywano przede wszystkim jako paliwo i surowiec do produkcji szkła oraz węgla drzewnego, to w Borach Tucholskich dominował wyrąb drzew dla celów budowlanych i eksportowych oraz rozwijającego się na wylesieniach smolarstwa.

Różne było zaangażowanie poszczególnych rodzajów własności ziemskiej w eksploatację lasów (por. tabela 33). Ich zdecydowana większość wchodziła w skład własności królewskiej, w ramach której powstało też 67,6% nowych osiedli śródleśnych. Znacznie mniejsze obszary leśne należały do szlachty, stąd też mniejszy udział nowych osiedli szlacheckich (23,2%).

⁶⁰ Wł. królewska – Cierznia (pow. pucki); wł. szlachecka – Borowo (pow. pucki); wł. kościelna – Marszewo (pow. gdański); wł. miejska – Buchenkrug (pow. gdański).

Tabela 32. Rozwój śródleśnego osadnictwa karczarskiego w latach 1570-1700

Powiaty									
	człuch.	nowski	gdański	pucki	świecki	tczewski	tucholski	ogółem	
								l.	%
A. Według przynależności własnościowej:									
Os. król.	2	1	2	1	1	7	7	21	58,3
Os. szlach.	-	-	1	3	-	2	-	6	16,7
Os. kośc.	-	-	5	-	-	3	-	8	22,2
Os. miej.	-	-	1	-	-	-	-	1	2,8
B. Według czasu powstania osiedli:									
1570-1626	2	-	-	1	-	-	-	7	10
1626-1655	-	1	4	-	1	6	-	12	33,3
1655-1700	-	-	5	3	-	6	-	14	38,9
Ogółem:	2	9	1	4	1	12	7	36	100,0

Tabela 33. Rozwój osadnictwa w lasach woj. pomorskiego w latach 1570-1700

Powiaty										
	człuch.	gdański	mirach.	nowski	pucki	świecki	tczewski	tucholski	ogółem	
									I.	%
A. Według typów gospodarczych osiedli:										
Huty szkła	-	7	37	-	1	-	35	-	80	24,5
Pieczę smolne	3	1	2	6	5	11	25	9	62	19,0
Os. leśn.	1	-	-	-	3	1	1	-	6	1,7
Os. roln.	12	9	28	3	9	1	23	14	99	30,3
Os. młyn.	8	-	1	2	1	6	6	7	31	9,5
Os. karcz. m.	2	9	-	1	4	1	12	7	36	11,0
Os. rybackie	-	-	-	-	-	4	5	4	13	4,0
B. Według przynależności własnościowej:										
Os. król.	25	11	35	11	11	20	71	37	221	67,6
Os. szlach.	1	6	29	1	12	4	19	4	76	23,2
Os. kośc.	-	8	4	-	-	-	15	-	27	8,3
Os. miej.	-	1	-	-	-	-	2	-	3	0,9
C. Według czasu powstania osiedli:										
1570-1626	13	4	5	-	6	-	42	28	98	30,1
1626-1655	9	8	37	10	6	24	32	9	134	41,1
1655-1700	4	14	26	2	11	-	33	4	94	28,8
Ogółem:	26	26	68	12	23	24	107	41	327	100,0

Wreszcie do własności kościelnej należało jedynie 8,3%, a do miast 0,9% nowych osiedli śródleśnych. Lasy należące do innych, poza królewską, własności stanowiły pokaźniejsze skupiska jedynie w środkowej części województwa (pow. mirachowski i zachodnia część pow. tczewskiego), podczas gdy w Borach Tucholskich zdecydowanie dominowały lasy królewskie.

Terytorialne rozmieszczenie osiedli śródleśnych wykazuje przewagę konkretnych form eksploatacji lasów na zwartych obszarach. Huty szkła (24,5% osiedli) dominowały na Pojezierzu Kaszubskim, smolarnie (19%) w Borach Tucholskich, osiedla rolnicze na zachodnim krańcu województwa, w lasach przylegających do granicy z Pomorzem Zachodnim. Nieznacznym był wkład rybołówstwa śródleśnego (4%) i rozwoju służby leśnej (1,7% osiedli) w rozwój sieci osadniczej w lasach. Stosunkowo ważną rolę odegrały natomiast: rozwój młynarstwa i tartacznictwa (9,5% osiedli) oraz rozwój karczmarstwa (11% osiedli) w lasach pomorskich (por. tabela 33).

Osadnictwo związane z eksploatacją lasów nie spowodowało ukształtowania się poważniejszych skupisk ludności, jakkolwiek przyczyniło się w znacznej mierze do zagęszczenia sieci osadniczej. Większość nowych osiedli śródleśnych stanowiły małe miejscowości liczące zazwyczaj 1–3 gospodarstw domowych.

Jeśli chodzi o nasilenie procesów osadniczych związanych z lasami, to widać w miarę równomierne rozłożenie w czasie powstawania nowych osiedli, ze słabo zaznaczającą się tendencją do zmniejszania liczby nowo zakładanych punktów osadniczych (tabela 33). Występowały tu jednak poważne różnice regionalne. O ile w skali całego województwa liczba nowych osiedli śródleśnych w poszczególnych okresach waha się (kolejno 30%, 41,3% i 28,7%), o tyle w pow. mirachowskim, gdańskim i puckim rośnie (odpowiednio 15, 51 i 51 osiedli). Różnice te spowodowane były zapewne dużym wyeksploatowaniem zasobów leśnych Borów Tucholskich w 1. połowie XVII w. i związanym z tym upadkiem smolarstwa, z drugiej zaś strony z ewentualnym przeniesieniem wyrębu lasów na północno-zachodnie pogranicze woj. pomorskiego i nieprzerwanym rozwojem hutnictwa szkła w lasach kaszubskich.

C. Rozwój osadnictwa w dolinie Wisły, na Żuławach i wybrzeżu Bałtyku

O wyodrębnieniu tak zwanego terytorium zdecydowały czynniki geograficzne. Obszar doliny i delty Wisły, jak też dolin rzecznych północnej części województwa oraz wybrzeże morskie oddzielone były od pozostałych krain geograficznych wyraźną linią stromych teras. Ta odrębność geograficzna znalazła również odzwierciedlenie w kierunkach rozwoju osadnictwa, zdecydowanie różnych od występujących w części wysoczyznowej. Szczególnie Żuławy i dolina dolnej Wisły stały się w XVI–XVII w. obszarem wyjątkowej aktywności osadniczej, związanej z osadnictwem olenderskim, zaś obsługa ruchu towarowego na Wiśle spowodowała powstanie kilku wiejskich osiedli handlowych, głównie w bezpośredniej strefie oddziaływań Gdańska; wreszcie na wybrzeżu morskim oraz wzdłuż biegu Wisły rozwijało się nadal osadnictwo rybackie.

Z tego, w miarę jednorodnego pod względem geograficznym, terytorium, wyłączono obszar Gdańska i jego najbliższych okolic. Zdecydowały o tym znowu odmienne procesy osadnicze w tej strefie, w niewielkim stopniu związane z rolnictwem i uprawą ziemi w ogóle, bardziej zaś z kształtowaniem się bezpośredniego, handlowo–rzemieślniczego zaplecza miasta. Problem ten zostanie omówiony w następnym rozdziale.

1. OSIEDLA ROLNICZE

Wśród nowych osiedli, założonych w XVI – XVII w. w dolinie i delcie Wisły dominowały zdecydowanie osiedla rolnicze. Było to związane z rozwojem w tych rejonach specyficznego typu osadnictwa, zwanego olenderskim. Jego geneza jest w literaturze naukowej dostatecznie wyjaśniona⁶¹. Podstawowym zadaniem olendrów było zagospodarowanie zalewanych przez Wisłę terenów depresyjnych na Żuławach. Z czasem olendrzy objęły swoją działalnością wszystkie niżej położone połacie Żuław oraz narażone na wylewy obszary doliny Wisły, doprowadzając przez budowę wałów i systemów odwadniających do zagospodarowania bardzo żyznych gleb madowych. Na zagospodarowanych ziemiach olendrzy prowadzili intensywną gospodarkę hodowlano–zbożową, nastawioną głównie na chów bydła oraz uprawę pszenicy i żyta, które znajdowały zbyt na chłonnym rynku gdańskim.

Nowe osadnictwo było bardzo korzystne dla właścicieli gruntów. Olen-

⁶¹ Por. przyp. 48 do rozdziału III.

drzy płacili wysokie czynsze pieniężne za użytkowaną ziemię, wnosili też opłaty przy zawieraniu kontraktu dzierżawnego. W zamian za to otrzymywali ziemię w użytkowanie długoterminowe (zazwyczaj na 40–50 lat), uzyskiwali znaczne swobody gospodarcze i religijne, zwolnienie z przymusu propinacyjnego, samorząd wiejski, możliwość swobodnego dysponowania prawem użytkowym do ziemi w okresie dzierżawy ⁶².

Korzyści materialne właścicieli i ogólnie dogodne warunki gospodarowania i życia mieszkańców wsi olenderskich były zapewne podstawowymi czynnikami powodującymi bardzo szybki rozwój tego osadnictwa. Coraz częściej w końcu XVI w. i w 1. połowie XVII w. olendrów osadzano też w osiedlach istniejących wcześniej, na miejscu likwidowanych folwarków a nawet wsi pańszczyźnianych w dolinie Wisły ⁶³. W ten sposób osadnictwo olenderskie przyczyniło się nie tylko do ilościowych zmian w sieci osadniczej, ale także do jej przekształceń jakościowych.

Osadnictwo olenderskie już przed 1570 r., przyjętym za datę początkową naszych badań, dotarło do wszystkich niemal rejonów strefy nadwiślańskiej, w których w wieku następnym zajęło pozycję dominującą. Wyróżnić można kilka jego skupisk: Żuławy Gdańskie, Nizina (nadmorska), Szkarpara, Nizina Walichnowska i okolice Gniewu, Nizina Sartawicko–Nowska, okolice Świecia i Pucka. Trzy pierwsze z tych skupisk obejmują części Żuław, kolejne trzy – to części lewobrzeżnej doliny dolnej Wisły oraz enklawa woj. pomorskiego po prawej stronie tej rzeki (rejon Gniewu), wreszcie ostatnie leży poza doliną Wisły i obejmuje 3 izolowane osiedla emfiteutyczne w pow. puckim.

Ogółem na terenie doliny i delty Wisły powstało w latach 1570–1700 75 nowych osiedli rolniczych. Zasiedlono też ponownie 9 osiedli opuszczonych (por. tabela 34). Wśród miejscowości tych dominowały zdecydowanie wsie i kolonie olenderskie (75 osiedli, tj. 89,3%). Poza tym założono 3 wsie czynszowe, 2 wsie zagrodnicze i 4 folwarki ⁶⁴.

⁶² K. C i e s i e l s k a, *Osadnictwo „olęderskie”*, s. 231 n.

⁶³ Por. przyp. 56 do rozdziału III.

⁶⁴ Wsie olenderskie: wł. królewska: Dragacz, Lubień Mały, Lubień Wielki (OO), Osiek, Tryl, Zajączkowo Małe (pow. nowski), Karwieńskie Błoto, Kniewo (pow. pucki), Chrystkowa Kępa, Dziewięć Włók, Przechówko (pow. świecki), Gronowo Wielkie, Gurcz, Janowo, Gniewskie Pole (OO), Lignowy Nowe, Liszki, Międzyzłęz Nowy, Międzyzłęz Stary, Pastwa, Pólko Małe, Walichnowy Małe (pow. tczewski); wł. szlachecka: Grupa Dolna, Grupa Górna, Marzy Nowe, Topolinek (pow. świecki), Dziewięć Włók (ter. m. Gdańska); wł. kościelna: Komorsk Mały (OO – pow. nowski), Niedźwiedź (OO – pow. świecki); wł. miejska: Bronowo Małe, Chorążówka, Drewniczka, Grabińskie Pole, Izbiska, Junoszyño, Komary,

Tabela 34. Rozwój osadnictwa rolniczego w delcie i dolinie Wisły
w woj. pomorskim w latach 1570–1700

	Powiaty						
	nowski	pucki	świecki	tczewski	ter. m. Gd.	ogółem	
						l.	%
A. Według przynależności własnościowej:							
Os. król.	7	3	4	20	–	34	40,5
Os. szlach.	–	–	7	–	1	8	9,5
Os. kośc.	1	–	1	1	–	3	3,6
Os. miej.	–	–	–	–	39	39	46,4
B. Według czasu powstania osiedli:							
1570–1626	4	3	3	10	22	42	50,0
1626–1655	4	–	6	6	12	28	33,3
1655–1700	–	–	3	5	6	14	16,7
Ogółem:	8	3	12	21	40	84	100,0

Pod względem przynależności własnościowej przeważały w omawianej grupie osiedla należące do miast (39) i królewszczyzn (34), własnością szlachty było tylko 8 osiedli, a do instytucji kościelnych należały 3.

Największe nasilenie akcji osadniczej w dolinie i delcie Wisły obserwujemy w latach 1570–1626, kiedy to powstały 42 osiedla (50%). Na podstawie dat zawieranych kontraktów osadniczych można wręcz zawęzić okres największego rozwoju osadnictwa olenckiego w tej strefie do okresu

Płonia Mała, Krępiec (OO), Sobieszewska Pastwa, Stare Babki, Stegienka, Szkar-pawa, Świerznica, Wiśniewka Gdańska, Wybicko (ter. m. Gdańska). Wsie olen-ckie z folwarkiem: Konopat Wielki (wł. szlachecka, pow. świecki), Kolonie olenckie: wł. królewska: Buronowa Kępa, Gronowo Małe, Jarzębina, Kotło, Kramrowo, Kuchnia (pow. tczewski); wł. miejska: Babker Schweinewald, Bahren Kämpe, Bramka, Faulelaake, Gaik, Hauskämpe, Keedingskämpe, Kripker Wald, Laakenwalde, Mindenorth, Pauerwald, Popowo, Presenick, Rohrkämpe, Scheibe, Schild u. Grube, Schröderkämpe, Schwentekämpe, Schwentenkämpe, Susewald, Wedhorns-kämpe, Wydmy (ter. m. Gdańska). Wsie zagrodnicze: Bursztych (OO), Bielawy (wł. królewska, pow. tczewski). Wsie czynszowe: Morgi (OO, wł. królewska, pow. nowski), Fletnowo, Mniszek (wł. szlachecka, pow. świecki). Folwarki: wł. królewska – Pustki (pow. pucki), Suponinek (OO, pow. świecki); wł. kościelna – Buchenau (pow. tczewski); wł. miejska – Chorążówka Dwór (ter. m. Gdańska).

1585–1610. W latach tych powstała większość osiedli rolniczych na terenie Szkarpawy, Niziny (nadmorskiej), w okolicy Walichnowów i Pucka.

W kolejnym przedziale czasowym (1626–1655) rozwój osadnictwa olen-
derskiego był nieco mniej intensywny – powstało ogółem 28 osiedli (33,3%),
a swój największy rozkwit przeżywało osadnictwo tego typu na Nizinie
Sartawicko–Nowskiej i w okolicach Świecia ⁶⁵, chociaż i w innych rejo-
nach udział nowych osiedli olen-
derskich w poszerzaniu areału rolniczego
był znaczący.

Wyraźniejszy spadek liczby nowo lokowanych osad olen-
derskich obser-
wujemy w 2. połowie XVII w., gdy powstało już tylko 14 tego typu
wsi i kolonii (16,7%). W wyniku omawianych przemian zagęszczenie sieci
osadniczej w dolinie i delcie Wisły osiągnęło poziom, który uniemożliwił
praktycznie dalszy jej rozwój. W XVII w. osadnictwo typu olen-
derskiego przekroczyło zresztą granice Prus Królewskich, przyczyniając się do zago-
sponderowania nadrzecznych obszarów na terenie Kujaw, Mazowsza i Wiel-
kopolski (dolina Wisły i Noteci) ⁶⁶.

2. OSIEDLA RYBACKIE

Nikłe znaczenie dla rozwoju sieci osadniczej w omawianej strefie miało
osadnictwo rybackie, które wystąpiło na wybrzeżu Bałtyku oraz nad Wisłą.
Ogółem w latach 1570–1700 powstało 8 nowych osiedli rybackich, w tym
6 nad morzem (pow. pucki i gdański) ⁶⁷ i 2 nad Wisłą ⁶⁸. Spośród tych osie-
dli 2 należały do królewszczyzn, a po 3 do dóbr szlacheckich i kościelnych.
Jedno z tych osiedli powstało przed 1626 r., 4 – w latach 1626–1655, 3 – po
1655 r.

3. OSIEDLA KARCZMARSKIE

Równie marginalny był wkład w rozwój sieci osadniczej tej strefy osa-

⁶⁵ W tym czasie powstało nie tylko kilka nowych osiedli olen-
derskich, ale olen-
drzy przejęli istniejące już wcześniej wsie pańszczyźniane, być może zniszczone w
czasie wojny polsko – szwedzkiej z lat 1626–1629.

⁶⁶ W. R u s i ń s k i, op. cit.

⁶⁷ Wł. królewska: Chałupy, Jazowe (pow. pucki); wł. szlachecka: Wiosło Duże,
Wiosło Małe (pow. nowski), Kruszwica (pow. pucki); wł. kościelna: Oksywskie
Piaski, Rewa (pow. pucki), Hak (pow. gdański).

⁶⁸ Wiosło Duże i Wiosło Małe (wł. szlachecka, woj. nowski).

dnictwa karczmarzkiego. Po uregulowaniu przez olendrów biegu Wisły w jej dolnym, ujściowym odcinku, powstało w tym rejonie 7 dalszych osiedli karczmarzskich⁶⁹. Jedno tego typu osiedle powstało nad Wisłą – w pow. świeckim (Dzikowo, własność szlachecka)⁷⁰.

D. Rozwój osadnictwa w najbliższej okolicy Gdańska

Już w 2. połowie XVI w. kierunki przemian osadniczych w najbliższym otoczeniu Gdańska wskazywały na specyficzny charakter osadnictwa podmiejskiego⁷¹. Obok osiedli rolniczych, coraz większe znaczenie odgrywały tutaj wsie podmiejskie i zagrodnicze o charakterze rzemieślniczo-handlowym oraz małe osiedla młyńskie, w których przerabiano sprowadzaną ze Szwecji rudę żelaza. Podobne były kierunki rozwoju osadnictwa w tym rejonie również w końcu XVI i w XVII w.

1. OSIEDLA PODMIEJSKIE

Obok sygnalizowanego już w poprzednim rozdziale procesu przekształcania wcześniejszych wsi kmiecych i zagrodniczych w duże, liczące około 1000 mieszkańców wsie podmiejskie, powstały w pierwszej połowie XVII w. 3 nowe osiedla tego typu⁷². Rozwój całej sieci wsi podmiejskich w XVII w. spowodował powstanie szeregu łączących się ze sobą osiedli, od Wrzeszcza na północy po Pruszcz Gdański na południu. Do omawianej grupy osiedli zaliczyliśmy też powstałe w tym czasie 1 osiedle – szpital⁷³ oraz jedną nową wieś rezydencjalną (Polanki) w dobrach oliwskich⁷⁴.

⁶⁹ Bahrenkrug, Eschenkrug, Heringskrug, Rotherkrug, Sandkrug, Schusterkrug, Weissekrug.

⁷⁰ Karczmarz był zarazem przewoźnikiem przez Wisłę przy ważnym szlaku łączącym Świecie z Chelmem.

⁷¹ Por. s. 85, 90–92.

⁷² Wł. kościelna: Bischofswahl, Chelm Nowy; wł. miejska: Ohrsche Niederfeld – wszystkie na ter. m. Gdańska.

⁷³ Allergottselgel.

⁷⁴ Polanki były zespołem ośmiu wyodrębnionych dworów mieszczańskich, położonych przy trakcie łączącym Gdańsk z Oliwą.

2. OSIEDLA KARCZMARSKIE

Również, głównie na północny zachód od Gdańska, powstało w XVII w. 5 osiedli karczmarских, lokowanych przy głównych szlakach drogowych prowadzących do miasta⁷⁵. Dalsze 2 osiedla tego typu powstały w dobrach oliwskich, przy drodze wiodącej z Gdańska w kierunku Pomorza Zachodniego⁷⁶. Wreszcie 1 osiedle karczmarские założono jeszcze w 2. połowie XVI w. przy głównym szlaku wiodącym z Gdańska na południe⁷⁷.

3. OSIEDLA MŁYŃSKIE

Na przełomie XVI/XVII w., w okresie dalszego rozkwitu przetwórstwa żelaza nad Potokiem Oliwskim i Strzyżą, powstało 14 nowych obiektów przemysłowych, stanowiących odrębne punkty osadnicze. Wśród nich było 8 kuźnic, w których wyrabiano żelazo lub miedź, 2 młyny prochowe, 1 folusz, 2 młyny zbożowe i 1 młyn do mielenia kości⁷⁸. W XVII w. (szczególnie w 2. jego połowie), wraz ze zmniejszaniem się dostaw surowca ze Szwecji przetwórstwo żelaza upadało, ustępując miejsca innym kierunkom produkcji⁷⁹. Poprzez duże zagęszczenie osiedli młyńskich nad wymienionymi wyżej ciekami tworzyły one w XVII w. również w miarę zwarte skupiska zabudowań, które poszerzały zasięg terenów podmiejskich Gdańska.

4. OSIEDLA ROLNICZE

Na skraju terenów podgdańskich o dużym skupieniu osiedli powstało w XVI–XVII w. również kilka osiedli rolniczych, głównie w okolicach Oliwy oraz na północ od Gdańska – po obu stronach ujściowego ramienia Wisły. Między Gdańskiem a Wisłoujściem założono 5 małych osiedli emfiteutycz-

⁷⁵ Adebarkrug, Diabelkowo, Jaškowa Dolina, Klein Ziganke, Królewska Łąka.

⁷⁶ Olivenbaum, Rynarzewo.

⁷⁷ Dreischweinskopfe.

⁷⁸ Kuźnice żelaza: Dolina Radości, Ernstal, Güntershof, Lohmühle, Karlikowo, Nowiec (OO); kuźnice miedzi: Leśny Młyn, Srebrzysko; młyny prochowe: Klein Pulvermühle, Oberschwabental; folusz – Schwabental; młyny zbożowe: Dahlman-sche Mühle, Jašków Młyn; młyn do mielenia kości – Rohrmühle.

⁷⁹ Wiele hamrów przestawiono na produkcję miedzi, rozwinęło się przetwórstwo spożywcze (olejarnie, młyny zbożowe, kaszarnie), ale też kilka zakładów do końca XVII w. nadal produkowało żelazo.

nych, a w okolicy Oliwy 4 małe folwarki, produkujące na potrzeby klasztoru ⁸⁰. Z czasem większość ich rozparcelowano między chłopów.

Przemiany osadnicze w okolicach Gdańska przedstawia tabela 35.

Tabela 35. Rozwój sieci osadniczej w najbliższych okolicach Gdańska w latach 1570–1700

Rodzaje gospodarcze osiedli	Rolnicze	Podmiej.	Karcz. m.	Młyn.	Ogółem	
					l.	%
A. Według przynależności własnościowej:						
Os. kościelne	9	3	2	14	28	77,8
Os. gdańskie	–	2	6	–	8	22,2
B. według czasu powstania osiedli:						
1570–1626	8	2	3	14	27	75,0
1626–1655	1	2	2	–	5	13,9
1655–1700	–	1	3	–	4	11,1
Ogółem: l.	9	5	8	14	36	100,0
%	25,0	13,9	22,2	38,9		100,0

E. Podsumowanie

W wyniku akcji osadniczej prowadzonej w 2. połowie XVI i w XVII w. powstało ogółem na terenie woj. pomorskiego 519 nowych osiedli. Zasiadlono powtórnie również 75 osiedli opuszczonych (pustych dziedzin), co daje liczbę 594 nowych punktów osadniczych.

Na terenie starego osadnictwa, tj. na zasiedlonych przed 1570 r. wysoczyznach morenowych, akcja osadnicza polegała przede wszystkim na odtworzeniu wcześniejszej sieci osiedli przez zasiedlenie tzw. pustych dziedzin; reaktywowano ogółem 65 osiedli. Obok nich powstało w omawianym okresie 67 nowych punktów osadniczych, głównie osiedli młyńskich i karczmarzskich, tworzonych zapewne w celu zwiększenia dochodów z majątków ziemskich.

Zdecydowanie najwięcej nowych osiedli (326, czyli 54,9% ogółu) powstało na obszarach leśnych, które jeszcze w 2. połowie XVI w. zajmowały około 66% powierzchni województwa i były największym rezerwuarem ziemi dla ewentualnych działań osadniczych. Postępy osadnictwa śródleśnego były związane przede wszystkim z przemysłową eksploatacją lasów (hutnictwo szkła, wyrąb drzew i smolarstwo). Rządziej

⁸⁰ Emfiteuzy: Holender Mały, Holender Wielki, Krummewiesen, Letnica, Rossgarten; folwarki: Burowo, Niedźwiednik, Stawowie, Waldhof.

bezpośrednią przyczyną ingerencji człowieka w obszar puszczy była chęć poszerzenia arealu ziemi uprawnej. Zjawiskiem naturalnym było natomiast przekształcanie wyeksploatowanych dla celów "przemysłowych" wyrębów leśnych i wyrobisk hutniczych w tereny uprawne.

Nowe osiedla rolnicze przeważały natomiast wśród lokacji w delcie i dolinie Wisły. W strefie tej (obejmującej pas wybrzeża morskiego i dolin rzecznych w północnej części województwa) powstało 91 nowych osiedli, zasiedlono też 9 pustych dziedzin (ogółem 100 punktów osadniczych, tj. 16,8% ogółu). Dominowały w tej grupie wsie i kolonie olenderskie.

W ostatniej z wyodrębnionych stref – najbliższych okolicach Gdańska – powstało niewiele, bo zaledwie 36 nowych osiedli (6,1%). Różniły się one jednak znacznie swym charakterem gospodarczym od osiedli w innych (wskazanych wyżej) strefach osadnictwa.

Przeważały w tej grupie osiedla młyńskie, w których prowadzono głównie działalność "przemysłową" (przetwórstwo żelaza, miedzi, produkcja prochu, papieru). Grupę nieliczną, ale odgrywającą znaczącą rolę w rozwoju demograficznym tej strefy, stanowiły nowe wsie podmiejskie i rezydencjalne.

Pod względem charakteru gospodarczego, wśród powstałych w 2. połowie XVI i w XVII w. miejscowości, dominowały osiedla o charakterze rolniczym (275 osiedli, tj. 46,4% ogółu). Zakładano je we wszystkich omawianych strefach osadniczych, z tym że wyraźnie dominowały one w dolinie i delcie Wisły (84%) oraz na starych terenach rolniczych (62,9%), mniejsze znaczenie odgrywały w osadnictwie śródlęsnym (30,4%) i w okolicach Gdańska (25%) – por. tabela 36.

Osiedla, których powstanie związane było z eksploatacją lasów, stanowiły drugą co do liczebności grupę nowych osiedli (148, tj. 24,9% ogółu), ale ze względu na swoją specyfikę występowały tylko w strefie leśnej, gdzie dominowały (45,4% ogółu).

Niewiele ustępowały im pod względem liczebności nowe osiedla handlowo-rzemieślnicze (samodzielne młyny i karczmy). W omawianym okresie powstały 142 osiedla tego typu, co stanowiło 23,9% ogółu. Szczególnie znaczący był ich udział w strukturze nowych osiedli w okolicach Gdańska (61,1%), marginalny natomiast w dolinie i delcie Wisły (8% nowych osiedli). Jedyne symboliczny był wkład w rozwój sieci osadniczej innych typów nowych osiedli: wsi podmiejskich (0,8%) i osiedli rybackich (4%).

Interesujące zestawienie liczb przynosi też analiza czasów powstawania nowych osiedli w poszczególnych strefach. Wynika z niej, że przed 1626 r. założono aż 75% nowych osiedli w okolicach Gdańska, 50% – w delcie i

dolinie Wisły, 46,2% – na starych terenach rolniczych, wreszcie tylko 30,1% – w lasach. Liczby te wskazują na rolę Gdańska i Wisły jako centrum, z którego rozpoczęła się nowa akcja osadnicza w woj. pomorskim w XVI i XVII w.

Tabela 36. Rozwój liczebny nowych osiedli w woj. pomorskim w latach 1570–1700

Typy gospodarcze osiedli	Strefy osadnicze								Ogółem	
	tereny leśne		stare tereny roln.		dolina Wisły		okolice Gdańska			
	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%	l.	%
A. Według typów gospodarczych zakładanych osiedli:										
Rolnicze	99	30,4	83	62,9	84	84,0	9	25,0	275	46,4
"Leśne"	148	45,4	–	–	–	–	–	–	148	24,9
Przem.-handl.	66	20,2	46	34,8	8	8,0	22	61,1	142	23,9
Rybackie	13	4,0	3	2,3	8	8,0	–	–	24	4,0
Podmiejskie	–	–	–	–	–	–	5	13,9	5	0,8
B. według czasu powstania osiedli:										
1570–1626	98	30,1	61	46,2	50	50,0	27	75,0	236	39,7
1626–1655	134	41,1	49	37,1	33	33,0	5	13,9	221	37,2
1655–1700	94	28,8	22	16,7	17	17,0	4	11,1	137	23,2
Ogółem: l.	326	100,0	132	100,0	100	100,0	36	100,0	594	100,0
%	54,9	–	22,2	–	16,8	–	6,1	–	–	100,0

Okres największej aktywności osadniczej w lasach przypadł z kolei na lata 1626–1655, kiedy to powstało 41,1% nowych osiedli śródleśnych. W innych strefach obserwujemy w tym samym czasie spadek aktywności osadniczej: największy w okolicach Gdańska (zaledwie 13,9% nowych osiedli), mniejszy w delcie i dolinie Wisły oraz na starych terenach rolniczych (odpowiednio 33 i 37,1% nowych osiedli). W 2. połowie XVII w. regres w aktywności osadniczej ujawnił się już we wszystkich bez wyjątku strefach, z tym że znowu spadek ten najmniejszy był w strefie leśnej (28,8% nowych osiedli), zaś największy w okolicach Gdańska (11,1% nowych osiedli tej strefy).

Rozpatrując chronologię zakładania nowych osiedli w skali całego województwa, możemy stwierdzić stale słabnącą aktywność osadniczą (w kolejnych okresach powstało 39,7%, 37,2% i 23,1% nowych osiedli), aczkolwiek różnice między tymi wartościami nie były już tak znaczące, jak w poszczególnych strefach. Spowodowane to zostało przewagą liczebną nowych osiedli śródleśnych, rozwijających się najbardziej równomiernie, nad pozostałymi składnikami zbiorowości. Uzyskane wyniki zdają się wskazywać na trzy główne czynniki zahamowania aktywności osadniczej w woj.

pomorskim w 2. połowie XVII w. Mogły nimi być: wyczerpywanie się naturalnych możliwości tworzenia nowych osiedli na terenach o znacznym już zagęszczeniu sieci osadniczej, skierowanie wysiłku na odbudowę (lub utrzymanie) poziomu sił wytwórczych w osiedlach istniejących i na wewnętrzne ich przekształcenia, wreszcie poważny kryzys demograficzny, który był efektem wojny polsko-szwedzkiej z lat 1655-1660.

Zakończenie

SIEĆ OSIEDLI WIEJSKICH WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO W KOŃCU XVII WIEKU. KIERUNKI PRZEMIAN OSADNICZYCH OD POŁOWY XVI WIEKU – POSTULATY BADAWCZE

Pełną sieć osadniczą województwa pomorskiego w końcu XVII w. otrzymamy przez scalenie wydzielonych wcześniej ze względów metodycznych dwóch zbiorowości tworzących wiejską sieć osadniczą: osiedli istniejących w 1570 r. i powstałych po tej dacie. Aby tego dokonać, wyjaśnić trzeba jeszcze dwa problemy związane z metodą obliczania liczby osiedli w końcu XVII w. Pierwszy problem to ustalenie charakteru gospodarczego nowych osiedli w końcu XVII w. Dotychczas interesował nas rodzaj gospodarczy osiedli w momencie ich powstania, a pamiętać trzeba, że do końca XVII w., nawet w grupie nowych osiedli, następowały dalsze przemiany w ich strukturze wewnętrznej. Udokumentowane źródłowo zmiany tego typu zostały przez nas uwzględnione przy budowaniu zbiorowości.

Osiedla, których powstanie związane było z eksploatacją lasów (huty szkła, smolarnie, osiedla leśnicze) i które następnie były przekształcane w osiedla rolnicze (ale czas tego przekształcenia nie zawsze jest znany), potraktowaliśmy jako wsie, folwarki lub (jeśli nie było innych zapisów źródłowych) pustkowiec rolnicze. Po drugie – od liczby 519 nowo powstałych osiedli wiejskich odliczono 12 miejscowości, które do końca XVII w. zaginęły lub zostały wchłonięte przez sąsiednie (większe) wsie.

Ostatecznie więc wśród 1732 osiedli wiejskich, istniejących w woj. pomorskim w końcu XVII w., było 1225 osiedli istniejących już w 1570 r. (70,7%) i 507 nowych osiedli (29,3%). Nowe osiedla w większym stopniu wpłynęły na liczebność osiedli królewskich, wśród których stanowiły 40,3% i miejskich (35,1%); mniejszy był ich udział w zbiorowości osiedli szlacheckich (19,2%) i kościelnych (24,3%).

Takie proporcje osiedli nowych i starych miały wpływ na ostateczny obraz struktury gospodarczej sieci osadniczej w końcu XVII w. Nowo założone osiedla – przede wszystkim pustkowień śródleśne, kolonie lub osiedla młyńskie i karczmarzkie – przeważały na terenach o słabym zagęszczeniu sieci osadniczej w XVI w. (np. pow. mirachowski), odgrywały poważną rolę w ukształtowaniu struktury gospodarczej osiedli w rejonach o charakterze mieszanym, gdzie sąsiadowały ze sobą obszary o gęstej sieci osadniczej i anekumeny (pow. tucholski, tczewski), lub wreszcie prawie wcale nie pojawiły się w strukturze gospodarczej na obszarach skrajnych, gdzie rozchodzące się promieniście od Gdańska procesy osadnicze zaznaczyły się najslabiej (pow. świecki, człuchowski) – por. tabela 37.

Generalnie można uznać, że przemiany w liczebności i strukturze gospodarczej osiedli wiejskich w woj. pomorskim w XVI–XVII w. przebiegały w kierunku wyrównywania dysproporcji w zróżnicowanej poważnie jeszcze w 2. połowie XVI w. pod względem gęstości – sieci osadniczej. W zakresie struktury dominacja dużych osiedli (wsi, wsi z folwarkami) w XVI w. została zastąpiona w stuleciu następnym przewagą osiedli folwarcznych i pustkowi. Wzrósł też nieznacznie udział osiedli nierolniczych (młyńskich i karczmarzkich oraz podmiejskich) w strukturze gospodarczej. Uwidocznił się w ten sposób rozpad starej, lokacyjnej struktury sieci osadniczej, zastępowanej przez rozwój nowych typów osiedli, ściślej związanych z rynkiem.

Kierunkiem bardzo widocznym, mimo uwzględnienia nowych osiedli, jest omówiony wcześniej wzrost znaczenia osiedli folwarcznych. Jeśli w królewskich i większych dobrach kościelnych zjawisko to należałoby wiązać z wpływem zniszczeń wojennych, kryzysem demograficznym i upadkiem ekonomicznym warstwy chłopów pełnorolnych, to w dobrach szlacheckich rozwój folwarku bezkmieciego wiązać trzeba raczej z wpływem rynku i okresem przed 1655 r. Tak więc w dobrach królewskich i kościelnych rozwój folwarków przy wsiach i samodzielnych był związany raczej z odbudową ze zniszczeń wojennych, zaś w dobrach szlacheckich – przebudową wewnętrzną osiedli i dostosowaniem ich do produkcji na rynek. Zjawiskiem specyficznym, być może tylko dla Prus Królewskich, jest dążenie szlachty do wyeliminowania z sąsiedztwa folwarku chłopów pełnorolnych. Omawiane przemiany przedstawia tabela 38.

Ostatecznie więc można postawić tezę, że kierunki przemian osadniczych w woj. pomorskim uwarunkowane były z jednej strony czynnikami ekonomicznymi (powiązania z Gdańskiem i rynkiem wiślanym) i geograficznymi (możliwość poszerzenia sieci osadniczej), z drugiej – przynależnością do określonej kategorii wielkości dóbr ziemskich, co wpływało z

kolei na możliwości inwestycyjne właściciela i kierunki odbudowy gospodarczej po okresie zniszczeń wojennych i innych zjawisk kryzysowych w gospodarce Prus Królewskich (kryzys monetarny, zahamowanie wzrostu eksportu zboża).

Tabela 37. Zmiany w strukturze gospodarczej osiedli wiejskich woj. pomorskiego w latach 1570–1700 (według podziału administracyjnego)

Powiat	Rok	Rodzaje gospodarcze osiedli							Ogółem
		W	WF	F	PM,WR	Za	M,K	P,OO	
A. Liczby absolutne									
Człuchowski	1570	57	35	25	2	2	32	3	156
	1700	50	39	37	2	2	42	10	182
Gdański	1570	54	16	36	3	3	21	11	144
	1700	24	10	85	8	3	43	24	197
Mirachowski	1570	51	4	15	–	1	14	4	89
	1700	44	11	31	–	1	17	58	162
Nowski	1570	15	17	14	1	2	8	6	63
	1700	21	11	28	3	2	12	10	87
Pucki	1570	63	15	19	3	2	21	8	131
	1700	51	20	37	8	2	31	20	169
Świecki	1570	41	41	36	1	2	13	12	146
	1700	53	19	69	7	2	16	12	178
Tczewski	1570	119	48	70	1	8	21	31	298
	1700	127	21	139	9	8	47	94	445
Tucholski	1570	58	10	22	1	1	19	3	114
	1700	49	9	38	5	1	21	33	156
Ter. m. Gdańska	1570	59	1	4	23	–	11	3	101
	1700	77	2	6	26	–	22	23	156
Ogółem:	1570	517	187	241	35	21	160	81	1242
	1700	496	142	470	68	21	251	284	1731
B. Liczby względne									
Człuchowski	1570	36,6	22,4	16,0	1,3	1,3	20,5	1,9	100,0
	1700	27,5	21,4	20,3	1,1	1,1	23,1	5,5	100,0
Gdański	1570	37,5	11,1	25,0	2,1	2,1	14,6	7,6	100,0
	1700	12,1	5,0	43,5	4,0	1,5	21,8	12,1	100,0
Mirachowski	1570	57,4	4,5	16,8	–	1,1	15,7	4,5	100,0
	1700	27,2	6,8	19,1	–	0,6	10,5	35,8	100,0
Nowski	1570	23,8	27,0	22,2	1,6	3,2	12,7	9,5	100,0
	1700	24,1	12,6	32,3	3,4	2,3	13,8	11,5	100,0
Pucki	1570	48,2	11,4	14,5	2,0	1,4	16,0	5,5	100,0
	1700	30,3	11,8	21,9	4,7	1,2	18,3	11,8	100,0
Świecki	1570	28,1	28,1	24,7	0,7	1,3	8,9	8,2	100,0
	1700	29,8	10,7	38,8	3,9	1,1	9,0	6,7	100,0
Tczewski	1570	40,0	16,1	23,5	0,3	2,7	7,0	10,4	100,0
	1700	28,5	4,7	31,3	2,0	1,8	10,6	21,1	100,0
Tucholski	1570	50,8	8,8	19,0	0,9	0,9	16,7	2,6	100,0
	1700	31,3	5,8	24,4	3,2	0,6	13,5	21,2	100,0
Ter. m. Gdańska	1570	58,3	1,0	4,0	22,8	–	10,9	3,0	100,0
	1700	49,4	1,3	3,8	16,7	–	14,1	14,7	100,0
Ogółem:	1570	41,6	15,1	19,4	2,8	1,7	12,9	6,5	100,0
	1700	28,6	8,2	27,2	3,9	1,2	14,5	16,4	100,0

Tabela 38. Zmiany w strukturze gospodarczej osiedli wiejskich woj. pomorskiego w latach 1570-1700 (według przynależności własnościowej)

Rodzaj własności	Rok	Rodzaje gospodarcze osiedli							Ogółem
		W	WF	F	PM,WR	Za	M,K	P,OO	
A. Liczby absolutne									
Królewska	1570	193	22	39	7	16	75	41	393
	1700	193	51	85	26	16	108	166	645
Szlachecka	1570	179	141	157	-	-	37	19	533
	1700	149	58	297	5	-	62	65	636
Kościelna	1570	88	19	33	9	5	30	16	200
	1700	78	27	68	19	5	50	29	276
Miejska	1570	57	1	12	19	-	14	5	108
	1700	76	1	17	18	-	29	24	165
"Mieszana"	1570	-	4	-	-	-	4	-	8
	1700	-	5	3	-	-	2	-	10
Ogółem:	1570	517	187	241	35	21	160	81	1242
	1700	496	142	470	68	21	251	284	1732
B. Liczby względne									
Królewska	1570	49,2	5,6	9,9	1,7	4,1	19,1	10,4	100,0
	1700	29,9	7,9	13,2	4,0	2,5	16,7	25,7	100,0
Szlachecka	1570	33,5	26,5	29,5	-	-	6,9	3,6	100,0
	1700	23,5	9,1	46,6	0,8	-	9,7	10,2	100,0
Kościelna	1570	44,0	9,5	16,5	4,5	2,5	15,0	8,0	100,0
	1700	28,3	9,8	24,6	6,9	1,8	18,1	10,5	100,0
Miejska	1570	53,3	0,9	11,2	17,8	-	13,1	3,7	100,0
	1700	46,1	0,6	10,3	10,9	-	17,6	14,5	100,0
"Mieszana"	1570	-	50,0	-	-	-	50,0	-	100,0
	1700	-	50,0	30,0	-	-	20,0	-	100,0
Ogółem:	1570	41,6	15,1	19,4	2,8	1,7	12,9	6,5	100,0
	1700	28,6	8,2	27,2	3,9	1,2	14,5	16,4	100,0

%
37,3
36,7
15,9
9,5
0,6
+
100

Wymienione wyżej czynniki ekonomiczne powodowały szybszą przebudowę gospodarczą osiedli "starych" w rejonie Gdańska i w pobliżu Wisły, szybszy był też przebieg powstawania nowych osiedli w tej strefie.

Czynniki geograficzne spowodowały największe nasilenie nowego osadnictwa w lasach oraz na terenach depresyjnych.

Wreszcie przynależność do określonej kategorii wielkości dóbr ziemskich i związane z tym możliwości inwestycyjne powodowały znaczne różnice w kierunkach przekształceń starych i rozwoju nowych osiedli w wielkiej, średniej i drobnej własności. Różnice te miały zapewne swoją genezę w różnej recepcji przemian zachodzących w rozwoju gospodarczym regionu, wahaniach w popycie na produkty rolnicze i leśne na rynku gdańskim, odporności ekonomicznej i demograficznej poszczególnych majątków na zniszczenia wojenne i inne klęski elementarne. Dalsze badania nad tymi zagadnieniami mogą doprowadzić do lepszego zrozumienia mechanizmów przemian osadniczych w Prusach Królewskich w XVI-XVII w.

Praca niniejsza nie wyczerpuje ostatecznie wszystkich zagadnień związanych chociażby z postawionym w jej tytule tematem. Badania historyczno-osadnicze w Polsce nie są obecnie zbyt popularne i trudno nawet pokusić się o weryfikację przyjętych metod i uzyskanych wyników w oparciu o prace dotyczące analogicznych zagadnień. W swoich badaniach staraliśmy się uwypuklić podstawowe problemy związane z rozwojem sieci osadniczej i kierunkami przemian struktury gospodarczej osiedli.

Przyjęta przez nas metoda badawcza, a tym samym ostateczna ocena uzyskanych wyników, wymaga dalszej weryfikacji w oparciu o inny materiał źródłowy i analizę porównawczą różnych prowincji dawnej Rzeczypospolitej. Dopiero takie badania mogą wykazać, czy obserwowana w woj. pomorskim duża "mobilność" charakteru gospodarczego osiedli rolniczych jest zjawiskiem specyficznym dla tej dzielnicy, czy też odzwierciedleniem ogólnego trendu przemian gospodarczo-osadniczych w całym (przykładowo) zlewisku Wisły, a następnie w skali całego kraju.

Kontynuacji wymagają niewątpliwie i dalsze wątki tematyczne, poruszane w niniejszej pracy. Konieczna dla szerszego poznania roli Gdańska jako ośrodka i nośnika przemian gospodarczych i osadniczych w bliższym i dalszym rejonie oddziaływania jest analiza tego zjawiska z drugiej niejako strony – wychodząca od źródeł miejskich i działalności inwestycyjnej mieszczan poza Gdańskiem.

Na nowe opracowanie zasługuje również problem składu etnicznego, pochodzenia i liczby osadników przybywających do Prus Królewskich w XVI–XVII w. Wydaje się, że dotychczasowe badania w niedostateczny sposób wyjaśniają przyczyny i zasięg nowożytnego osadnictwa niemieckiego na Pomorzu Gdańskim – szczególnie, jeśli chodzi o osiedlanie się w woj. pomorskim tzw. pomorynków, czyli przybyszów z Pomorza Zachodniego. Konieczna jest przynajmniej próba liczbowej oceny zjawiska i jego ram czasowych. Zupełnie pomijany był też w dotychczasowych badaniach problem napływu ludności polskiej do Prus Królewskich, przede wszystkim z terenu sąsiednich Kujaw i Mazowsza. Wreszcie konieczne wydają się badania nad kierunkami i siłami wewnętrznej kolonizacji, szczególnie stwierdzenia oddziaływania na siebie terenów o znacznych nadwyżkach ludności (np. okolice Gdańska) i jej niedoborze (obszary o znacznym zakresie zniszczeń wojennych, wyludnione przez zarazę).

Wiele problemów, niedostatecznie naświetlonych w źródłach historycznych, może znaleźć swoje rozwiązanie poprzez badania interdyscyplinarne nad osadnictwem. Konieczne wydaje się współdziałanie historyków z archeologami, geografami, językoznawcami i biologami, aby podejmowane w ramach tych nauk wysiłki dla poznania historii osadnictwa mogły się wzaje-

mnie uzupełniać i prowadzić do bardziej udokumentowanych i wszechstronnie zanalizowanych wniosków badawczych.

Na koniec wreszcie raz jeszcze podkreślić wypada jeden z postulatów przytoczonych już we wstępie do niniejszej pracy – konieczności badania przemian osadniczych w długich przekrojach czasowych. Wynika stąd również postulat doprowadzenia podjętych przez nas badań nad osadnictwem w XVI–XVII w. w woj. pomorskim do okresu uwłaszczenia, gdyż dopiero taki przekrój czasowy może wyjaśnić przebieg przemian osadniczych we wcześniejszych stuleciach.

WYKAZ OSIEDLI

Do pracy dołączamy wykaz osiedli istniejących w końcu XVII w., opracowany na podstawie kartoteki powstałej w trakcie naszych badań i znajdującej się w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu. Osiedla zostały uszeregowane według: a) przynależności do określonej jednostki terytorialnej, b) przynależności do określonego rodzaju własności, c) czasu powstania – zbiorowość podzieliliśmy na dwie grupy: osiedla powstałe przed 1570 r. i osiedla powstałe w latach 1570–1700. W wykazie podaliśmy kolejno: nazwę osiedla używaną obecnie – na podstawie pracy: *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. I–III, Warszawa 1980, lub w wypadku zaginięcia osiedla – nazwę wcześniejszą (kolumna 2), nazwy występujące w źródłach (kolumna 3), określenia rodzaju gospodarczego w 1570 i 1700 r. (kolumna 4 i 5 w stosunku do osiedli powstałych przed 1570 r.) lub datę pierwszej wzmianki w źródłach (kolumna 4) oraz rodzaj gospodarczy osiedla w momencie założenia i w 1700 r. (kolumna 5 i 6 – w przypadku osiedli powstałych w latach 1570–1700). Dla określenia rodzajów gospodarczych osiedli stosowaliśmy następujące skróty: F – folwark, HS – huta szkła, K – osiedle karczarskie, Kl – wieś klasztorna, Ko – kolonia, L – osiedle leśne, M – osiedle młyńskie, OH – osiedle hodowlane, OO – osiedle opuszczone, OR – osada rybacka, P – pustkowie, PM – wieś podmiejska, PS – piec smolny, W – wieś rolnicza, WDS – wieś drobnoszlachecka, WF – wieś z folwarkiem, WR – wieś rybacka, WRz – wieś rezydencjalna, WZ – wieś zagrodnicza, Za – zamek, zag. – osiedle zaginione.

Niewykluczone, że w przyszłości możliwe się stanie opracowanie słownika historyczno – geograficznego, w którym w sposób pełniejszy będzie można wyzyskać informacje zebrane w kartotece.

POWIAT CZŁUCHOWSKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

Lp.	Obecna nazwa	Nazwy występujące w źródłach	Rodzaj gospodarczy	
			w 1570 r.	w 1700 r.
1	2	3	4	5
1	Barkowo	Barkienfeldt, Barkweldh	W	W
2	Barkówko	Barkienfeldzki Młyn	M	M
3	Biała	Wittfeld	W	WF
4	—	(Białoborski Folwark I)	F	F
5	—	(Białoborski Folwark II)	F	zag.
6	Białoborski M. ⁺	Baldemborski Młyn	M	M
7	Biskupnica		W	W
8	Borowy Młyn		M	W
9	Brzeźnica		OO	W
10	Brzeźno		W	W
11	Bukowo	Bucholc	W	WF
12	Charzykowy		WR	WR
13	Chojniczki	Małe Chojniczki	W	WF
14	Chrząstowo	Christfeldt, Krysfeldt	W	WF
15	Chrząstówko	Christfeldski Młyn	M	M
16	Cierznie	Peterswaldt	W	W
17	Czarne-Młyn ⁺	Drugi Młyn, Zamkowy Młyn	M	M
18	Czarne-Zamek ⁺	Zamek Hamersztyński	Za	Za
19	Człuchów-Zamek ⁺		Za	Za
20	Debrzno-Folwark ⁺	Fridlant	F	F
21	Debrzno-Młyn ⁺	Fridlandski Młyn	M	M
22	Dębnica		W	W
23	Domisław		WF	WF
24	Funka	Charzykowski Młyn al. Funka	M	M
25	Głędewo	Lichtenhagen	W	W
26	Gwieździn	Ferstinowo	W	W
27	Jęczniki Wielkie		W	W
28	Kaliska	Schonenberg	W	W
29	Koczała	Fletenstein al. Koczała	W	W
30	Kołdowo	Kałdowo	F	F
31	Krępina	Krampski Młyn al. Domk	M	M
32	Krępsk		W	W
33	Lędyczek	Landek	WZ	WZ
34	Lęzek	Młyn Bruchmel	M	M
35	Mosiny		W	WF
36	Nadziejewo	Hansfeldt	WF	WF
37	Nierybie	Peterswaldski Młyn	M	M
38	Nowa Cerkiew		W	WF
39	Nowa Wieś		W	W
40	Nowy Dwór		F	F
41	Osusznica	Osusznicki Młyn	M	M
42	Płocicz	Hamer	F	F

⁺ objaśnienia znaków na końcu wykazu.

1	2	3	4	5
43	Prądy	Landecki Młyn	M	M
44	Prusinowo	Pricenwaldt, Pruswald	W	W
45	Przechlewko	Przechlewski Młyn	M	M
46	Przechlewo		WF	WF
47	Przytok	Dembnicki Młyn	M	M
48	Rogoźnica	Rogoźnicki Młyn	M	M
49	Rozwory	Rosenfeldt	W	W
50	Rychnowy		W	W
51	Rzeczénica	Stegry al. Rzeczénica	W	W
52	Rzewnica	Stegiérski Młyn	M	M
53	— +	Sierociński Młyn	M	M
54	Ślupia	Steinborna, Szteborna	W	W
55	Sokole	Falkienwoldt	WF	WF
56	Starzno		W	W
57	Strzeczona		WF	WF
58	Strzeczónka	Strzeczónski Młyn	M	M
59	Suszek	Suski Młyn, Suszk	M	M
60	Trzebiele	Niemfeldt, Neyfeldt	OO	F
61	Trzmielewo	Stremłow, Strzembłow	W	W
62	Uniechów	Henryswald, Anderswald	W	W
63	Uniechówek	Henryswald	F	F
64	Wierzchowo	Firchowo al. Wierzchowo	W	W

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

Lp.	Obecna nazwa	Nazwy występujące w źródłach	Pierwsza wzmianka	Rodzaj gospodarczy	
				pocz.	w 1700 r.
1	2	3	4	5	6
1	Brda, Nowa	Papiernia	1696	M	M
2	Brda, Stara	Bra, Berski Młyn	1598	K	M
3	Brzezie	Berezi Kakusz, Ekwir	1590	W	W
4	Domaradz	Dorynga, Doleria	1624	F	F
5	Domyśl	Barkryski M., Ekbret	1610	M	M
6	Jeziernik	Semyl, Nadolny Młyn	1624	M	M
7	Koleśnik	Prochowy Młyn	1624	M	M
8	Kopernica	Kopermelski Młyn	1595	M	M
9	Lipczyno	Luboszyn	1696	P	P
10	Luboń		1636	P	P
11	Lękinia	Lankien	1598	W	W
12	Luszczyn	Lustingsgart	1664	PS	F
13	Mielno		1645	P	P
14	Mielonek		1679	P	P
15	Międzybórz	Wernershoffen	1664	PS	P
16	Nierostowo	Mirostowo	1662	PS	P
17	Ostrówek	Engese	1581	F	F
18	Pieniężnica	Czarny Kakusz, Penkuł	1590	W	W
19	Przyrzecze	Borowy Młyn, Cymersmyl	1615	M	M
20	Rocoły	(Wygray), Rocol	1645	L	P
21	Rudnik	Izheramer	1659	M	P
22	Strużka	Hamerski Młyn	1590	M	M
23	Suszka	Plastermyl	1633	M	M
24	Trzyniec	Steinfort	1631	W	W

1	2	3	4	5	6
25	Wojsk	Reikowska Dąbrowa al. Wojsko	1619	W	W
26	Zielona Chocina	Chocina	1610	K	K

II. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKO-SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Narożnik	Bucholcki Młyn al. Nowy	M	M
2	Niwski Młyn ⁺	Blumfeldski Młyn	M	zag.
3	Rozworki	Rosenfeldski Młyn	M	M
4	Polnica		WF	WF

III. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Bińcze	Berwoldt, Berenwaldt	WF	WF
2	Biński Młyn ⁺		M	M
3	Borzyszkowy		WDS ⁰	WDS
4	Brzeźno Szlach.		WDS ⁰	WDS
5	Brda	Chwarszno	F	WDS
6	Chociński Młyn		M	M
7	Ciecholewy		WF	WF
8	Czarnoszyce	Czarnice	WDS ⁰	WDS
9	Czartolomie	Czarnolomie	WF	F
10	Czosnowo		F	F
11	Dąbrowa Człuch.		W	F
12	Drzonowo	Szonówko	WF	WF
13	Dyminek	Demminko, Demin	F	WF
14	Dźwierzno	Darżno	OO	WF
15	Głędowo ⁺		F ⁰	zag.
16	Gliśno Wielkie		WDS	WDS
17	Gockowice	Gockowice Polskie	F ⁰	F
18	Gockowo	Gockowy Niemieckie	WDS ⁰	WDS
19	Grabowo		WDS ⁰	WDS
20	Gwiazda ⁺		WDS	zag.
21	Jarcewo	Czandersdorf, Jarcewo	F ⁰	F
22	Jaromierz	Klausfeldt	F ⁰	F
23	Jemielno	Giemły	F	F
24	Jeziórki		F	F
25	Jęczniki Małe		F	F
26	Kamień	Szylbark, Szylberg	WF	F
27	Kiedrowice		WDS	WDS
28	Kielpin	Woltersdorf al. Kielpin	WF	WF
29	Kleśnik		M	M
30	Kławkowo	Klapkowy	F	F
31	Kłodawa		W	F
32	Kłóbka		M	M
33	Konarzynki	Konarżyny Małe	WF	WF

1	2	3	4	5
34	Konarzyny	Konarzyny Wielkie	WF	WF
35	Koprzywnica		M	F
36	Krojanty	Kraienki, Kraianki	WF	F
37	Krzemieniewo	Kromża, Krommensehe	WF	WDS
38	Lipnica		WDS ⁰	WDS
39	Lisewo		WF	F
40	Lotyń		WF	WF
41	Łąkie		WDS ⁰	WDS
42	Łoża	Loosen, Łoza	WF	WF
43	Mąkowo	Mankowy	WDS	F
44	Młynki		M	M
45	Myśligoszcz	Margienfeldt	WF	WF
46	Niezychowice	Szonfeld	WF	WF
47	Niwy	Blumfeldt	WDS ⁰	WF
48	Objezierze	Butzendorf al. Objezierze	W	F
49	Olszanowo	Elzanowo	WF	F
50	Ostrowite		WDS ⁰	WDS
51	Ostrza	Ostrze	F	WDS
52	Pakotulsko	Pakotelsk	WF	WF
53	Pawłowo		WF	F
54	Pawłówko		WF	WF
55	Pietrzykowo	Pietrzykowy	W	WF
56	Płaszczycza		W	W
57	Płonica	Platendynsk	WDS ⁰	WF
58	Powalki		F	F
59	Prądzona		WDS	WDS
60	Pruszewo	Preussdorf, Prusowo	W	zag.
61	Przybyradz	Eberswald	WF	WF
62	Raciniewo	Rutenberk, Ruthenberg	WF	F
63	Raclawki		WF	F
64	Sapolno	Sąmpolna	W	WF
65	Sierpowo	Bretfeldt, Brytfeld	WF	WF
66	Sierpówko		M	M
67	Skowarnecki Młyn ⁺		M	M
68	Skowarnki	Szonwardt	WF	WDS
69	Stołczno	Sztodfeld	WF	WDS
70	Szczytno		W	WF
71	Wyczechy	Geglenfeldt	WF	WF
72	Zalesie	Rychwaldt, Rychenwaldt	WF	WF
73	Zamarte	Jakobsdorf al. Zamarte	WF	F
74	Zarzecze ⁺	Retel al. Zarzecze	WDS	WDS
75	Zawada		WDS	WDS
76	Zbeniny		W	WF
77	Żukowo		WDS	WDS
78	Żychce		WDS ⁰	WDS ⁰

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Grabowski Młyn ⁺		1682	M	M
2	Grodzisko	Rytersberg	1648	WF	F
3	Kielpinek		1650	WF	WF
4	Pietrzykowski Młyn ⁺		1682	M	M

IV. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Angowice ^x	Hangowice	WDS	WF
2	Doregowice ^x		WF	F
3	Kamionka ^x	Sternberg, Sztemberk	F	F
4	Moszczenica ^x		W	WF
5	Nieżywiec ^x	Nieżywiec	F	F

V. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Buszmił ⁺	Buszmił	M	M
2	Igły	Tunkiell	F	F
3	Mokrzyca	Mokrzyca	F	F
4	Pomoc ⁺	Hulfe	F	F
5	Tunkielski Młyn ⁺	Tunkelshagen	M	M

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Walkmił ⁺	Walkmił	1624	M	M

POWIAT GDAŃSKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Bastanowo ⁺	Bastenhagen	W	P
2	Bojan		W	F
3	Bysewo		W	W
4	Chylonia		W	W
5	Cisowa		W	F
6	Czapple		W	F
7	Jasień	Nynkowy	W	F
8	Jeleń		OO	M
9	Kamień		OO	K
10	Kielto		WF	F ⁰

1	2	3	4	5
11	Koleczkowo		F	F
12	Kosowo		W	WF
13	Przodkowo	Przodkowo, Seefeldt	W	F
14	Redłowo (Wysokie)		W	W
15	Sulmin	Rychtowo al. Sulmin	F	F
16	Szemud	Szynwald	W	W

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Bożanka		1702	K	K
2	Czarna Huta		1686	HS	P
3	Dębowa Karczma		1701	K	K
4	Firoga		1664	K	K
5	Głodowo		1686	P	P
6	Jeleńska Huta		1701	HS	P
7	Kłodowo		1664	OH	zag.
8	Koleczkowski Młyn		1664	M	M
9	Lękno	Nowa Łąka, Jasieniowa	1664	HS	P
10	Mercerstwo	Merca	1664	P	P
11	Pomieczyno		1662	P	P
12	Psale	Jasionowa Łąka II	1664	HS	P
13	Psalmo		1702	HS	P
14	Zalęże		1606	PS	F

II. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Arciszewo		F	F
2	Bartlin		F	F
3	Bąkowo		WF	F
4	Będziszyn		W	W
5	Bielkówko		WF	F
6	Borkowo Łóstowickie	Burchfeld, Borchfeld	W	WF
7	Borzęcin		F	F
8	Buszkowy Dolne		F	F
9	Buszkowy Górne		W	W
10	Chudomin		W	F
11	Chwarzno	Swarszino, Skwarzyna	W	F
12	Czeczewo	Cieciszewo	OO	F
13	Czerniewo		WDS	WDS
14	Dobrzewino		WDS	WDS
15	Domachowo		F	F
16	Glińcz, Nowy		WDS	F
17	Gołąbkowo		W	F
18	Goszyn		W	F
19	Jagatowo		W	F
20	Jankowo Gdańskie	Janichowo, Janakowo	F	F
21	Kack, Mały		F	F
22	Kczewo	Exau	F	F

1	2	3	4	5
23	Kielpinek		F	F
24	Kielpino Górne		F	WDS
25	Kleszczewko		WF	F
26	Kłosowo		F	F
27	Kobysewo ^{xx}	Kobusowo	F	F
28	Kokoszki	Kokoszki al. Burggrafin	W	WF
29	Kolibki	Kolebka	WF	F
30	Lezienko		F	F
31	Leżno		W	W
32	Lisewo		F	F
33	Lniska		F	F
34	Lostowice	Szynfeld al. Lostowice	W	WF
35	Miszewko	Mniszewo Małe	WDS	F
36	Miszewo	Mniszewo Wielkie	WDS	WDS
37	Młynek	Młynik	M	F
38	Niestępowo		WF	WF
39	Otomin (Szlach.)	Otominko	OO	F
40	Pępowo		WDS	F
41	Prędziszyn		F	F
42	Przyjaźń	Reinfelt, Przyjaźń	W	WF
43	Redłowo Niskie		M	W
44	Rekcin		F	F
45	Rębowo		OO	F
46	Rotmanki		F ⁰	F
47	Rusocin		W	W
48	Smęgorzyn		F	F
49	Straszyn		F	F
50	Strzelin ⁺		M	zag.
51	Sulmin (Szlach.)	Sulminko	W	F
52	Świncz		F ⁰	F
53	Tokary		WDS	WDS
54	Warzenko		F	F
55	Warzno ^{xxx}		W	F ⁰
56	Wiczlino		WDS	WDS
57	Wojanowo		WF	F
58	Wrzeszcz	Langfort	WF	PM
59	Żuławka		WF	F

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Karczemki		1686	K	K
2	Kłosówko		1686	HS	P
3	Przyjaźń, Mała	Lichtenfeldt	1682	F	F
4	Rusocinek		1662	F	F
5	Studzienki	Heiligenborn	1648	F	F
6	—	Debowska ⁺	1711	P	P
7	—	Kminka ⁺	1711	P	P
8	—	Kowal ⁺	1711	P	P
9	—	Szpank ⁺	1711	P	P
10	—	Stara Wieś ⁺	1648	W	zag.

III. WŁASNOŚĆ SZLACHECKO-KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Borkowo		WDS	F
2	Skrzeszewo Żukowskie		WDS	F

IV. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Banino		W	F
2	Barniewice	Barnowiec	W	F
3	Bielkowo		W	WF
4	Borowiec		OO	F
5	Borowiec Młyn ⁺	Heytmil	M	M
6	Brętowo	Bringenthue	M	M
7	Brzeźno		WR	WR
8	Chwaszczyno		W	WF
9	Czapelsko ^x	Czepilsk	WF	F
10	Dzierżążno		WF	F ⁰
11	Glińcz, Stary		F	F
12	Grabiny Duchowne	Munche Grabin	WF	WF
13	Gręzlewo		OO	F
14	Hungerhammer ⁺		M	M
15	Jelitkowo	Gletkowo	WR	WR
16	Jelitkowo Młyn		M	M
17	Jodlowno ^x	Stengwalt	W	F
18	Kack, Wielki		W	WF
19	Kamienny Młyn	Lobeckshof	M	M
20	Kamienny Potok	Steinfließ	M	M
21	Kartuzy	Karthaus	Kl	Kl
22	Klukowo		W	F ⁰
23	Kolbudy Górne	Kohlbude	OO	M
24	Krupphammer ⁺		M	M
25	Kuźniczki	Kleinhammer	M	M
26	Lęgowo	Legnowo	W	W
27	Maćkowy		W	W
28	Małkowo		W	WF
29	Matarnia		W	F ⁰
30	Mezowo		F	F
31	Młynik		M	M
32	Młynisko	Schellmühle	M	M
33	Nowiec		OO	M
34	Oliwa		Kl	Kl
35	Ostróżki		F	F
36	Otomino		W	F
37	Popówko		F	F
38	Pręgowo Górne		WF	F
39	Prochowy Młyn	Pulvermühle	M	M

1	2	3	4	5
40	Przymorze	Konradshammer	M	M
41	Rębiechowo		W	W
42	Ribbenhammer ⁺		M	M
43	Sand Krug ⁺		K	zag.
44	Sitno		F	F
45	Smoldzino	Smolsino	W	W
46	Sopot		W	WRz
47	Strzyża	Striess	W	WRz
48	Strzyża Młyn		M	M
49	Szkoty, Nowe	Neuschottlandt	M	PM
50	Świemirowo	Schmirow	F	F
51	Tuchom	Tuchomie	WF	WF
52	Tuchomka		OO	W
53	Westkrug ⁺		K	K
54	Witomino		F	F
55	Wysoka		W	F ⁰
56	Zaspa		F	W
57	Ząbrsko Dolne ^x	Ząbrzc Dolny	W	F
58	Ząbrsko Górne ^x	Ząbrzc Górny	W	F
59	Żukczyn		F	F
60	Żukowo		KI	KI

B. Osiedla powstałe w latach 1570-1700

1	2	3	4	5	6
1	Borowo	Borowa Karczma	1662	K	K
2	Burchardtowo		1595	HS	P
3	Burowo ⁺		1591	F	P
4	Dahlmansche M. ⁺		1594	M	M
5	Dolina Radości	Freudental	1595	M	M
6	Ernsttal ⁺		1597	M	M
7	Grzybno		1670	K	P
8	Güntershof ⁺		1591	M	M
9	Hak ⁺		1654	OR	OR
10	Holender, Mały ⁺		1616	Ko	Ko
11	Holender, Wielki ⁺		1616	Ko	Ko
12	Jaśków Młyn	Jaschkermühle	1586	M	M
13	Karlikowo	Karlikau	1616	M	M
14	Krummewiesen ⁺		1616	Ko	Ko
15	Leśny Młyn	Strauchmühle	1594	M	M
16	Letnica	Laventhal	1660	Ko	Ko
17	Lohmühle ⁺		1604	M	M
18	Marszewo		1662	K	K
19	Nicponia		1662	K	K
20	Niedźwiednik	Barenwinkel	1602	F	F
21	Oberschwabental ⁺		1601	M	M
22	Olivenbaum ⁺	Parva Taberna	1594	K	K
23	Osowa	Osowska Karczmy	1685	K	K
24	Polanki		1616	WRz	WRz
25	Pulvermühle, Kl. ⁺		1597	M	zag.
26	Rohrmühle ⁺		1600	M	zag.
27	Rossgarten ⁺		1616	Ko	Ko
28	Rynarzewo	Renneberg	1647	K	K
29	Schwabental ⁺		1597	M	M

1	2	3	4	5	6
30	Srebrzysko	Silberhammer	1659	M	M
31	Stawowie	Hochwasser	1616	P	P
32	Waldhof ⁺		1616	F	P
33	Żukczynek	Hamer	1686	M	F

V. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Kolbudy Dolne ⁺	Kahlbude	M	M
2	Lublewo Gdańskie		W	W
3	Lapino		F	F
4	Malentyn		OO	K
5	Mankocin		F	F
6	Warcz		F	F
7	Widlino		F	F

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Buchenkrug ⁺		1676	K	K
2	Lapiński Młyn ⁺		1606	M	M

POWIAT MIRACHOWSKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Barłomino	Barłomin al. Buchholz	WF	WF
2	Barłomski Młyn ⁺		M	M
3	Bącz	Bącz, Bączce	OO	F
4	Borowiec	Borowski Młyn	M	M
5	Garcz		W	W
6	Głusino		OO	F
7	Gólczewo		W	W
8	Gowidlino		W	W
9	Jamno		W	W
10	Kamienica Król.		WF	W
11	Kamienicki Młyn		M	W
12	Linia		W	WF
13	Lapalice		W	WF
14	Lyśniewo		W	W
	Sierakowickie			

1	2	3	4	5
15	Miechucino		W	W
16	Miłoszewo		W	WF
17	Mirachowo		Za	Za
18	Młyńsko		OO	P
19	Nakla		W	W
20	Parchowo		WF	WF
21	Parchowski Młyn	P. M. al. Wąsiernica	M	M
22	Sianowo	Swianowo	F ⁰	W
23	Smażyno		W	F
24	Staniszewo	Stawiszewo	W	W
25	Strysza Buda	Mierachowski Młyn	M	M
26	Strzecz		W	F
27	Sylczno	Sielczno, Siliczna	W	W
28	Śluza		M	P
29	Tłuczewo		W	F
30	Trzebuń		W	W
31	Tuszkowy		W	W
32	Zalakowo		W	W
33	Żakowo		W	WF

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Barłomska Huta		1647	HS	P
2	Biguszewo	Bigos	1664	P	P
3	Bór	Huta Miechucińska	1711	HS	P
4	Bukowo	Smolnik	1664	PS	P
5	Cieszonko		1598	P	P
6	Dywan	Welin	1576	P	P
7	Glodowo		1664	P	P
8	Hejtuz	Hytus	1701	HS	P
9	Huta, Nowa	Huta Mierachowska	1664	HS	P
10	Huta, Stara	Huta Miłoszewska	1664	HS	P
11	Jabluszek, Duży		1664	P	P
12	Jamnowski Młyn	Młyn Jamiński	1658	M	M
13	Kłodno		1664	P	F
14	Kokwino		1711	HS	P
15	Kowale		1711	P	P
16	Lemany	Leman za jeziorem	1664	P	P
17	Łączki	Huta nad Łakami	1711	HS	P
18	Mojusz		1664	HS	P
19	Mojuszewska Huta		1664	HS	P
20	Nowy Dwór		1686	P	F
21	Paczewo		1664	HS	P
22	Pelk		1660	M	M
23	Pomieczyno		1664	HS	P
24	Pomieczyńska Huta		1664	HS	P
25	Potęgowo		1686	P	P
26	Sianowska Huta	Huta Swianowska	1664	HS	P
27	Skrzeszewo		1664	F	F
28	Skwierawy		1664	P	P
29	Smolniki		1664	PS	P
30	Sucha		1702	P	F
31	Sumin	Suminy	1664	P	F

1	2	3	4	5	6
32	Szopa	Huta Szopska	1686	HS	P
33	Trawice		1660	P	P
34	Turzonka	Turzanka	1664	P	P
35	Zdroje		1598	P	P

II. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Amalka		M	M
2	Będargowo		WDS	F
3	Borucino		F	WDS
4	Borucki Młyn ⁺		M	M
5	Borzestowo		WDS	WDS
6	Brodnica Górna		F	F
7	Chońnica	Chosznica	WDS	WDS
8	Cieszenie		F	F
9	Częstkowo		WDS	WDS
10	Dargolewo		F	F
11	Donimierz, Mały		F	F
12	Donimierz, Wielki		WDS	WDS
13	Grabowo Parchowskie		F	F
14	Grzebieniec		P	P
15	Kamienica Szlachecka		F ⁰	F ⁰
16	Kętrzyno		WDS	WDS
17	Kistowo		F	WDS
18	Koźyczkowo	Koziczkowo	WDS	WDS
19	Lewino		WDS	WDS
20	Łączyno		W	F
21	Łączyński Młyn	Łączynica	M	M
22	Lebno		WDS	WDS
23	Milwino		WDS	WDS
24	Młyn Górny		M	M
25	Młyńskie ⁺		M	M
26	Mściszewice		WDS ⁰	WDS
27	Niepoczolowice		WDS	WDS
28	Niesiolowice		F	WDS
29	Okalice		F ⁰	F
30	Pałubice		WDS	WDS
31	Poblócie		WDS	WDS
32	Podjazy		WDS	WDS
33	Przewóz		F	F
34	Puzdrowo		WDS	WDS
35	Sierakowice		F ⁰	F
36	Stężycza Szlachecka		W	F
37	Strzebielino		WDS	WDS
38	Sulęczyno		W	WF
39	Tępcz		WDS ⁰	WDS
40	Tuchlino		WDS	WDS
41	Węsiory		WDS	WDS
42	Wyszecino		WDS	WDS
43	Zakrzewo		WDS	WDS

1	2	3	4	5
44	Zdunowice		F	F ⁰
45	Zgorzale		F	F
46	Żukowski Mlynek ⁺		M	M
47	Żukówko		WF	WDS ⁰
48	Żuromino		WDS	WDS

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Bawernica	Bavindorf	1711	P	P
2	Borek		1701	P	P
3	Borek Kamienny		1682	P	F
4	Borek Sulęcki		1662	P	P
5	Borzestowska Huta		1686	HS	P
6	Brodnica Dolna		1662	F	F
7	Bródki	Lebienko	1701	P	F
8	Bukowa Góra		1662	P	P
9	Czysta Woda		1662	HS	P
10	Klukowa Huta		1662	HS	P
11	Kujaty	Huta Tuchlińska II	1711	HS	P
12	Lewinko		1686	HS	P
13	Łączyńska Huta	Huta Łączyńska	1686	HS	P
14	Lebieńska Huta		1662	HS	P
15	Łosienice		1711	HS	P
16	Milwińska Huta		1686	HS	P
17	Młyn Dolny		1648	M	M
18	Młyn, Stary ⁺		1682	M	M
19	Mrozy		1711	HS	P
20	Nowa Wieś Kartuska		1662	HS	W
21	Osenkop ⁺		1711	P	P
22	Patoki		1686	HS	P
23	Pażące		1648	HS	F
24	Przyrowie		1662	HS	P
25	Rosochy		1682	M	F
26	Rzeka		1711	P	P
27	Sierakowska Huta		1686	HS	P
28	Stężycka Huta		1662	HS	P
29	Szklana	Borostowska Huta II	1711	HS	P
30	Szklana Huta	Brodnicka Huta	1662	HS	P
31	Sznurki	(Nowa Wieś)	1662	HS	P
32	Szopy	Szopy Osiecka	1701	P	P
33	Tuchlinek	Huta Tuchlińska	1711	HS	P
34	Zdunowice, Małe		1682	P	P

III. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Chmielno		W	WF
2	Chmielonko		M	M
3	Prokowo		W	W

1	2	3	4	5
4	Reskowo		W	WF
5	Ręboszewo		W	WF
6	Zawory		W	WF
7	Zęblewo		W	W
8	Zęblewski Młyn		M	M

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Kosy	Zarakowo, Kosy	1611	HS	P
2	Lampa	Huta Chmieleńska	1641	HS	P
3	Lipowiec		1611	HS	F
4	Smętowo Chmieleńskie		1641	HS	F

POWIAT NOWSKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Barłożno		W	W
2	Bzowo		W	WF
3	Gąsiorki		W	W
4	Grabowo Bobowskie		W	W
5	Kierwałd		M	F
6	Kończyce		F	F
7	Lalkowy		W	W
8	Lipia Góra		M	F
9	Lipinki	Lipienki	OO	W
10	Lubień Wielki		OO	W
11	Mątaawy		W	W
12	Mirotki		WF	WF
13	Morgi	Unterberg	OO	W
14	Nowe-Zamek ⁺		Za	Za
15	Osiek		Za	Za
16	Piła		M	M
17	Rybaki ⁺		WR	WR
18	Skórcz		W	W
19	Wielbrandowo		W	W
20	Zajączkowo Wielkie		WF	WF

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Borowy Młyn		1635	M	M
2	Dragacz	Tragocz	1592	W	W

1	2	3	4	5	6
3	Głodowo		1664	P	P
4	Jaszczierz		1662	PS	P
5	Kasparus		1664	PS	P
6	Kotówka		1662	PS	P
7	Kuźnica	Hamer	1662	M	P
8	Lubień Mały		1590	W	W
9	Osiek	Komorowo, Osiek	1588	W	W
10	Skorzenno	Kozi Piec	1664	PS	P
11	Skrzynia		1664	K	K
12	Stara Huta	Wielki Piec	1662	PS	P
13	Średnia Huta	Mały Piec	1664	PS	P
14	Tryl	Trel	1662	W	W
15	Zabijak		1702	P	P
16	Zajączkowo Małe		1648	W	W
17	Zdrojewo	Zdroje	1662	M	M

II. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Bąkowo		F	F
2	Bąkowski Młyn		M	M
3	Bochlin Szlachecki		WF	F
4	Buśnia		F	WF
5	Czerwińsk		F	F
6	Dąbrówka		W	F
7	Fraça		WF	WF
8	Jania Kościelna		WF	WF
9	Jania Leśna		W	W
10	Jania Stara		WF	F ⁰
11	Jaźwiska		W	W
12	Kamionka		WF	WF
13	Kopytkowo		WF	F
14	Kownatka		M	M
15	Kozielec		F ⁰	F
16	Krzewiny		F	F
17	Kulmaga	Świerkucin Mały	F	F
18	Luchowo	Świerkucin Wielki	F	F
19	Meisterwalde ⁺	Misterwaldt	WF	WF
20	Milewko		WF	WF
21	Milewo		F	F
22	Młyn, Mały ⁺		M	M
23	Młyn, Stary ⁺		M	M
24	Murowana Karczma ⁺		K	K
25	Opalenie		WF	F
26	Ostrowite		F	F
27	Płochocin		WF	F
28	Płochocinek		OO	W
29	Półwieś	Halbdorf	W	W
30	Rulewo		W	F
31	Rychława		WF	F

1	2	3	4	5
32	Rynkówka		WF	F
33	Smarzewo		W	F
34	Smętowo Graniczne		WF	F
35	Smętówko		F	F
36	Udzierz		F	F
37	Włosienica		F	F
38	Zawada		F	F

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Bobrowiec		1648	F	F
2	Labędki		1702	P	P
3	Młyn, Murowany ⁺		1702	M	M
4	Potłowo ⁺	Potulowo	1702	K	K
5	Shuchacz		1682	M	M
6	Wiosło, Duże		1662	OR	OR
7	Wiosło, Małe	Nowa Wieś	1686	OR	OR

III. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Komorsk Mały		OO	W
2	Komorsk Wielki		WF	WF
3	Pieniążkowo		WF	WF
4	Warlubie		W	W

IV. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Bochlin Miejski	Zapust	OO	F

POWIAT PUCKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Brudzewo		W	W
2	Brzyno		W	WF
3	Celbowo		W	F ⁰
4	Chłapowo		W	W
5	Ciechocino		W	W
6	Czarny Młyn ⁺	Młyn Czarnowski	M	M
7	Głazica	Glashuta	OO	W
8	Gniewowo		W	W
9	Gnieźdzewo	Gniezdowo	W	W
10	Góra		W	F ⁰
11	Grabowina		P	P
12	Jastarnia Pucka		WR	WR
13	Karwia		WR	WR
14	Kuźnica	Kusfeldt	K	K
15	Lebcz		WF	WF
16	Mieroszyno		W	WF
17	Młynki		M	M
18	Mrzezino	Brzezno	F ⁰	WF
19	Mrzeziński Młyn ⁺	Młyn Brzeziński	M	M
20	Okuniewo	Huta al. Okuniewo	OO	F
21	Ostrowo		W	W
22	Pieleszewo		F	F
23	Polchowo		W	W
24	Polczyno		W	WF
25	Prusewo		W	WF
26	Prynka	Prynka al. Gorczyzny Młyn	M	M
27	Przetoczyno		OO	W
28	Puck-Zamek ⁺		Za	Za
29	Pucka Wieś ⁺		WF	zag.
30	Pucki Młyn ⁺		M	M
31	Reda		W	W
32	Rekowo		WF	WF
33	Robacznica		M	M
34	Strzelno		W	W
35	Swarzewo		W	W
36	Tupadły		W	W
37	Warszkowo		OO	W
38	Warszkowo-Młyn	Młyn Warzkowski	M	M
39	Wielka Wieś	(obecnie Władysławowo)	W	W
40	Wyspowo		OO	F
41	Zagórze		W	W
42	Zamostne	Kniewo za Mostem	W	F ⁰

B. Osiedla powstałe w latach 1570-1700

1	2	3	4	5	6
1	Bieszkówko	Chałupa pod Okuniewem	1627	PS	P
2	Bulkowskie ⁺		1659	PS	P
3	Chałupy	Budziszewo	1664	OR	OR
4	Cierznia	Czernia	1627	K	K
5	Czarna Dąbrowa		1664	PS	P
6	Delbruga ⁺		1664	OH	P
7	Grabowiec		1654	W	W
8	Jazowe ⁺		1664	OR	OR
9	Karwieńskie Błoto		1599	W	W
10	Kniewo	Kniewskie Błoto	1599	W	W
11	Krystkowo	Smolnik przy Cierzni	1627	PS	P
12	Muza		1651	L	P
13	Piaśnica, Mała		1618	L	P
14	Piaśnica, Wielka		1618	L	P
15	Pila, Stara		1627	M	P
16	Pustki	Karwieński Dwór	1580	F	F
17	Sosnowa Góra	Chałupa przy Przetoczynie	1664	P	P
18	Szmelta	Szmelta Zagórska	1627	M	M

II. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKO-SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Leżyce		WF	WF

III. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Beka ^z	Buden	K	K
2	Bieszkowice	Zbieszkowice	F	F
3	Bładzikowo ^{xxx}		W	W
4	Bolszewo		WF	WF
5	Bolszewski Młyn ⁺		M	M
6	Czymanowo		M	F
7	Dąbrówka		F	F
8	Glinki ⁺		F	F
9	Goszczyno		W	W
10	Gościcino		W	W
11	Gowino Małe		F	F
12	Gowino Wielkie		WDS	WDS
13	Jeldzino		W	W
14	Kębłowo	Kamlewo, Kamblowo	W	WF
15	Kębłowski Młyn ⁺		M	M
16	Klanino		WDS ⁰	WDS
17	Kłaniński Młyn ⁺		M	M
18	Kolkowo		WF	F ⁰

1	2	3	4	5
19	Krokowa		F ⁰	F
20	Lisewo		F	F
21	Lisewski Młyn ⁺		M	M
22	Lubocino		WF	WF
23	Lętowice		WDS	F
24	Lyśniewo		F ⁰	F
25	Minkowice		WDS ⁰	W
26	Nanice		W	W
27	Opalino		WF	F
28	Orle		W	W
29	Oslonino ^{xxx}		W	WF
30	Parszczyce		WF	F
31	Parszkowo		WF	WF
32	Parszkowski Młyn ⁺		M	M
33	Pętkowice		F	F
34	Poczernino		WDS	F
35	Polchówko		WDS	F
36	Radoszewo		WDS	WDS
37	Robakowo		WDS	F
38	Rybno		WDS	WDS
39	Rzucewó		F	F
40	Sławutowo		WF	W
41	Sławutówko		WF	F
42	Sopieszyno		WDS	F
43	Strzebielinko		F	F
44	Sulicice		WF	WF
45	Śmiechowo		W	W
46	Śmiechowski Młyn ⁺		M	M
47	Tyłowo	Lubocino Małe	F ⁰	WF
48	Ustarbowo		F	F
49	Ustarbowski Młyn ⁺		M	M
50	Wysoka ⁺		F	F
51	Zbychowo		W	W
52	Zełewo		F	F
53	Żelistrzewo		W	W

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Borowo	Na Boru	1711	K	K
2	Dąbrówkowski Młyn ⁺		1682	M	M
3	Gołmejda ⁺		1686	P	P
4	Gościciński Młyn ⁺		1711	M	M
5	Kapino Dolne	Huta Wejherowska	1711	HS	P
6	Kopacz ⁺		1686	P	P
7	Kozłowskie ⁺	Koziel	1686	P	P
8	Kruszwica		1711	OR	OR
9	Landrajternia ⁺		1701	K	K
10	Lesakowski ⁺		1686	P	P
11	Maciuszka ⁺		1686	P	P
12	Nowe Karczmy		1686	K	K
13	Nowy Dwór Wejher.		1662	P	P
14	Piesakowski ⁺	Piesak	1686	P	P
15	Pikronowski ⁺	Pykron	1686	P	P

1	2	3	4	5	6
16	Polchowski Młyn [†]		1648	M	M

IV. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Cetniewo		OO	F
2	Darżlubie		W	W
3	Dębogórze		W	WF
4	Domatowo		W	W
5	Gdynia		W	W
6	Grabówek		OO	K
7	Karlikowo		W	W
8	Kartoszyno		W	W
9	Kosakowo		W	W
10	Leśniewo	Villa Nowa Mechowo al. L.	W	F
11	Lubkowo		W	W
12	Luzino		W	WF
13	Luzino-Młyn		M	M
14	Mechelinki		WR	WR
15	Mechowo		W	W
16	Mechowski Młyn [†]		M	M
17	Mosty		F	F
18	Nadole		W	W
19	Obłuże		W	WF
20	Odargowo		W	W
21	Oksywie		W	WF
22	Oksywski Młyn [†]		M	zag.
23	Pierwoszyno		W	W
24	Pogórze		W	W
25	Rumia		WF	WF
26	Sapała		M	M
27	Sławoszyno		W	W
28	Smolno		W	W
29	Sobieńczyce		W	W
30	Starzyno		W	W
31	Starzyński Dwór		F	F
32	Śwecino		WF	F ⁰
33	Warzewo ^z		F	F
34	Werblinia	Werblino	W	W
35	Żarnowiec		KI	KI

B. Osiedla powstałe w latach 1570-1700

1	2	3	4	5	6
1	Cieśla [†]		1686	M	M
2	Nowy Dwór [†]		1662	F	F
3	Oksywskie Piaski [†]	Piasek	1686	OR	OR
4	Rewa		1589	WR	WR
5	Robakowski Młyn [†]	Robaczek	1701	M	M
6	Żarnowiecki Młyn [†]		1682	M	M

POWIAT ŚWIECKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Bładzim		W	W
2	Bratwin	Pratfin	W	W
3	Brzeziny		OO	W
4	Drzycim		W	W
5	Dworzysko	Dwór Poledziński	F	WF
6	Gacki		W	W
7	Grodecki Młyn ⁺		M	M
8	Gródek		F	F
9	Hamer	Ruda Suchomska	M	F
10	Jasiniecki Młyn ⁺	Serwetka, Chochołek	M	M
11	Jasiniec Nowy		Za	Za
12	Klonowo		W	WF
13	Kręgiel ⁺	Lipkosz	M	M
14	Lnianek		OO	F
15	Lniano		W	W
16	Luszkowo		W	F ⁰
17	Lązek		W	W
18	Miedzno		W	W
19	Morsk		W	F
20	Mukrz		OO	OR
21	Osie		W	W
22	Osówek	Ossowko	OO	W
23	Ostrów Świecki	Kępa Zamkowa, Ostrów	WR	WR
24	Przechowo		WF	WF
25	Przechowski Młyn ⁺		M	M
26	Przysiersk		W	WF
27	Różanna		W	F ⁰
28	Rudzianek		F	F
29	Sartawice Dolne ⁺	Piaski	W	W
30	Serock		W	WF
31	Sierosław		W	W
32	Sierosławek		OO	F
33	Stwolno Polskie	Stwolno Wielkie	W	W
34	Stwolno Wielkie	Stwolenko, Stwolno Niem.	F	W
35	Sulnowo		W	F ⁰
36	Suponin	Suponin	W	W
37	Suponinek	Suponinek	OO	F
38	Śliwice		W	W
39	Śliwiczki		OO	W
40	Świecie-Zamek ⁺		Za	Za
41	Tleń		M	M
42	Wętfie		W	W
43	Wiąg		W	W
44	Wierzchy		OO	F
45	Zamrzenica		M	M
46	Żur	Ruda Splawie	M	M
47	Żurowo	Parliński Młyn	M	M

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Biała		1662	OR	OR
2	Brody		1662	OR	OR
3	Chrystkowska Kępa	Krostkowska Kępa	1664	W	W
4	Dziewięć Włók		1662	W	W
5	Grzybek		1664	M	P
6	Jasiniec Stary		1662	W	W
7	Kasperek ⁺		1664	PS	zag.
8	Klocek		1662	PS	P
9	Krag		1662	OR	OR
10	Kurdywanik ⁺		1664	PS	zag.
11	Lniański Piec ⁺		1664	PS	zag.
12	Łąski Piec		1662	PS	P
13	Loboda		1662	M	M
14	Okoniny		1662	OR	OR
15	Oski Piec		1662	PS	P
16	Przechówko		1592	W	W
17	Przepędowo ⁺		1664	F	zag.
18	Rosochatka		1662	PS	P
19	Ryszka		1662	M	M
20	Skrobał ⁺		1664	M	zag.
21	Szlachta		1662	PS	P
22	Śliwicki Piec ⁺		1664	PS	zag.
23	Woziwoda		1662	K	K
24	Zdroje	Szele, G. Szela	1662	PS	P
25	Zielonka		1662	PS	P

II. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKO-SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Poledno		WF	F

III. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Bagniewo		F ⁰	F
2	Bedlenki		M	M
3	Belno	Bedlno	F ⁰	F ⁰
4	Białe		W	WF
5	Biechowo		F ⁰	F
6	Biechówko		WF	F ⁰
7	Bramka		F	F
8	Branica		W	F
9	Brzemiona		F	F
10	Brzeźno		WF	WF
11	Brzęczek ⁺	Swinolesie	F	F

1	2	3	4	5
12	Buczek		F ⁰	W
13	Budyń		W	F
14	Bukowiec		WF	F
15	Chrystkowo	Krostkowo	F ⁰	W
16	Cieleszyn		W	W
17	Cieleszynek		WF	F
18	Czapelki		WF	W
19	Czapple Wielkie		WF	WF
20	Czersk		WF	W
21	Dąbrówka		W	F
22	Dólsk		W	W
23	Drozdowo		WF	WF
24	Dziki ⁺	Zdzikowy	W	zag.
25	Gohuszyce		WF	WF
26	Grupa		F	F
27	Jarzębieniec	Pniewienko	F	F
28	Jastrzębie		W	F
29	Jaszcz		F	F
30	Kawęcin	Kawieczyn	WF	F
31	Konopat Polski		WF	WF
32	Korytowo		W	F ⁰
33	Kosowo		F ⁰	WF
34	Kozłowo		F ⁰	W
35	Kraplewice		WF	W
36	Krupocin		WF	WDS
37	Laskowice		WF	F
38	Lińsk		W	W
39	Lipienki		F ⁰	F
40	Lipna	Lipno Wielkie	WF	F
41	Lubania		F	F
42	Luboszeń		F ⁰	F
43	Lubodzież		WF	F
44	Luszkówko		WF	F
45	Łaszewo		WF	F ⁰
46	Łąkie Małe	Łąkie Niemieckie	W	W
47	Łęgowo		F	P
48	Lowinek		WF	F
49	Lowiń		WF	WF
50	Małociechowo		WF	F
51	Marzy Stare		WF	W
52	Michałe		W	W
53	Mszano		F	F
54	Niewieścín		WF	F ⁰
55	Okoniny Nadjeziorne		OO	OR
56	Osłowo		WF	W
57	Ostrowite		F	F
58	Parlin		WF	F
59	Piskarki		F ⁰	F ⁰
60	Plewno	Pniewno	F	F
61	Pruszcz		WF	WF
62	Rówienica		F	F
63	Sartowice Górne		F ⁰	F
64	Siemkowo		W	F
65	Skarszewo		W	W
66	Splawie		F ⁰	F
67	Szałki		WF	F ⁰

1	2	3	4	5
68	Szewno		F	W
69	Święte Małe		F ⁰	W
70	Święte Wielkie		W	W
71	Taszewo		WF	F ⁰
72	Topolno		WF	F
73	Trzebciny		F	F
74	Waldowo		WF	F
75	Wery		WF	F
76	Więckowo		F ⁰	F
77	Więckówko		F	F
78	Wyrwa		M	M
79	Zalesie Szlacheckie		WF	F
80	Zawada		OO	F
81	Zbrachlin		WF	F
82	Zębowo		WF	F

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Borowy Młyn		1662	M	M
2	Dzikowo	Dziki Nowe	1662	K	K
3	Fletnowo		1676	W	W
4	Gawroniec		1662	F	F
5	Grupa Dolna		1621	W	W
6	Grupa Górna		1603	W	W
7	Huta		1662	M	P
8	Konopat Wielki	Konopat Niemiecki	1662	WF	WF
9	Marzy Nowe		1662	W	W
10	Mniszek		1662	W	W
11	Piła Młyn		1662	M	M
12	Taszewko		1662	L	P
13	Topolinek		1697	W	W
14	Tuszyny		1662	F	F

IV. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Grabowo		F	F
2	Grabówko		M	F
3	Gruczno		WF	WF
4	Jeżewo		WF	WF
5	Kozielec		F	F
6	Lipienica		OO	F
7	Lubiewo		W	W
8	Ląkie Polskie ²		WF	F
9	Niedźwiedź		OO	W
10	Rudki		W	W
11	Sucha		WF	WF
12	Suski Młyn ⁺		M	M

1	2	3	4	5
13	Świekatowo		WF	WF
14	Zalesie Królewskie		W	W

V. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Nowe Dobra		F	F
2	Sulnówko		W	W

POWIAT TCZEWSKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Barkoczyn, Stary		F	W
2	Bielsk		OO	F
3	Bobowo		W	WF
4	Borzechowo		WF	F ⁰
5	Boże Pole Królewskie		W	W
6	Brody		F	F
7	Bursztyn		OO	WZ
8	Bytonia		OO	W
9	Cieple	Warmhof	F	F
10	Czarnocin		F	F
11	Czarnylas		W	WF
12	Dalwin		W	WF
13	Dąbrówka (starogardzkie)		W	W
14	Dąbrówka Tczewska		W	W
15	Demlin		W	W
16	Drzewina	Swinia Buda	P	W
17	Dziemiany		F ⁰	F
18	Garc Wielki		W	W
19	Gniew-Zamek ⁺		Za	Za
20	Gniewskie Młyny ⁺		M	M
21	Gniewskie Pole		OO	W
22	Gniszewo		W	F
23	Gorzędziej		W	W
24	Gostomko		W	W
25	Gręblin		W	W
26	Gronowo Polskie		F	F
27	Grzybowo		OO	F
28	Grzybowski Młyn		OO	M
29	Iwiczno		F	W
30	Jabłowo		W	WF

1	2	3	4	5
31	Jeleń		W	W
32	Kaliska Kościerskie	Bucholtz, Kaliska	OO	W
33	Kalisz		W	W
34	Kamierowo		F ⁰	F
35	Kiszewa Nowa		OO	W
36	Kiszewa Stara		W	W
37	Klepiny		W	W
38	Kokoszkowy		WF	F ⁰
39	Korne		W	W
40	Kościerski Młyn ⁺		M	M
41	Kościerzyna Dwór ⁺		Za	Za
42	Kursztyn		W	W
43	Lignowy Szlacheckie		W	W
44	Linowiec		W	F
45	Lipinki Szlacheckie		F	F
46	Lipusz		W	WF
47	Lubichowo		W	WF
48	Lubiszewo Tczewskie		W	W
49	Lubiana		W	W
50	Maliki Górne		F ⁰	F
51	Mierzszyn	Meisterwaldt	W	W
52	Międzyłęź		F	F
53	Mirowo Duże		W	F
54	Młyn-Skorzewo		M	M
55	Młynik		M	M
56	Nowa Wieś Kościerska		F	F
57	Nowa Wieś Rzeczna		W	F ⁰
58	Nygut		W	F ⁰
59	Osowo Leśne		W	W
60	Pączewo		W	W
61	Piaseczno		W	W
62	Pinczyn		W	WF
63	Polaszki Nowe		OO	W
64	Polaszki Stare		WF	WF
65	Postolowo	Lindenaw	W	F
66	Pszczółki	Hogenstein	W	W
67	Pustki	Pusta Karczma	OO	K
68	Raduń		W	W
69	Rajkowski Młyn		M	M
70	Rajkowy		W	W
71	Rakowiec		W	W
72	Rokitki		W	WF
73	Rościszewko		F	F
74	Różyny	Rozenberk	W	W
75	Rudno		W	W
76	Rukosin		W	W
77	Rywałd		W	W
78	Semlin		W	F ⁰
79	Skarszewy Młyn ⁺		M	M
80	Skarszewy Zamek ⁺		Za	Za
81	Skorzewo		W	WF
82	Słońca Mała		F ⁰	F
83	Sobowidz		Za	Za
84	Starogard Dwór ⁺		Za	Za
85	Stężycza Królewska		W	W
86	Szadówko	Szadwinkiel	OO	W

1	2	3	4	5
87	Szczodrowo		W	W
88	Szczodrowski Młyn		M	M
89	Szprudowo		W	W
90	Szydlice		F	F
91	Szymbark		OO	W
92	Tczew-Zamek ⁺		Za	Za
93	Tczewski Młyn ⁺		M	M
94	Trąbki Wielkie		W	WF
95	Trzepowo		W	W
96	Tymawa		W	W
97	Wda		F	F
98	Wdecki Młyn		M	M
99	Wdzydze (Kiszewskie)		OO	WR
100	Walichnowy Wielkie		W	W
101	Wojtal		K	K
102	Wolental		W	W
103	Wysoka		W	W
104	Zajączkowo		F	F
105	Zamek Kiszewski		Za	Za
106	Zawada		M	M
107	Zblewo		W	W
108	Zelgoszcz		W	W
109	Zielona Góra		OO	F
110	Złe Mięso		K	K
111	Żabno		W	OO

B. Osiedla powstałe w latach 1570-1700

1	2	3	4	5	6
1	Babie Doły	Babie	1624	PS	P
2	Barkoczyn Nowy		1650	W	W
3	Bartel Wielki	Bartlewo	1624	PS	P
4	Bartoszylas		1621	W	W
5	Bielawy		1597	WZ	WZ
6	Borowina	Barhutta	1628	HS	P
7	Bukowiec Wielki		1624	F	F
8	Buronowa Kępa ⁺		1662	Ko	Ko
9	Chyłowa Huta	Chyłowo	1628	HS	P
10	Cieciorka		1624	PS	K
11	Cierzpice		1662	F	F
12	Cięgardło		1624	PS	P
13	Czarlina		1619	P	P
14	Czarna Huta		1685	HS	P
15	Czarne		1711	PS	P
16	Czarnocińskie Piecze		1662	PS	P
17	Częstocin Niemiecki	Osenkop	1628	HS	P
18	Czubek		1711	M	M
19	Czysta Woda		1682	K	K
20	Długie	Smolnik Grochowski	1662	OR	OR
21	Dubryk		1624	M	M
22	Dybowo		1624	F	zag.
23	Egiertowo	Hegerth	1628	HS	P
24	Fingerowa Huta	Skorzewino	1711	HS	P
25	Gołuń		1686	OR	OR

1	2	3	4	5	6
26	Gromadzin	Czasz Huta	1628	HS	P
27	Gronowo Małe	Las Gronowski	1686	Ko	Ko
28	Gronowo Wielkie	Gronowskie Pole	1624	W	W
29	Gurcz	Gutts	1614	W	W
30	Janowo	Jansdorf	1682	W	W
31	Jarzębina	Szultweza, Szylweys	1624	Ko	Ko
32	Juszeki	Uszki	1664	PS	P
33	Kaliska	Kaliska al. Piece	1711	PS	P
34	Kamela	Kamiella	1628	HS	P
35	Kamierowskie Piece		1662	PS	P
36	Kaplica	Kapellowa Huta	1628	HS	P
37	Kierzkowo	Strokuta	1628	HS	P
38	Klaniny	Tleniny	1664	PS	P
39	Kloc		1664	P	P
40	Konarzyny	Osowo	1624	PS	W
41	Kotło		1600	Ko	Ko
42	Kozłowiec		1664	OR	OR
43	Kramrowo	Kramrów Dwór	1682	Ko	Ko
44	Kranek	Krank	1624	P	P
45	Krzeszna Mała	Nadolna Karczma, Kruzina	1616	HS	K
46	Kuchnia		1662	Ko	Ko
47	Lignowy Nowe		1607	W	W
48	Lipinki Królewskie		1701	K	K
49	Liszki	Foxwinkel	1664	W	W
50	Lizaki	Grzybowski Piec	1664	PS	P
51	Loryniec	Lorenc	1642	K	K
52	Lubiki		1711	PS	P
53	Łąki	Łąkie	1628	HS	P
54	Mermet		1662	PS	P
55	Międzylęż Nowy		1644	W	W
56	Międzylęż Stary		1644	W	W
57	Młynsk		1640	M	M
58	Nierybno		1662	P	P
59	Nowa Wieś Przywidzka	Nowa Wieś al. Czarna	1628	PS	W
60	Ocypel		1664	PS	P
61	Okole		1711	P	P
62	Olpuch		1624	PS	P
63	Osieczna		1664	PS	P
64	Owśnice		1621	P	P
65	Pastwa	Wielka Pastwa	1682	W	W
66	Pazda		1686	K	K
67	Piece	Iwicki Piec	1686	PS	P
68	Piekło Dolne		1628	HS	P
69	Piekło Górne		1628	HS	P
70	Pinczynek	P. al. Klutnik	1662	P	P
71	Płęsy		1625	P	P
72	Płociczno	Teszarstwo	1701	P	P
73	Pólko, Małe		1606	W	W
74	Roztoka	Dypendal	1628	HS	P
75	Ruda		1624	M	M
76	Rybaki	Fiszerowa Huta	1650	HS	W
77	Rybaki	Głodowo	1664	OR	OR
78	Skarszewy Wójtostwo ⁺		1664	F	F
79	Skrzynki ⁺		1664	P	P
80	Starkowa Huta		1628	HS	P

1	2	3	4	5	6
81	Studzienice		1624	PS	P
82	Struga	U Górskiej Strugi	1624	PS	P
83	Sucha Huta		1628	HS	P
84	Szenajda	Sz. al. Sluczyno	1678	W	W
85	Szyszkowie	Połom	1686	K	K
86	Ścibórz		1630	P	P
87	Walichnowy Małe		1640	W	W
88	Wieck		1625	P	P
89	Wieprznica	Biebrznica	1629	K	P
90	Wieprznicki Młyn ⁺	Młyn Biebrznicki	1618	M	M
91	Wygonin		1624	PS	P
92	Wyrówno		1664	P	P
93	Zabrody		1686	OR	OR
94	Zimne Zdroje		1652	K	P
95	Żołno		1599	K	K

II. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Baldowo		WF	F
2	Barchnowy	Dąbrówka Polska	WDS	F
3	Bączek	Orzechowo	F	F
4	Będomin		OO	F
5	Białachowo		F	F
6	Bietowo		WDS	WDS
7	Boroszewko		F	F
8	Boroszewo		WF	F
9	Bożepole Szlach.		F ⁰	F
10	Bukowiec Stary		WF	F
11	Chrzutowo	Krtowo	F	W
12	Chwarzenko	Chwarzchenko	F	F
13	Chwarzno		WF	F
14	Ciecholewy		WF	F
15	Czarlin		WF	F
16	Częstkowo		WDS	WDS
17	Czyżykowo		WF	F
18	Damaszka		W	F
19	Elganowo		WF	F
20	Garczyn		W	W
21	Gołębiewko		WF	F
22	Gołębiewo		WF	F
23	Gołębiewo Średnie		WF	F
24	Gostomie		WDS	WDS
25	Goszyn		F	F
26	Góra		WF	F
27	Graniczny Młyn		M	M
28	Horniki Dolne	Hornikowy	OO	P
29	Iłownica		WF	F ⁰
30	Janiszewo ^{xx}		W	W
31	Kaczki	Trąbki Małe	WDS	WDS
32	Kleszczewo		W	F

1	2	3	4	5
33	Klińcz Mały		W	F ⁰
34	Klińcz Wielki		WF	F
35	Klonowo Dolne		F	W
36	Klonówka ^{xx}		WF	F
37	Kłobuczewo		WDS	F
38	Knibawa		F	F
39	Kobierzyn		W	F
40	Kocborowo		F	F
41	Kolincz	K. al. Dernhuben	WDS	F
42	Kolnik ^{xx}		W	W
43	Krag		WF	F
44	Kręski Młyn		M	M
45	Liniewko		F ⁰	F
46	Liniewko Kościerskie		F	F
47	Liniewo		WF	WF
48	Lipy	Blumfeld	OO	F
49	Lubań		F	WDS
50	Lubieszyn		W	F ⁰
51	Lubieszynski Młyn ⁺		M	M
52	Laguszewo		WF	F
53	Lukocin		W	F
54	Maliki Dolne		F	F
55	Mażewko		WF	F
56	Mażewo		WF	F
57	Milowo	Szynbuk, Dietrichswald	OO	P
58	Miradowo	Nieradowo	WF	F
59	Niedamowo		WF	F
60	Obozin	O. al. Thomaswalde	WF	F
61	Orle		F	F
62	Owidz		F	F
63	Pałubin		F	F
64	Pawlowo		F	F
65	Pierszczewo		WDS	WDS
66	Piesienica		F	F
67	Plachty		WDS	WDS
68	Podleś Mały	Polesie Male	WF	F
69	Podleś Wielki	Polesie Wielkie	W	F
70	Pomlewo		F	W
71	Przywidz	Mariensee	F	F
72	Puc		OO	F
73	Radziejewo	R. al. Rautenberg	WF	F
74	Rąty		WF	WF
75	Rekownica		F ⁰	F
76	Rokocin		WF	F
77	Rokocki Młyn		M	M
78	Rościszewo		F ⁰	F
79	Równe		F	W
80	Sarnowy		WDS	WDS
81	Sikorzyno		F ⁰	WDS
82	Smoląg		F	F
83	Sobącz		WDS	WDS
84	Stanisławie		WF	F
85	Stawiska		WDS	WDS
86	Suchostrzygi	Lawenaw	W	WF
87	Sucumin		WDS	F
88	Sumin		WF	F

1	2	3	4	5
89	Swaróżyn		WF	F
90	Szczerbięcín		WF	F
91	Szklana Góra	Glasberg	OO	P
92	Szpegawsk		WF	F
93	Szteklín	Steklno	F	F
94	Sztembark ⁺	Stangenberg	WF	F
95	Szumleś Szlachecki	S. al. Schönflis	F ⁰	P
96	Turze Małe		WF	F
97	Turze Wielkie		WF	F
98	Ulkowy		WF	F
99	Waćmerek		F	F
100	Waćmierz		WF	F
101	Wąglíkowice		WF	F
102	Wędkowy		F	F
103	Wiec Nowy		WDS ⁰	WDS
104	Wiec Stary		WDS	WDS
105	Zakrzewko		F	F
106	Zaskoczyn		WDS	F
107	Zduny	Z. al. Scharfendorf	W	F
108	Zwierzynék	Zgierzynék	M	M
109	Żabianki		OO	F
110	Żelíslaw	Żenisławki	WF	F
111	Żygowice		F	F

B. Osiedla powstałe w latach 1570-1700

1	2	3	4	5	6
1	Będomínek		1662	F	F
2	Białachówko		1662	OH	P
3	Borowa Karczma	Stobbenkrug	1701	K	K
4	Bukowiec Nowy		1648	W	W
5	Dąbrówka	Pucka Huta	1701	HS	P
6	Dębogóry		1701	P	P
7	Dobrogoszcz		1662	HS	P
8	Foshuta		1662	HS	P
9	Hamerberg ⁺		1701	P	P
10	Hopowo		1701	HS	P
11	Horniki Górne		1711	P	P
12	Jastrzębie Skarszewskie		1662	PS	P
13	Kazub		1701	K	K
14	Klonowo Górne		1662	W	W
15	Kula Młyn		1662	M	M
16	Lipa, Stara		1648	F	F
17	Lipski Młyn	Pilka Lipska	1701	M	M
18	Małżewski Młyn ⁺		1682	M	M
19	Nowy Dworzec		1711	P	P
20	Owidzki Młyn		1648	M	M
21	Pałubínek		1664	F	F
22	Piesienicki Młyn ⁺		1701	M	M
23	Przywidzki Młyn ⁺		1662	M	M
24	Sikorska Huta Nowa		1701	HS	P
25	Sikorska Huta Stara		1662	HS	P
26	Smolniki	Denowo	1701	PS	P
27	Sucumínek		1686	P	P

1	2	3	4	5	6
28	Turowo		1648	F	F
29	Wętfie	Lelekowo	1701	HS	P
30	Zielenin	Huta Klińska	1662	HS	P

III. WŁASNOŚĆ SZLACHECKO-KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Borc		WDS	WF
2	Sławki ^x	Sławkowy	F	F
3	Wyczechowo ^x		WDS ^o	F

IV. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Borkowo		F	F
2	Brody Polskie		F	F
3	Brzeźno Wielkie		W	W
4	Brzuśce		W	W
5	Czaple Nowe		OO	W
6	Czaple Stare		F	F
7	Czerniki	Czernikowy	F	W
8	Dierzążno		W	W
9	Fischbude ⁺		OR	OR
10	Garc Mały	Dorffken	F	F
11	Gętomie	G. al. Mertzdorf	W	W
12	Głodowo		W	W
13	Godziszewo		WF	WF
14	Gogolewo		W	W
15	Gołubie		W	W
16	Goręczyno		W	W
17	Grabowo Kościerskie ^x		WF	WF
18	Grabówko ^x		OO	W
19	Jaroszewy		W	W
20	Jezierce		F	P
21	Junkrowy	Jungferberg	F	W
22	Kamiony ^x		OO	P
23	Kielpino	Culpino	W	W
24	Kleszczewo Kościerskie		W	W
25	Kłobuczyno ^x	Burchardsdorf	OO	W
26	Kłodawa		W	W
27	Kobyle		W	W
28	Kowalkowy		W	zag.
29	Koźmin		W	W
30	Królów Las		W	W
31	Królów Las Młyn	Jonka, Jana	M	M
32	Kulice	K. al. Keilendorf	W	W
33	Malenin		W	W

1	2	3	4	5
34	Mieścín	Mieszczyno	W	W
35	Miłobądz		WF	WF
36	Morzyszczyn	M. al. Leipnersdorf	W	W
37	Narkowy		OO	F
38	Nowa Cerkiew		W	W
39	Nowy Dwór Pelpliński	Neuhof	F	F
40	Olsze	Wolsze	OO	P
41	Olszówka		M	M
42	Ostrzyce		W	W
43	Pelplin		Kl	Kl
44	Pierszczewko		F	F
45	Pogódki	Pogutkowy	F	F
46	Połączyno		F	WF
47	Pomyje		F	W
48	Potuły		OO	W
49	Radostowo		F	F
50	Rombark		OO	F
51	Ropuchy		F	W
52	Rożental	Rosenthal	W	W
53	Rzeżęcín		W	W
54	Siwiałka		OO	F
55	Skowarcz	Schonnewarncke	W	W
56	Skrzydłowo		W	W
57	Skrzydłówek	Folwark Skrzydłowski	M	F
58	Słońca Wielka	Polska Słońca	W	W
59	Somonino	Semlin	F	F
60	Stary Dwór ⁺	Altenhof	F	zag.
61	Subkowy		WF	WF
62	Szatarpy		W	W
63	Trąbki Małe		W	W
64	Trzcińsk ⁺	Ścińsk al. Labunki	WF	F
65	Waldówko	Waldowo	F	P
66	Wielgłowy		W	F
67	Więckowy		W	W
68	Wysin	Wysino	W	W
69	Zła Wieś		F	F

B. Osiedla powstałe w latach 1570-1700

1	2	3	4	5	6
1	Barka	Reszka	1662	K	K
2	Bielawki		1615	F	F
3	Buchenau ⁺		1635	F	F
4	Czapielski Młyn ⁺		1670	M	M
5	Częstocin Polski	Osenkop	1670	HS	P
6	Deka		1662	P	P
7	Grabowska Huta		1611	HS	W
8	Jasiowa Huta	Jassowo	1701	HS	P
9	Jekmuca	Jegmuc	1613	HS	P
10	Kolano		1629	K	K
11	Kolańska Góra ⁺	Schneidewind	1670	P	P
12	Kolańska Huta		1673	HS	P
13	Krzyszna Stara	Krusin	1670	K	K
14	Leszno		1630	OH	P

1	2	3	4	5	6
15	Lowigus ⁺		1701	K	K
16	Malary	Malarek	1599	F	F
17	Młynki	Młyn Grabowski	1621	M	M
18	Piotrowo	Fuspeterhutt	1641	HS	P
19	Pralnia ⁺	Junghof	1619	F	F
20	Smolarnia ⁺	Aschbude	1619	PS	P
21	Starzęcin		1686	OH	P
22	Szpon	Spon	1613	HS	P
23	Sztofrowa Huta	Stoffershutt	1662	HS	P
24	Szumleś Królewski	Schönfluss	1621	F	F

V. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Koteże		F	F
2	Pruska Karczma	Szerzawa al. P. K.	K	K
3	Rębielcz		W	W
4	Śliwiny		F	F

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Freda		1664	F	F
2	Kościerska Huta	Miejska Huta	1684	HS	P

POWIAT TUCHOLSKI

I. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Bładowo		W	W
2	Borsk		M	M
3	Bralewnica		F	F
4	Broda	Pandziński M., Pandzienia	M	M
5	Brusy		W	W
6	Byśław		W	W
7	Cekcyn		W	WF
8	Ciechocin		W	W
9	Czersk		W	WF
10	Czyczkowy		W	W
11	Dąbrowa	Dąbrówka	F ⁰	F
12	Gostycyn		W	W
13	Górki		W	W

1	2	3	4	5
14	Granowo		W	W
15	Jeleńc		W	W
16	Kaldowo		F	F
17	Karsin		W	WF
18	Kaszuba	Lesczyński Młyn	M	M
19	Kiełpin		W	W
20	Kosobudy		WF	WF
21	Koźlinka	Koźlinka	WF	WF
22	Kunek [†]		M	M
23	Lamk		M	M
24	Legbał	Legmunt	K	W
25	Lendy		P	W
26	Leśno		W	F ⁰
27	Lichnowy	Lichtenaw	W	W
28	Lubnia		W	W
29	Łąg		W	W
30	Męcikał		K	P
31	Mędromierz Mały		W	W
32	Mędromierz Wielki		W	W
33	Miedzno		K	P
34	Nadolnik		M	M
35	Nowy Młyn		M	M
36	Obrowo		F	F
37	Okiersk		M	M
38	Ostrowite		W	W
39	Piastoszyn		WF	WF
40	Pila - Młyn		M	M
41	Prądzonka		P	W
42	Przytarnia		W	W
43	Raciański Młyn	Jurek	M	M
44	Raciaż		W	W
45	Rolbik		K	P
46	Rudzki Młyn	Ruda	M	M
47	Rytel	Retel	K	W
48	Silno	S. al. Frankenhagen	W	W
49	Sławęcín		W	W
50	Stobno		W	W
51	Swornegacie	Swornigac	WR	WR
52	Tuchola Zamek [†]		Za	Za
53	Wiele		W	W
54	Windorp	Ikendorf	K	P
55	Zalesie		W	WF
56	Złe Mięso		K	K

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Bąk	Ciszowski Most	1603	K	P
2	Czernica		1603	M	M
3	Dąbrówka		1664	P	P
4	Drzewicz		1603	K	P
5	Dzięgiel Stary		1632	PS	P
6	Gieldon		1632	PS	P
7	Hamer - Młyn	Hamer	1603	M	M

1	2	3	4	5	6
8	Karpno		1632	PS	P
9	Kłodnia		1632	K	P
10	Konigórt		1662	P	P
11	Kruszyn		1659	P	P
12	Krzywogoniec		1632	PS	P
13	Kurcze		1632	PS	P
14	Laska		1632	P	P
15	Lipa		1660	OR	OR
16	Losiny		1611	PS	P
17	Modrzejewo	Gościnięc	1603	K	P
18	Okręglik		1664	P	P
19	Ostrowo		1632	PS	P
20	Ostrowy		1651	P	P
21	Parszczenica		1601	M	M
22	Parzyn		1603	M	M
23	Peplin	Pepliński	1664	OR	OR
24	Pokrzywno		1632	P	P
25	Sienica		1632	K	K
26	Skoszewo		1603	K	P
27	Spierwia		1632	OR	OR
28	Staszki ⁺		1603	M	zag.
29	Szumiąca		1603	M	M
30	Szumiąca		1632	PS	P
31	Turowiec		1664	P	P
32	Twaroźnica	Twaroźna Góra	1609	P	P
33	Uboga	Nowe Żalno	1603	F	F
34	Warszyn		1659	P	P
35	Wdzydze Tucholskie		1632	WR	WR
36	Widno		1686	P	P
37	Zamkowy Młyn ⁺		1664	M	M
38	Zielona Chocina	Zielone	1632	K	P

II. WŁASNOŚĆ KRÓLEWSKO-SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Gostycyński Młyn ⁺	Choszczewnica, Pylarz	M	zag.

III. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Adamkowo	Jadamkowo	F	F
2	Będźmierowice		WDS	F
3	Brzuchowo		F	F
4	Chelmy Małe		WDS	WDS
5	Chelmy Wielkie		WDS	F ⁰
6	Cisewie		WDS ⁰	F
7	Coldanki	Soldan	F ⁰	F

1	2	3	4	5
8	Czapiewice		WDS	WDS
9	Czarnowo		WDS	WDS
10	Drożdżenica		W	W
11	Gliśno Małe		WDS	WDS
12	Główczewice		WDS	WDS
13	Grochowo ^{xx}		W	W
14	Jerzmionki	Hermansdorf	W	W
15	Karczewo		F	F
16	Kęsowo		WDS ⁰	F
17	Kęsówko		WDS ⁰	F
18	Kliczkowy		WDS	WDS
19	Komorza Mała		WDS	F
20	Komorza Wielka		WF	F
21	Lubierzyn		W	W
22	Lutom		WDS	F
23	Lyskowo		F ⁰	F
24	Malachin		F	WDS
25	Mokre		F	F
26	Niezurawa		WDS	F
27	Nowy Dwór		F ⁰	F
28	Odry		WDS	WDS
29	Ogorzeliны		W	W
30	Orlik		F ⁰	WDS
31	Osowo		WDS	WDS
32	Pamiętowo		WF	WF
33	Piechowice		WDS	WDS
34	Prusy Stare		WDS ⁰	F
35	Przyrowa		F ⁰	F
36	Radzim		WDS	F
37	Siciny		F ⁰	F
38	Ślupy		OO	F
39	Sumin Stary		F	F
40	Tuchółka		F ⁰	F
41	Welpin		F ⁰	F
42	Wieszczyce		WF	F
43	Wojtal		K	K
44	Wysoka		WF	F
45	Zalesie		F ⁰	F
46	Zamarte		F ⁰	F
47	Zapędowo		WDS	F
48	Żabno		WDS	WDS
49	Żalno		WF	WF

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Asmus		1686	PS	P
2	Karczewko		1648	M	M
3	Młynek	Thucz	1686	M	M
4	Tobola		1648	M	M
5	Woziwoda		1682	P	P
6	Wysocki Młyn		1624	M	M
7	Wysoka Zaborska		1648	WDS	WDS

IV. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Białowieża	Cerkwica Wielka	WF	F
2	Bysławek ^x		F ^o	F
3	Cerkwica Duża		WF	W
4	Dąbrówka		W	W
5	Minikowo ^x		W	W
6	Obkas		W	W
7	Orzelek		W	W
8	Ovilaw ⁺		F	zag.
9	Trutnowo ^x		W	F

TERYTORIUM POSIADŁOŚCI ZIEMSKICH MIASTA GDAŃSKA

I. WŁASNOŚĆ SZLACHECKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Mokry Dwór	Nassenhuben	W	W
2	Wiślina	Hochzeit	W	W

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Dziewięć Wiók	Neunhuben	1682	W	W

II. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Biskupia Górka	Bischofsberg	WZ	PM
2	Chehn	Stolcenberg	W	PM
3	Chmielniki Pelplińskie	Hoppenbruch	PM	PM
4	Giemlice		WF	WF
5	Kramserkrug ⁺		K	K
6	Nonnenhof ⁺		F	F
7	Przejazdowo	Quadendorf	WF	WF
8	Siedlce	Szydlice	PM	PM
9	Szkoty, Stare	Szottland	PM	PM
10	Święty Wojciech		WZ	WZ

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Bischofswahl ⁺		1644	PM	PM
2	Chełm Nowy ⁺	Stolzenberg	1644	PM	PM

III. WŁASNOŚĆ MIEJSKA

A. Osiedla istniejące w 1570 r.

1	2	3	4	5
1	Blotnik	Schmerblock	W	W
2	Bogatka	Reichenberg	W	W
3	Bór ⁺	Danz. Heisternest	WR	WR
4	Bronowo	Brunau	W	W
5	Bystra	Scharfenberg	W	W
6	Cedry Małe	Kl. Zünder	W	W
7	Cedry Wielkie	Gr. Zünder	W	W
8	Chmielniki Oruńskie	Hoppenbruch	WZ	WZ
9	Cieplewo	Zipplau	W	W
10	Długie Pole	Langenfeld	W	W
11	Dobrowo	Neuendorf	W	W
12	Drewnica	Schönbaum	W	W
13	Gdańska Głowa ⁺	Danziger Haupt	K	K
14	Gęsia Karczma ⁺	Ganskrug	K	K
15	Głobica	Glabitsch	WR	W
16	Górki	Neufahr	W	W
17	Grabiny Zameczek	Schloss Herrengrebin	F	F
18	Groszkowo	Groschkenkämpe	K	W
19	Jankowo Żuławskie	Jankendorf	W	W
20	Jantar	Pasewark	W	W
21	Juszkowo	Gischkau	W	W
22	Kiezmark	Käsemark	W	W
23	Klauskrug ⁺		K	K
24	Koszwały	Gottswalde	W	W
25	Kowale	Kowal	W	W
26	Koźliny	Güttland	W	W
27	Krakowiec	Krakau	W	W
28	Krępiec	Krampitz	OO	W
29	Krzywe Koło	Kriefkohl	W	W
30	Kuckuckkrug ⁺		K	K
31	Leszkowy	Letzkau	W	W
32	Lędowo	Landau	W	W
33	Lipce	Guteherberge	WZ	WZ
34	Lysica ⁺	Kahlberg	WR	WR
35	Migowo	Müggau	W	W
36	Mikoszewo	Nickelswalde	W	W
37	Milocin	Herzberg	W	W
38	Narmeln ⁺	Polski	WR	WR
39	Neukrügerskämpe ⁺		K	F
40	Niegowo	Nobel	W	W
41	Nowa Karczma	Neukrug	WR	WR
42	Olszynka Mała	Kl. Walddorf	W	W
43	Olszynka Wielka	Gr. Walddorf	W	W

1	2	3	4	5
44	Orlinki	Wordel	W	W
45	Orunia	Ohra	W	W
46	Osice	Wossitz	W	W
47	Osieki ⁺	Kemnathi, Kemmlade	W	W
48	Ostrowite	Osterwick	W	W
49	Ostrożek	Scharfenort	WZ	WZ
50	Parraskrug ⁺	Zamosk	K	K
51	Piecki	Pitzkendorf	WZ	WZ
52	Piekielko	Hölle, Heidekrug	K	K
53	Plonia Wielka	Gr. Plehnendorf	W	W
54	Polnische Hufe ⁺		Ko	Ko
55	Pruszcz Gdański	Praust	W	W
56	Przebrno	Pröbbernu	WR	WR
57	Przegalina	Einlage	W	W
58	Przemysław	Prinzlaff	W	W
59	Ptaszkowo	Vöglers	WR	WR
60	Rokitnica	Müggenhahl	W	W
61	Roszkowo	Rostau	W	W
62	Rückfahr ⁺		K	K
63	Rybina	Fischerbabke	WR	W
64	Scheute ⁺		WR	zag.
65	Schmergrube ⁺		WR	WR
66	Skowronki	Vogelsang	WR	WR
67	Sobieszewo	Bohnsack	W	W
68	Stanisławowo	Schönau	WZ	WZ
69	Stebledo	Stüblau	W	W
70	Stegna	Stegen	W	W
71	Stegna Morska ⁺	Kobbelgrube	WR	WR
72	Stogi	Heubude	W	W
73	Suchanino	Zigankenber	W	W
74	Suchy Dąb	Zugdam	W	W
75	Szadółki	Schüddelkau	W	W
76	Szerzawa	Breitfelde, Proikenfelde	W	W
77	Szutowo	Stutthof	WF	WF
78	Świbno	Schiewenhorst	W	W
79	Trutnowy	Trutenau	W	W
80	Trzciniśko	Schönrohr	W	W
81	Tujsk	Tiegenort	W	W
82	Ujeścisko	Wonnenberg	W	W
83	Wieniec	Kronenhof	F	F
84	Wisłoujście	Weichselmünde	K	K
85	Wiślinka	Wesslinken	W	W
86	Wocławy	Wotzlaff	W	W
87	Wróblewo	Sperlingsdorf	WZ	WZ
88	Zakoniczyn	Zankenzin	F	F
89	Zaroślak	Petershagen	PM	PM

B. Osiedla powstałe w latach 1570–1700

1	2	3	4	5	6
1	Adebarkrug ⁺		1666	K	K
2	Allergottengel ⁺		1689	PM	PM
3	Babker Schweinewald ⁺		1685	Ko	Ko
4	Bahren Kämpfe		1600	Ko	Ko

1	2	3	4	5	6
5	Bahrenkrug ⁺		1600	K	K
6	Bramka	Hinterthor	1665	Ko	Ko
7	Bronowo Małe	Kl. Brunau	1665	W	W
8	Chorażówka	Junkertroyl	1637	W	W
9	Chorażówka Dwór ⁺	Junkertroyl-Hof	1600	F	F
10	Diabelkowo	Düwelkau	1689	K	K
11	Dreischweinskopfe ⁺		1578	K	K
12	Drewniczka	Schönbaumer Weide	1665	W	W
13	Eschenkrug ⁺		1600	K	K
14	Faulelaake ⁺		1665	Ko	Ko
15	Gaik	Rehwalde	1581	Ko	Ko
16	Grabińskie Pole	Herrengrebenerfeld	1660	W	W
17	Hauskämpe ⁺		1665	Ko	Ko
18	Heringskrug ⁺		1600	K	K
19	Izbiska	Freienhuben	1625	W	W
20	Jaškowa Dolina	Jaschkental	1685	K	K
21	Junoszyno	Junckeracker	1665	W	W
22	Keedingskämpe ⁺		1600	Ko	Ko
23	Komary	Schnakenburg	1619	W	W
24	Kripker Wald ⁺		1600	Ko	Ko
25	Królewska Łąka	Königswiese	1678	K	K
26	Laakenwalde ⁺		1665	Ko	Ko
27	Mindenorth ⁺		1670	Ko	Ko
28	Ohrsche Niederfeld ⁺		1611	PM	PM
29	Pauerwald ⁺		1665	Ko	Ko
30	Płonia Mała	Kl. Plohnendorf	1685	W	W
31	Popowo	Poppau	1670	Ko	Ko
32	Presenick ⁺		1592	Ko	Ko
33	Rohrkämpe ⁺		1600	Ko	Ko
34	Rothekrug ⁺		1600	K	K
35	Sandkrug ⁺		1600	K	K
36	Scheibe ⁺		1622	Ko	Ko
37	Schild u. Grube ⁺		1609	Ko	Ko
38	Schröderkämpe ⁺		1596	Ko	Ko
39	Schusterkrug ⁺		1600	K	K
40	Schwentekämpe ⁺		1626	Ko	Ko
41	Schwentenkämpe ⁺		1600	Ko	Ko
42	Sobieszewska Pastwa	Bohnsacker Weide	1622	W	W
43	Stare Babki	Alte Babke	1584	W	W
44	Stegienka	Stegnerwerder	1637	W	W
45	Susewald ⁺		1600	Ko	Ko
46	Szarpawa	Scharpau	1612	W	W
47	Świerznica	Kalteherberge	1591	W	W
48	Wedhornskämpe ⁺		1665	Ko	Ko
49	Weissekrug ⁺		1600	K	K
50	Wiśniewka Gdańska	Küchwerder	1596	W	W
51	Wybicko	Beiershorst	1591	W	W
52	Wydmy ⁺	Neue Welt	1606	Ko	Ko
53	Ziganke, Klein ⁺		1603	K	K

Objaśnienia:

+ osiedle obecnie nie istniejące

x osiedle, które przeszło z wł. szlacheckiej do kościelnej

xx osiedle, które przeszło z wł. królewskiej do szlacheckiej

xxx osiedle, które przeszło z wł. kościelnej do szlacheckiej

o folwark z 1-2 gburami, wieś drobnoszlachecka z gburami

BIBLIOGRAFIA

I. Źródła rękopiśmienne

Archiwum Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie:

Dział Gedanensia:

- nr 20 a-b – wizytacja archidiakonu pomorskiego z lat 1686–1687
- nr 24–25 – wizytacja archidiakonu pomorskiego z lat 1701–1702
- nr 26 – wizytacja archidiakonu pomorskiego z lat 1710–1711
- nr 40 – wizytacja archidiakonu pomorskiego z 1728 r.
- nr 68–72 – wizytacja archidiakonu pomorskiego z lat 1780–1782

Dział Monastica:

- Akta klasztoru cystersów w Pelplinie
- Akta klasztoru kartuzów z Kartuz
- Akta klasztoru żukowskiego: t. 1: Privilegia monasteri Zukoviensis
1596–1754

Dział Varia:

- Akta miasta Świecia: t. 1–4
- Rewizja tenuty osieckiej 1621: t. 72, k. 55–56v

Archiwum Główne Akt Dawnych:

Archiwum Skarbu Koronnego:

- dz. I, t. 52, k. 2–372 – rejestry pogłównego z 1662 r. (Prusy Królewskie)
- dz. I, t. 147 – rejestry pogłównego woj. pomorskiego z 1662 r. (tzw. popisy księże)
- dz. XLVI, t. 36–39 – Lustracje starostw województwa pomorskiego z 1765 r.
- dz. LVI, t. T 1 – rewizja starostwa tucholskiego z 1603 r. i inwentarz starostwa tucholskiego z 1632 r.
- dz. LVI, t. S 13 – inwentarz starostwa skarszewskiego z 1628 r.
- dz. LVI, t. S 7 – inwentarz starostwa człuchowskiego z 1610 r.

Archiwum Radziwiłłów:

dz. XVII, t. 132 – inwentarz dóbr rzucewsko-wejherowskich z 1711 r.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy:

Akta miasta Chojnic

Akta miasta Nowego

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

300, 2, nr 154 – przywileje wsi Niziny i Szkarpawy

nr 158, 161, 162 – rachunki dotyczące Niziny i Szkarpawy

300, 4, nr 1, 2, 142–145 – rachunki dotyczące Wyżyny Gdańskiej

300, R, fol. A, nr 1–4, 7 – rewizje, rachunki, przywileje dóbr miasta Gdańska z XVI–XVII w.

519 – Akta miasta Pucka

942 – Akta klasztoru cysterek, później benedyktynek w Żarnowcu

945 – Akta klasztoru NMP kartuzów w Kartuzach

989 – Akta majątków Sulmin i Niestępowo

990 – Akta klasztoru cystersów w Oliwie (t. 426, 428, 430)

998 – Archiwum Ustrabowskich i Wejherów z Ustrabowa

999 – Archiwum Krokowskich z Krokowej

Archiwum Państwowe w Poznaniu:

Archiwum Skórzewskich z Czarniejewa, t. 158 – inwentarz starostwa kiszewskiego z 1725 r.

Archiwum Państwowe w Toruniu:

Archiwum Szanieckich z Nawry

Biblioteka seminarium diecezjalnego w Pelplinie:

nr 302 – Liber Privilegiorum Monasterii Pelplinensis

II. Źródła drukowane

Documenta capitaneatus Slochoviensis (1471–1770), ed. P. P a n s k e,
Fontes TNT, t.28, Toruń 1935

J. G o l d b e c k, *Volständige Topographie des Königreichs Preussen*,
Bd. 1–2, Königsberg 1785, Leipzig 1789

Das Grosse Zinsbuch des Deutschen Rittersordens (1414–1438), hrsg.
P. G. T h i e l e n, Marburg 1958

Handfesten der Komturei Schlochau, hrsg. P. P a n s k e, Danzig 1921

Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z 1534 r., wyd.

B. U l a n o w s k i, Archiwum Komisji Historycznej PAU, t. 10,
Kraków 1916

- Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 r.*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 37, Toruń 1953
- Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1598 r.*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 36, Toruń 1950
- Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Ż y t k o w i c z, Fontes TNT, t. 38, Toruń 1957
- Inwentarz opackich dóbr pogódkowskich z 1624 r.*, wyd. W. O d y n i e c, Rocznik Gdański, t. 33: 1973, s. 127–138
- Inwentarz starostwa czuchowskiego z 1748 r.*, wyd. K. K o ś c i ń s k i, Roczniki TNT, t. 11: 1904, s. 184–245
- Inwentarz starostwa skarszewskiego z 1737 r.*, wyd. H. K r u p a, Rocznik Gdański, t. 15–16: 1956/7, s. 461–468
- Inwentarze starostw puckiego i kościerskiego z XVII w.*, wyd. G. L a b u d a, Fontes TNT, t. 39, Toruń 1954
- Księga komturstwa gdańskiego*, wyd. K. C i e s i e l s k a, I. J a n o s z – B i s k u p o w a, Fontes TNT, t. 70, Warszawa 1985
- Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. S. H o s z o w s k i, Gdańsk 1961
- Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570*, wyd. S. H o s z o w s k i, Gdańsk 1962
- Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. H o s z o w s k i, Gdańsk 1961
- Lustracje województw Prus Królewskich 1624*, wyd. S. H o s z o w s k i, Gdańsk 1967
- Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. E. J o a c h i m, Königsberg 1896
- Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 1–5, cz. 1, wyd. T. W i e r z b o w s k i, Warszawa 1905–1919, t. 5, cz. 2, Warszawa 1961
- Monumenta vetustiora ad archidiaconatum Camenansensem pertinentia*, ed. P. P a n s k e, Fontes TNT, t. 11–15, Toruń 1907–1911
- Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, malborskim i pomorskim w 1664 r.*, wyd. J. P a c z k o w s k i, Fontes TNT, t. 32, Toruń 1938
- Registr poboru podwoynego dn. 25 III 1648 w Malborgu ... uchwalonego*, wyd. W. K ę t r z y ń s k i, Roczniki TPN Poznańskiego, t. 6, Poznań 1871
- Taryfy podatkowe ziem pruskich z 1682 r.*, wyd. S. K ę t r z y ń s k i, Fontes TNT, t. 5, Toruń 1901
- Urkunden der Komturei Tuchel*, hrsg. P. P a n s k e, Danzig 1911

Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae Episcopo facta, wyd. S. K u j o t, Fontes TNT, t. 1-3, Toruń 1897-1899

Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI, wyd. B. U l a n o w s k i, Cracoviae 1920

Das Zinsbuch Bischof Johannes Kropidlos von Wloclawek von Beginn des 15. Jahrhundert, hrsg. P. K r i e d t e, Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, Bd. 22: 1973.

Źródła dziejowe, t. 23: *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 12: *Prusy Królewskie*, wyd. I. T. B a r a n o w s k i, Warszawa 1911

III. Źródła kartograficzne

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

300, MP – zbiór map i planów (m.in. B e r n d t, mapa Szkarpany z ok. 1600 r., nr 354-355)

Biblioteka Gdańska PAN:

zbiór kartograficzny (m.in. czystorysy mapy S c h r ö t t e r a w skali 1:50 000)

L. von S c h r ö t t e r, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Lithauen und Westpreussen nebst dem Netzedistrict [...]* 1796-1802, Berlin 1803-1810

C. F. S c h u b e r t, *Das Danziger Territorium* [reprodukcja w:] R. D a m u s, *Die Stadt Danzig gegenüber der Politik Friedrichs des Grossen und Friedrich Wilhelm II*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, t. 20 (dodatek)

Mapy sztabowe Polski WIG w skali 1:100 000 z lat 1924-1939

IV. Literatura

W wykazie zamieszczono jedynie te pozycje, które zostały wspomniane w pracy bądź w poważniejszym stopniu wykorzystane przy sporządzaniu kartoteki osadniczej. Wykazy szczegółowych opracowań z zakresu historii gospodarczej Prus Królewskich, monografie rejonów i pojedynczych wsi znaleźć można w pracach S. C a c k o w s k i e g o, M. G r z e g o r z a, M. B i s k u p a (zob. Wstęp, s. 14).

A s c h k e w i t z M., *Die Bewölkerung im südöstlichen Pomerellen vom 13.-18. Jahrhundert*, *Altpreussische Forschungen*, 19, Königsberg 1942, s. 155-186

- A s c h k e w i t z M., *Die deutsche Siedlung in Westpreussen im 16, 17. und 18. Jahrhundert*, Zeitschrift für Ostforschung, Jg.1, z. 4, Marburg 1952, s. 533-567
- A u g u s t o w s k i B., *Pomorze*, Warszawa 1977
- B a h r E., *Das Gebiet Bordzichow am mittleren Schwarzwasser und seine Siedlungen bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Beiträge zur Geschichte Westpreussens, Nr 3, Leer 1980, s. 107-137
- B a h r E., *Das Gebiet des ehemaligen Ordenspfliegeramts Ossiek und sein Siedlungsausbau bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 21, z. 1, Marburg 1972, s. 70-94
- B a h r E., *Das Gebiet Kischau und seine Siedlungen in 15. bis 18. Jahrhundert*, Beiträge zur Geschichte Westpreussens, Nr 2, Münster 1969, s. 12-46
- B a h r E., *Ländliche Siedlungen im Gebiet der ehemaligen Komturei Mewe von 15. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Beiträge zur Geschichte Westpreussens, Nr 4, Münster 1973, s. 33-109
- B a h r E., *Mittelalterliche und spätere Siedlungsräume. Dargestellt am Schlochauer Land*, Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 5, Marburg 1956, s. 364-375
- B a h r E., *Siedlungsvorgänge des 16. bis 18. Jahrhunderts im Gebiet des ehemaligen Deutschordensamts Schöneck*, Zeitschrift für Ostforschung, Jg. 16, Marburg 1967, s. 266-325
- B a h r E., *Die Verwaltungsgebiete Koeniglich-Preussen 1454-1772*, Zeitschrift für Westpreussischen Geschichtsvereins, t. 54: 1938
- B a h r E., S t e p h a n W., *Die Ortsnamenänderungen in Westpreussen gegenüber dem Namenbestande der polnischen Zeit*, Danzig 1912
- B a r a n o w s k i J. T., *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, Przegląd Historyczny, t. 19: 1916, z. 1
- B e r t r a m H., L a B a u m e W., K l o e p p e l O., *Das Weichsel-Nogat-Delta*, Danzig 1924
- B i e r n a t C z., *Gdańscy pośrednicy handlu zbożowego i kontrakty zbożowe w latach 1660-1700*, Rocznik Gdański, t. 13: 1954, s. 53-78
- B i e r n a t C z., *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651-1815*, Warszawa 1962
- B i s k u p M., *Z nowszych prac zachodnioniemieckich nad osadnictwem Prus Królewskich w XVI-XVII w.*, Przegląd Historyczny, t. 51: 1960, z. 2
- B i s k u p M., T o m c z a k A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku*, Roczniki TNT, R. 58: 1958, z. 1, Toruń 1955

- B o g u c k a M., *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII w.*, Warszawa 1962
- B o g u c k a M., *Handel zagraniczny Gdańska w I połowie XVII wieku*, Wrocław 1970
- B r e z a E., *Toponimia powiatu kościerskiego*, Gdańsk 1974
- B u c z e k K., *Kilka uwag o zagadnieniach teoretycznych badań historycznych w ogóle, a historyczno-osadniczych w szczególności*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 10: 1962, z. 1–2, s. 15–31
- B u c z e k K., *O teorii badań historyczno-osadniczych*, Kwartalnik Historyczny, t. 65: 1958, z. 1
- B u g a l s k a H., *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, Wrocław 1985
- C a c k o w s k i S., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII w.*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961; cz. 2: *Gospodarstwo folwarczne i stosunki rynkowe*, Toruń 1963
- C a c k o w s k i S., *Struktura społeczna i gospodarcza wsi województwa chełmińskiego w okresie pierwszego rozbioru Polski. Osadnictwo i ludność chłopska*, Toruń 1985
- C a c k o w s k i S., *Z dziejów polityki ekonomicznej pruskiego absolutyzmu. Kataster podatkowy z r. 1772/73 dla ziem pierwszego zaboru pruskiego*, Zeszyty Naukowe UMK, Historia, t. 3: 1967
- C a c k o w s k i S., *Zmiany w sieci osadniczej województwa chełmińskiego w XVI–XVIII w.*, Studia z historii gospodarczej i demografii historycznej, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, nr 70: 1974, Kraków 1975, s. 119–137
- Chojnice. Dzieje miasta i powiatu*, pod red. S. G i e r s z e w s k i e g o, Wrocław 1971
- C i e s i e l s k a K., *Osadnictwo „oleńderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 4: 1958, z. 2, s. 219–256
- C i e s i e l s k a K., *Na marginesie nowszych prac zachodnioniemieckich nad osadnictwem Prus Królewskich (XVI–XVIII w.)*, Zapiski Historyczne, t. 26: 1961, z. 4, s. 115–126
- C i e ś l a k E., *Próby pozbycia się podmiejskich ośrodków konkurencyjnych w połowie XVII w.*, [w:] *Studia gdańsko-pomorskie*, pod red. E. C i e ś l a k a, Gdańsk 1964, s. 83–149
- C i w o n i u k N., *Rozwój osadnictwa w starostwie jałowskim od XVI do końca XVIII wieku w świetle toponimii*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 31: 1983, z. 1, s. 3–25
- C z a p l e w s k i P., *Kartuzja kartuska*, Gdańsk 1966

- Czaplewski P., *Senatorowie świeccy, podskarbiowie, starostowie Prus Królewskich 1454-1772*, Roczniki TNT, R. 26-28, Toruń 1919-1921
- Dabinnus G., *Die ländliche Bevölkerung Pommerellens im Jahre 1772*, Marburg 1953
- Dolina Dolnej Wisły*, pod red. B. Augustowskiego, Wrocław 1982
- Dierfeld G., *Die Verwaltungsgrenzen Pomerellens zur Ordenszeit*, Altpreussische Forschungen, Jg.10, Königsberg 1933
- Dobrowolska M., *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931
- Grzegorz M., Cackowski S., *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1466-1772)*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, pod red. K. Jasińskiego, t. 1, Warszawa 1979
- Fastnacht A., *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1650*, Wrocław 1962
- Foltz M., *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens, nr 8, Danzig 1912
- Frydrychowicz R., *Geschichte der Cisterzienabtei Pelplin*, Düsseldorf 1907
- Frydrychowicz R., *Geschichte der Stadt, der Komturei und Starostei Tuchel*, Berlin 1879
- Gause F., *Geschichte der Landgerichte des Ordenslandes Preussen*, Altpreussische Forschungen, t. 3, Königsberg 1926
- Gierowski J., *Kartki z rodowodu biedoty wiejskiej*, Warszawa 1951
- Gierowski J., *Ludzie luźni na Mazowszu w świetle ustaw sejmikowych*, Przegląd Historyczny, t. 40: 1949, s. 165-192
- Gierszewski S., *Struktura gospodarcza i funkcje rynkowe mniejszych miast województwa pomorskiego w XVI i XVII w.*, Gdańsk 1966
- Gieysztorowa I., *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 10: 1961, z. 3-4, s. 575-593
- Górnowicz H., *Toponimia powiatu starogardzkiego*, Wrocław 1985
- Górnowicz H., *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980
- Grzegorz M., *Niektóre aspekty badań nad szklarstwem w świetle informacji pisanych*, Akta UMK, Archeologia, t. 12: 1987
- Grzegorz M., *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309-1454*, Warszawa 1990; por. rec. B. Śliwiński, *Uwagi o spisie osad Pomorza Gdańskiego z lat 1309-1454*, Zapiski Historyczne, t. 56: 1991, z. 2-3, s. 99-125 (263-289)

- G r z e g o r z M., *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309-1454*, Toruń 1987
- G u l d o n Z., *Zmiany arealów uprawnego i zaludnienie w badaniach nad osadnictwem nowożytnym (w związku z pracą P.Szafrana)*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 10: 1962, s. 653-662
- H e i d n W., *Die Ortschaften des Kreises Karthaus/Westpr.*, Marburg 1965
- H e y m a n o w s k i K., *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kaminoskich od połowy XV do połowy XIX wieku*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 17: 1969, z. 3, s. 417-429
- Historia Gdańska*, t. 2 1454-1655, pod red. E. C i e ś l a k a, Gdańsk 1982
- Historia Pomorza*, t. 2 do roku 1815, pod red. G. L a b u d y, cz. 1 (1464/66-1648/57), Poznań 1976; cz. 2 (Pomorze Wschodnie w latach 1657-1815), Poznań 1984
- Historisch-geografischer Atlas des Preussenlandes*, hrgs. H. M o r t e n s e n, G. M o r t e n s e n, R. W e n s k u s, Lfg.1-4, Wiesbaden 1969-1976
- H ł a d y ł o w i c z K. J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932 (ze wstępem F. B u j a k a)
- H o s z o w s k i S., *Handel Gdańska w okresie XV-XVIII wieku*, *Zeszyty Naukowe WSE w Krakowie*, nr 11: 1960, s. 2-71
- H o s z o w s k i S., *Zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej na terenie Prus Królewskich*, [w:] *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*, t. 2, Warszawa 1957, s. 383-426
- I n g l o t S., *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, Lwów 1927
- J a k u s - B o r k o w a E., *Toponimia powiatu świeckiego*, Wrocław 1987
- K i e ł c z e w s k a - Z a l e s k a M., *O powstawaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Warszawa 1956, s. 1-178
- K l o n d e r A., *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 poł. XVI-XVII w.)*, Warszawa 1983
- K o ś c i ń s k i K., *Parafia Borzyszkowska w powiecie człuchowskim w Prusach Zachodnich, wedle zapisów ks. prob. J. Gotfryda Borka*, *Roczniki TNT*, R. 12: 1905, s. 385-432
- K o ś c i ń s k i K., *Parafia kaszubska Konarzyńny*, *Roczniki TNT*, R.13: 1906, s. 81-160
- K o ś c i ń s k i K., *Parafia przechlewska w powiecie człuchowskim w Prusiech Zachodnich*, *Roczniki TNT*, R.16: 1909, s. 58-83

- K r a t o c h w i l Z., *Klucz zaborski w komturstwie tucholskim i starostwie tucholskim w latach 1330-1772*, Rocznik Gdański, t. 41: 1981, z. 1, s. 89-132
- L u d k i e w i c z Z., *Osady holenderskie na nizinie sartawicko-nowskiej*, Toruń 1934
- M a a s W., *Mittelalterliche und spätere Siedlungsräume. Dargestellt am Schlochauer Land*, Zeitschrift für Ostforschung, Bd. 5: 1953
- M a a s W., *Zur Siedlungskunde Westpreussen 1466-1772*, Marburg 1953
- M a e r c k e r H., *Eine polnische Starosteij und ein preussischer Landrathkreis. Geschichte des Schwetzer Kreis 1466-1873*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 17-19, Danzig 1896
- M a ł e c k i J., *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i I poł. XVII wieku*, Wrocław 1968
- M a c z a k A., *Folwark pańszczyźniany a wieś w Prusach Królewskich w XVI/XVII wieku*, Przegląd Historyczny, t. 47: 1976, z. 2
- M a c z a k A., *Gospodarstwo chłopskie na Żuławach w początkach XVII wieku*, Warszawa 1962
- M a c z a k A., *Olędrzy i gburzy w dzierżawie zajczkowskiej woj. pomorskiego. Emfiteuza w systemie folwarczno-pańszczyźnianym XVI-XVII w.*, Zapiski Historyczne, t. 41: 1976, z. 4, s. 77-91
- M a c z a k A., *Struktura majątkowa szlachty pomorskiej w XVI-XVII wieku. Próba analizy statystycznej*, Przegląd Historyczny, t. 53: 1962, z. 4, s. 645-671
- M i e l c z a r s k i S., *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji*, Gdańsk 1962
- M i e l c z a r s k i S., S z a f l i k J.R., *Zagadnienie łąnów pustych w Polsce w XV i XVI wieku*, Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 1, z. 2, Poznań 1956
- M i k u l s k i K., *Drobna szlachta kaszubska w XVI-XIX wieku*, Pomorze Gdańskie, nr 18: 1988
- M i l e w s k i J., *Dzieje wsi powiatu starogardzkiego*, t. 1-2, Gdańsk 1968
- M u h l J., *Danziger Bürgergeschlechter in ländlichem Besitz*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 71, s. 88-115
- M u h l J., *Geschichte der Domäne Sobbowitz*, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens, Bd. 11, nr 1, Danzig 1925
- M u h l J., *Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe*, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens, H. 21, Danzig 1938

- N o w a k A., *Przeobrażenia struktury społecznej ludności wiejskiej w Polsce w okresie panowania systemu folwarczno-pańszczyźnianego (XV-XVIII w.). Próba ujęcia modelowego*, [w:] *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce*, Poznań 1978, s. 131-146
- O b u c h o w s k a - P y s i o w a H., *Handel wiślany w pierwszej połowie XVII wieku*, Wrocław 1964
- O d y n i e c W., *Eksploatacja lasów powiatu puckiego w XVII wieku*, Gdańskie Zeszyty Humanistyczne, R. 4: 1961, nr 1-2, s. 135-148
- O d y n i e c W., *Starostwo puckie 1546-1678*, Gdańsk 1961
- O d y n i e c W., *Stosunki społeczno-gospodarcze w starostwach kaszubskich woj. pomorskiego w XVII-XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Gdańsk 1961, s. 221-312
- P e n n e r H., *Ansiedlung mennonitischer Niderländer im Weichselmündungsgebiet von der Mitte 16. Jh. bis zum Beginn der preussischen Zeit*, Danzig 1940
- P e r s o w s k i F., *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr F. Bujakowi*, Lwów 1931
- Pobrzeże Pomorskie*, pod red. B. A u g u s t o w s k i e g o, Wrocław 1984
- Pojezierze Bytowskie*, pod red. B. A u g u s t o w s k i e g o, Wrocław 1986
- Pojezierze Kaszubskie*, pod red. B. A u g u s t o w s k i e g o, Gdańsk 1979
- P o ś p i e c h A., *Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580-1655*, Wrocław 1989
- P r u t z H., *Geschichte der Kreise Neustadt und Putzig in Westpreussen*, Danzig 1872
- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku. Atlas Historyczny Polski*, Seria B: Mapy przeglądowe, opr. M. B i s k u p przy współudziale L. K o c a, Warszawa 1961
- R o s p o n d S., *Skorowidz nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej*, t. 1-2, Wrocław 1951
- R u b n i k o w i c z M., *Późnośredniowieczne i nowożytne hutnictwo szkła na Pomorzu Gdańskim (w świetle źródeł archeologicznych)*, Toruń 1990 (maszynopis pracy doktorskiej)
- R u s i ń s k i W., *Osady tzw. „olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, Kraków 1939-1947
- R u t k o w s k i J., *Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich w Prusach Królewskich za Zygmunta Augusta*, *Roczniki Historyczne*, t. 4, Poznań 1928, s. 38-59

- R u t k o w s k i J., *Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII wieku*, Kwartalnik Historyczny, R. 30: 1916, s. 309–342
- S c h l ü t e r O., *Wald, Sumpf und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenszeit*, Halle 1921
- S c h u c h H., *Drangsale des Klosters Karthaus während der schwedisch – polnischen Kriege im 17. und 18. Jahrhundert. Nach dem Annalen des Klosters*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 22: 1887, s. 31–69
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1880–1902
- Słownik geograficzny Państwa Polskiego*, pod red. S. A r n o l d a, t. 1, Warszawa 1932
- S t a n k i e w i c z J., S z e r m e r B., *Gdańsk, rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu Gdańsk–Sopot–Gdynia*, Warszawa 1959
- S z a f r a n P., *Ludność najemna Żuław Gdańskich w XVII wieku w świetle rękopiśmiennych źródeł bibliotecznych*, Libri Gedanenses, t. 9: 1975, s. 159–194
- S z a f r a n P., *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI–XVIII wieku (1511–1772)*, Gdańsk 1961
- S z a f r a n P., *Żuławy Gdańskie w XVII wieku*, Gdańsk 1981
- S z c z e p a n i a k M., *Karczma, wieś, dwór. Rola propinacji na wsi wielkopolskiej od poł. XVII do schyłku XVIII wieku*, Warszawa 1977
- S z u l i s t W., *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo–komunikacyjne południowo–wschodniej części woj. pomorskiego w XVI–XVIII wieku*, Rocznik Gdański, t. 38: 1976, z. 1, s. 97–115
- S z u l i s t W., *Ważniejsze szlaki lądowe handlowo–komunikacyjne Pomorza Środkowego w XVI–XVIII wieku*, Rocznik Gdański, t. 39: 1979, z. 1, s. 93–122
- Ś l a s k i K., *Osadnictwo w puszczech województwa pomorskiego w XV–XVIII wieku*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 11: 1963, z. 2, s. 235–247
- Ś l a s k i K., *Zaludnienie puszczy polskiej zachodniej w okresie do XIV wieku*, Roczniki Dziejów Społeczno–Gospodarczych, t. 16: 1954
- Ś l a s k i K., *Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu*, Przegląd Zachodni, R. 7: 1951, nr 5–6, s. 207–263
- T o p o l s k i J., *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955
- T r e d e r J., *Toponimia bylego powiatu puckiego*, Gdańsk 1977

- U n r u h B. H., *Die niederländisch-niederdeutschen Hintergründe der mennonitischen Ostwanderung im 16, 18. und 19. Jahrhundert*, Karlsruhe 1955
- Urządnicy Prus Królewskich XV-XVIII wieku, opr. K. M i k u l s k i, Wrocław 1990
- V o e l l n e r H., *Die Mühlen am Glettkaubach in Oliva*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. 75: 1939, s. 191-223
- V o l l e c k M., L e m k e H., *Der Kreis Schlochau. Ein Buch aus preussisch-pommerscher Heimat*, Kiel 1974
- W a r e ż a k J., *Osadnictwo kasztelanii łowickiej (1136-1847)*, Łódź 1952
- W i e b e H., *Das Siedlungswerk niederländischer Mennoniten im Weichsellal zwischen Fordon und Weissenberg bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1952
- W i ś n i e w s k i J., *Dzieje osadnictwa w pow. augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, Białystok 1967, s. 13-294
- W y c z a ń s k i A., *Próba oszacowania obrotu żyta w Polsce w XVI wieku*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 9: 1961
- Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 1-3, Warszawa 1980
- Z a j ą c z k o w s k i S., *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, Kwartalnik Historii Kultury Matrialnej, R. 4: 1956, z. 2, s. 205-209
- Z a j ą c z k o w s k i S., *Z zagadnień teoretycznych historii osadnictwa*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 8: 1960, z. 3, s. 361-372
- Żuławy Wiślane*, pod red. B. A u g u s t o w s k i e g o, Gdańsk 1976
- Ż y t k o w i c z L., *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych w XVI wieku*, Warszawa 1962

WYKAZ MAP I KARTOGRAMÓW ZAŁĄCZONYCH DO PRACY

1. Sieć osadnicza województwa pomorskiego w końcu XVII w.
2. Zagęszczenie sieci osadniczej woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w.
3. Zagęszczenie sieci osadniczej woj. pomorskiego w końcu XVII w.

WYKAZ TABEL ZAMIESZCZONYCH W TEKŚCIE

1. Powierzchnia powiatów woj. pomorskiego w XVII w.....	39
2. Zmiany w przynależności własnościowej osiedli w latach 1454-1570.....	41
3. Zmiany w przynależności własnościowej osiedli w latach 1570-1700.....	42
4. Zmiany w sieci osadniczej woj. pomorskiego w latach 1380/ 1420-1700 (według przynależności do rodzajów własności).....	44
5. Zmiany w organizacji majątkowej własności królewskiej w latach 1570-1700.....	45
6. Zmiany w stanie posiadania instytucji kościelnych w latach 1570-1700.....	46
7. Struktura majątkowa szlachty woj. pomorskiego w 1570 r.	49
8. Struktura majątkowa szlachty woj. pomorskiego w 1700 r.	49
9. Zmiany w stanie i rozmieszczeniu sieci osadniczej woj. pomorskiego w stosunku do ustaleń <i>Atlasu historycznego Prus Królewskich</i> , w 2. połowie XVI w.	56
10. Rodzaje gospodarcze i przynależność własnościowa osiedli dodanych do stanu ustalonego w <i>Atlasie historycznym Prus Królewskich</i> , w 2. połowie XVI w.	58
11. Struktura własnościowa sieci osadniczej woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w.	59
12. Zagęszczenie sieci osadniczej woj. pomorskiego w 2. połowie XVI w.	66
13. Rozwój sieci osadniczej woj. pomorskiego od 2. połowy XVI do końca XVII w.	70
14. Osiedla zaginione w woj. pomorskim od 2. połowy XVI do końca XVII w.	71
15. Struktura własnościowa sieci osadniczej woj. pomorskiego w końcu XVII w.	73
16. Zagęszczenie sieci osadniczej woj. pomorskiego w końcu XVII w. ..	75
17. Kierunki przemian osadniczo - gospodarczych w woj. pomorskim w latach 1511-1534-1570.....	78
18. Struktura gospodarcza osiedli królewskich w 2. połowie XVI w.	81
19. Struktura gospodarcza osiedli kościelnych w 2. połowie XVI w.	84
20. Struktura gospodarcza osiedli szlacheckich w 2. połowie XVI w.	87

21. Struktura gospodarcza osiedli królewskich w końcu XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w) 95
22. Struktura gospodarcza osiedli kościelnych w końcu XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w) 96
23. Struktura gospodarcza osiedli szlacheckich w końcu XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w) 99
24. Zmiany w strukturze gospodarczej osiedli woj. pomorskiego od połowy XVI do końca XVII w. (dotyczy osiedli istniejących w 2. połowie XVI w.) 101
25. Wsie czynszowe i pańszczyźniane w królewskich woj. pomorskiego w połowie XVII w. 104
26. Zasiedlanie osiedli opuszczonych w woj. pomorskim w latach 1570–1700 112
27. Rozwój sieci osadniczej na starych terenach rolniczych w latach 1570–1700 117
28. Rozwój osadnictwa związanego z hutnictwem szkła w woj. pomorskim w latach 1570–1700 120
29. Rozwój osadnictwa smolarskiego w woj. pomorskim w latach 1570–1700 124
30. Rozwój osiedli rolniczych w lasach woj. pomorskiego w latach 1570–1700 127
31. Rozwój śródleśnych osiedli młyńskich w latach 1570–1700 (według czasu powstawania osiedli) 130
32. Rozwój śródleśnego osadnictwa karczmarzkiego w latach 1570–1700 133
33. Rozwój osadnictwa w lasach woj. pomorskiego w latach 1570–1700 134
34. Rozwój osadnictwa rolniczego w delcie i dolinie Wisły w woj. pomorskim w latach 1570–1700 138
35. Rozwój sieci osadniczej w najbliższych okolicach Gdańska w latach 1570–1700 142
36. Rozwój liczby nowych osiedli w woj. pomorskim w latach 1570–1700 144
37. Zmiany w strukturze gospodarczej osiedli wiejskich woj. pomorskiego w latach 1570–1700 (według podziału administracyjnego) 148
38. Zmiany w strukturze gospodarczej osiedli wiejskich woj. pomorskiego w latach 1570–1700 (według przynależności własnościowej) 149

Ländliches Siedlungswesen in der Pommerellischen Wojewodschaft von der Mitte des 16. bis Ende des 17. Jh.

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit nimmt die Dorfsiedlung, die als grundlegende Organisationseinheit der Tätigkeit einer Menschengruppe betrachtet wird, eine Schlüsselstellung ein. Die Definition bewegt sich im Rahmen, der von der Gegenstandsliteratur abgesteckt wurde (u.a. von K. Buczek und S. Zajaczkowski). Schon ihre Übernahme bewirkte zwangsläufig die Ausrichtung der Forschungen auf Probleme der sozial-wirtschaftlichen Wandlungen des Siedlungsnetzes (d.h. Analyse der Wirtschaftsstruktur der Siedlungen).

Als Analysengrundlage diente die Unterscheidung der Siedlungen in: landwirtschaftliche und Viehzucht treibende, handelshandwerkliche, vorstädtische und mit Verwaltungscharakter, Fischersiedlungen und Siedlungen, die mit der Forstwirtschaft verbunden waren. Im Rahmen dieser Unterscheidung wurden weitere Siedlungsarten unterschieden (indem man sie u.a. wegen der Organisationsformen der landwirtschaftlichen Produktion in: Dörfer und Vorwerke, oder nach der Art der Forstwirtschaft: in Hütten- und Köhlersiedlungen usw. teilte). Die Prämissen erlaubten eine relativ breite Analyse der Wirtschaftsstruktur der Siedlungen in der zu analysierenden Periode sowie das Aufzeigen der Entstehungsursachen der neuen Siedlungen.

Bei den Untersuchungen wurde auf eine breite Quellenbasis zurückgegriffen, mit besonderer Berücksichtigung der Massenquellen, die den Zustand des Siedlungsnetzes wiedergeben und Grundlage für typologische Charakterisierung der Dorfsiedlungen liefern. Als besonders wertvoll, wegen der darin enthaltenen Informationen, sowie ihre bisher schwache Verwertung in den bisherigen Untersuchungen, haben sich Kopfsteuerbücher von 1662 und Visitationen des pommerellischen Erzdiakonats aus den Jahren 1686–1711 erwiesen. Als Vergleichsmaterial wurden auch für die Geschichte des Siedlungswesens grundlegende Quellen vom Ende des 18. Jh.

herangezogen (Friederizianische Katasterbücher von 1772–1773, Schroettersche Landkarten, Visitationen aus der Periode) sowie von der 1. Hälfte des 15. Jh. (u.a. Das Große Zinsbuch, das Buch der Komturei Danzig, Handfesten der Komturei Schlochau, Urkunden der Komturei Tuchel).

Im ersten Kapitel wurden gewisse allgemeine Bedingungen der Entwicklung der Dorfsiedlungen in der pommerellischen Wojewodschaft analysiert und zwar: die geographische Umgebung, Verwaltungseinheiten und Eigentumsverhältnisse. Es wurde versucht, enge Beziehungen der einzelnen Bestandteilen der geographischen Umgebung mit dem Umfang des Siedlungsnetzes zu ermitteln und den Einfluß dieser Elemente auf verschiedene Entwicklungsrichtungen des Siedlungswesens aufzuzeigen. Für praktische Zwecke (Ermittlung von vergleichbaren Einheiten) wurden Verwaltungseinheiten der pommerellischen Wojewodschaft im 16.–18. Jh. einer Analyse unterzogen und dabei gewisse Korrekturen des territorialen Umfanges der Kreise im Vergleich zu den früheren Festlegungen eingeführt. Die Analyse der Eigentumsverhältnisse zeigte deren Veränderungen zwischen der Mitte des 16. und Ende des 17. Jh., was sich als sehr hilfreich bei der Einschätzung der Wandlungen in der Wirtschaftsstruktur der Siedlungen erwiesen hat. Einen maßgeblichen Einfluß auf ihre Richtung hatte die Zugehörigkeit der Siedlungen zu einer der Größenklassen der Besitzungen (große, mittlere und kleine).

Kapitel II wurde den quantitativen Wandlungen im Siedlungsnetz der pommerellischen Wojewodschaft zwischen der Mitte des 16. und Ende des 17. Jh. gewidmet. Zu diesem Zweck wurden gewisse Korrekturen des Siedlungsnetzes in der 2. Hälfte des 16. Jh. vorgenommen, das im *Atlas historyczny Prus Królewskich* [Geschichtsatlas des Königlichen Preußen] veranschaulicht wurden, indem man es um weitere 178 Siedlungen ergänzt hat, was ihre Anzahl auf insgesamt 1242 vergrößerte. In der zu untersuchenden Periode stieg ihre Zahl auf 1732 (also um 490 d.h. 39,4%). Es wurde auf Differenzen in der Intensität der Siedlungsprozesse in Abhängigkeit von der Art des Eigentums und geographischen Umgebung hingewiesen. Die Analyse der Veränderungen in der Dichte des Siedlungsnetzes verglichen mit den Daten aus benachbarten Regionen, zeigt einen Ausgleichsprozeß der Disproportionen zwischen der im 16. Jh. dünn besiedelten pommerellischen Wojewodschaft (10,5 km² für eine Siedlung und 7,5 km² am Ende des 17. Jh.) und den anderen Gebieten des Königlichen Preußen und dem angrenzenden Großpolen.

Im Kapitel III wurden Wandlungen der Wirtschaftstypen der in der 2. Hälfte des 16. Jh. bis Ende des 17. Jh. bestehenden Siedlungen besprochen. Unter den Ursachen der Wandlungen wurden wirtschaftliche Auswirkungen

Danzigs und des Getreidemarktes, auf Eigentumsstruktur der Besitzungen und Wiederaufbaurichtungen nach Kriegszerstörungen berücksichtigt. Die Nähe Danzigs und der Weichsel bewirkten intensivere organisatorische Wandlungen in den "alten" landwirtschaftlichen Siedlungen. In der Weichselregion hat sich das Vorwerk mit Leibeigenen und Lohnarbeitern und nur mit Lohnarbeitern in den Adelsbesitzungen sowie der Zinsdörfer und der emphyteutischen Dörfer in den Großbesitzungen herausgebildet (hauptsächlich als königliches, kirchliches und Adelseigentum). In den von der Weichsel und Danzig weiter entlegenen Regionen bestand dagegen weiter der Typ der Landwirtschaft mit Vorwerk und Leibeigenschaft, was durch verminderte Rentabilität der Getreideproduktion, teureren Transport nach Danzig sowie schwaches Angebot von Lohnarbeitern bewirkt wurde. Es sei jedoch erwähnt, daß im Laufe der Zeit auch auf den Gebieten der Anteil der Vorwerke mit Lohnarbeitern und der Zinsdörfern in der Struktur der landwirtschaftlichen Siedlungen allmählich gewachsen ist. Dazu trugen die wachsende wirtschaftliche Ausstrahlung Danzigs und nacheinanderfolgende Kriegszerstörungen bei, die die Möglichkeiten der weiteren Entwicklung des Systems der Leibeigenschaft durch Pauperisierung der Vollbauern – der Hauptlieferanten der unentgeltlichen Arbeit für das Vorwerk einschränkten.

Kapitel IV wurde der Analyse der Entstehung und Entwicklung der neuen Dorfsiedlungen gewidmet. Um diese Prozesse besser zu veranschaulichen, wurde (neben der schon früher herangezogenen Kreiseinteilung) eine Teilung in 4 Siedlungszonen eingeführt: alte Landwirtschaftsgebiete, Wälder der pommerellischen Wojewodschaft, Weichseltal und -delta mit der Meeresküste sowie die nächste Umgebung Danzigs. Diese Teilung erlaubte das Aufzeigen von erheblichen Differenzen der Ausrichtung und Intensität der Entwicklung des Siedlungsnetzes in den einzelnen Zonen. Die meisten neuen Siedlungen (326, d.h. 55% der Gesamtzahl) wurden in der zu untersuchenden Periode in Wäldern gegründet, 132 auf alten landwirtschaftlichen Gebieten (22%), 100 im Weichseltal und -delta (17%), 36 in der Umgebung Danzigs (6%). Insgesamt sind 594 neue Dorfsiedlungen entstanden. Auf alten Landwirtschaftsgebieten überwogen Bemühungen zur Wiederherstellung der ursprünglichen Reichweite des Siedlungsnetzes (Besiedlung der sog. freien Erbgüter) und Erhöhung der landwirtschaftlichen Selbstversorgungskapazität (neue Mühlen- und Wirtshaussiedlungen), in den Wäldern wurden vor allem Siedlungen gegründet, die in der ersten Periode mit der wirtschaftlichen Nutzung des Waldes verbunden waren (Glashütten, Köhlereien, Sägewerke und Schmieden), im Weichseltal und -delta dominierten neue holländische Siedlungen und schließlich in der Umgebung Danzigs haben wir mit der Entwicklung der vorstädtischer

Dörfer und kleiner Gewerbesiedlungen (u.a. der zu der Zeit berühmten Danziger Hammerschmieden, wo man schwedisches Erz verarbeitete (das dann als Danziger Eisen in ganz Europa vertrieben wurde) zu tun.

Im Zuge der Analyse wurden auch bedeutende Unterschiede in der Intensität dieses Entstehungsprozesses in verschiedenen Zonen festgestellt. Wenn in der Umgebung Danzigs 75% der neuen Siedlungen in den Jahren 1570–1626 entstanden sind, so in der Zeit im Weichseltal – 50%, auf alten Landwirtschaftsgebieten – 37% und in den Wäldern lediglich – 30%. In der nachfolgenden Periode (1626–1655) entwickelte sich das Siedlungsnetz in den Wäldern am intensivsten (41% der dort entstandenen neuen Siedlungen), während in den anderen Zonen Anzeichen der Abschwächung des Siedlungsprozesses sichtbar werden (auf alten Landwirtschaftsgebieten – 37% der Gesamtzahl, im Weichseltal 33%, in der Umgebung Danzigs lediglich 14%). Schließlich hielten ernst zu nehmende Neuansiedlungen nach 1655 nur noch in Wäldern an (es sind 29% der dortigen neuen Siedlungen entstanden), während in anderen Zonen die Zahl der Neusiedlungen eigentlich zum Stillstand gekommen war. (Dort sind 11–17% der Gesamtzahl der neuen Siedlungen in den zu besprechenden Zonen entstanden). Die Zahl erklärt ein wenig den Einfluß der Kriegszerstörungen und der nachfolgenden demographischen und wirtschaftlichen Krise auf Entwicklung des Siedlungsnetzes in der pommerellischen Wojewodschaft. Unter den Hauptforschungsergebnissen dieser Arbeit sind Bestimmung der Wandlungsrichtungen der Wirtschaftsstruktur der Siedlungen und ökonomischer Prämissen zu nennen, die solche Entwicklungsrichtungen in der zu untersuchenden Periode bewirkt haben. Neue Forschungsmethoden ermöglichten u.a. die Aufzeichnung der Wege der wirtschaftlichen Entwicklung der Adels-siedlungen in Pommerellen, die in den bisherigen hauptsächlich den Großbesitzungen gewidmeten Untersuchungen nicht zu erfassen waren.

Besser sichtbar scheint der Wandlungsprozeß in der Organisation der landwirtschaftlichen Produktion zu sein, der hier anders als auf anderen Gebieten der Adelsrepublik verlief. Während dort im 17. Jh. eine Festigung der Rolle des Vorwerkes mit Leibeigenen erfolgte, das sich auf unentgeltliche Arbeit der Bauern stützte, so verschwanden in Pommerellen im 16.–17. Jh. Bauernhöfe in mittleren und kleineren Adelsgütern. Dominierende Rolle spielte das Vorwerk mit Lohnbauern oder zumindest Leibeigenen und Lohnbauern. Gleichzeitig behaupteten sich in Großbesitzungen Siedlungen mit überwiegend emphiteutischen und Zinsbauernhöfen.

Anfänge dieses Wandlungsprozesses in der pommerellischen Wojewodschaft sind um die Mitte des 16. Jh. zu suchen und ihre größte Intensität soll auf die 1. Hälfte des 17. Jh. vorverlegt werden und nicht, wie es

Rutkowski will, auf Periode nach den Schwedenkriegen (nach 1660). So gesehen, sind die organisatorischen Wandlungen des Vorwerkes und des Dorfes eher ein Ergebnis der wirtschaftlichen Entwicklung und nicht ein Weg des Wiederaufbaus nach Kriegszerstörungen. Man kann sogar die These wagen (heutzutage noch schwer zu beweisen), daß Kriegszerstörungen auf lange Zeit die in der ersten Hälfte des 17. Jh. zu beobachtende Tendenz zur Entwicklung des Siedlungswesens und der Organisation der landwirtschaftlichen Produktion in der pommerellischen Wojewodschaft gehemmt haben. Das nächste Wiederaufleben der Veränderungen fand erst im 18. Jh. statt und führte zur entgeltigen Auflösung der feudalen Dorfstruktur und der Dominanz der prekapitalistischen Organisationsformen der landwirtschaftlichen Produktion.

Übersetzung: J. Jarosz

SPIS TREŚCI

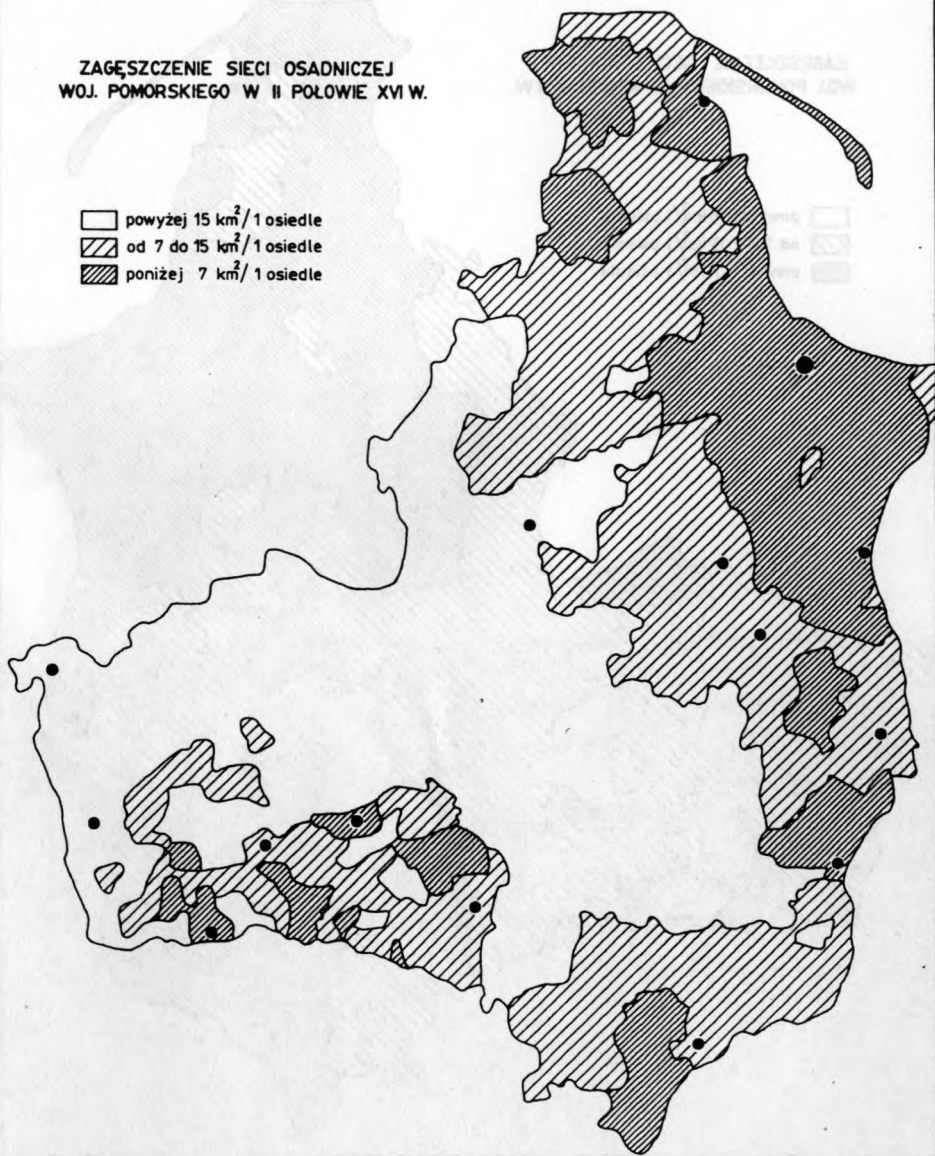
Wstęp	3
1. Cel, przedmiot i zakres pracy	3
2. Założenia teoretyczne pracy	6
3. Metoda badań	12
4. Stan badań	14
5. Podstawa źródłowa	16
Rozdział I. Województwo pomorskie do końca XVII wieku. Środowisko geograficzne, terytorium, podziały administracyjne i stosunki własnościowe	20
A. Środowisko geograficzne	20
1. Budowa geomorfologiczna	21
2. Zasięg lasów	24
3. Sieć wodna	26
4. Sieć drożna	29
B. Podziały administracyjne woj. pomorskiego	30
C. Stosunki własnościowe w woj. pomorskim	38
1. Własność królewska	44
2. Własność kościelna	45
3. Własność miejska	47
4. Własność szlachecka	48
Rozdział II. Rozwój sieci osadniczej w 2. połowie XVI i w XVII wieku .	52
1. Sieć osadnicza w 2. połowie XVI wieku	52
2. Rozwój sieci osadniczej do końca XVII wieku	69
3. Sieć osadnicza w końcu XVII wieku	72
Rozdział III. Wiejska sieć osadnicza województwa pomorskiego w XVI wieku i przemiany jej struktury do końca XVII wieku	76
A. Struktura gospodarcza osiedli wiejskich w 2. połowie XVI wieku	76

1. Kierunki przemian osadniczych w woj. pomorskim przed 1570 r.....	76
2. Własność królewska	80
3. Własność kościelna	83
4. Własność szlachecka	85
5. Własność miejska.....	89
6. Osiedla o mieszanej przynależności własnościowej.....	91
B. Zmiany w XVI-wiecznej sieci osadniczej do końca XVII wieku	93
1. Własność królewska	93
2. Własność kościelna	96
3. Własność szlachecka	97
4. Własność miejska	100
5. Własność mieszana.....	100
C. Przyczyny i główne kierunki zmian w gospodarczej strukturze osiedli wiejskich od 2. połowy XVI do końca XVII wieku	101
Rozdział IV. Geneza i struktura gospodarcza osiedli powstałych od końca XVI do końca XVII wieku	109
A. Rozwój osadnictwa na starych obszarach rolniczych, objętych uprawą roli przed połową XVI wieku	109
1. Zasiedlanie osiedli opuszczonych.....	110
2. Osiedla powstałe drogą alienacji gruntów	113
3. Osiedla hodowlane	114
4. Nowe osiedla młyńskie.....	114
5. Nowe osiedla karczmarskie.....	115
6. Wnioski.....	116
B. Rozwój osadnictwa na terenach o przewadze lasów. Osadnictwo śródleśne.....	116
1. Nowe osiedla hutnicze	118
2. Osiedla smolarskie	121
3. Śródleśne osiedla rolnicze.....	123
4. Osiedla leśnicze	128
5. Śródleśne osiedla rybackie	128
6. Śródleśne osiedla młyńskie.....	129
7. Śródleśne osiedla karczmarskie.....	131
8. Podsumowanie	132

C. Rozwój osadnictwa w dolinie Wisły, na Żuławach i wybrzeżu Bałtyku	136
1. Osiedla rolnicze	136
2. Osiedla rybackie	139
3. Osiedla karczmarskie	139
D. Rozwój osadnictwa w najbliższej okolicy Gdańska	140
1. Osiedla podmiejskie	140
2. Osiedla karczmarskie	141
3. Osiedla młyńskie	141
4. Osiedla rolnicze	141
E. Podsumowanie	142
Zakończenie. Sieć osiedli wiejskich województwa pomorskiego w końcu XVII wieku. Kierunki przemian osadniczych od połowy XVI wieku – Postulaty badawcze	146
Aneks. Wykaz osiedli	151
Powiat człuchowski	152
Powiat gdański	156
Powiat mirachowski	161
Powiat nowski	165
Powiat pucki	168
Powiat świecki	172
Powiat tczewski	176
Powiat tucholski	185
Terytorium posiadłości ziemskich miasta Gdańska	189
Bibliografia	193
Wykaz map i kartogramów załączonych do pracy	204
Wykaz tabel zamieszczonych w tekście	205
Zusammenfassung	207

ZAGĘSZCZENIE SIECI OSADNICZEJ
WOJ. POMORSKIEGO W II POŁOWIE XVI W.

- powyżej 15 km²/1 osiedle
▨ od 7 do 15 km²/1 osiedle
▩ poniżej 7 km²/1 osiedle

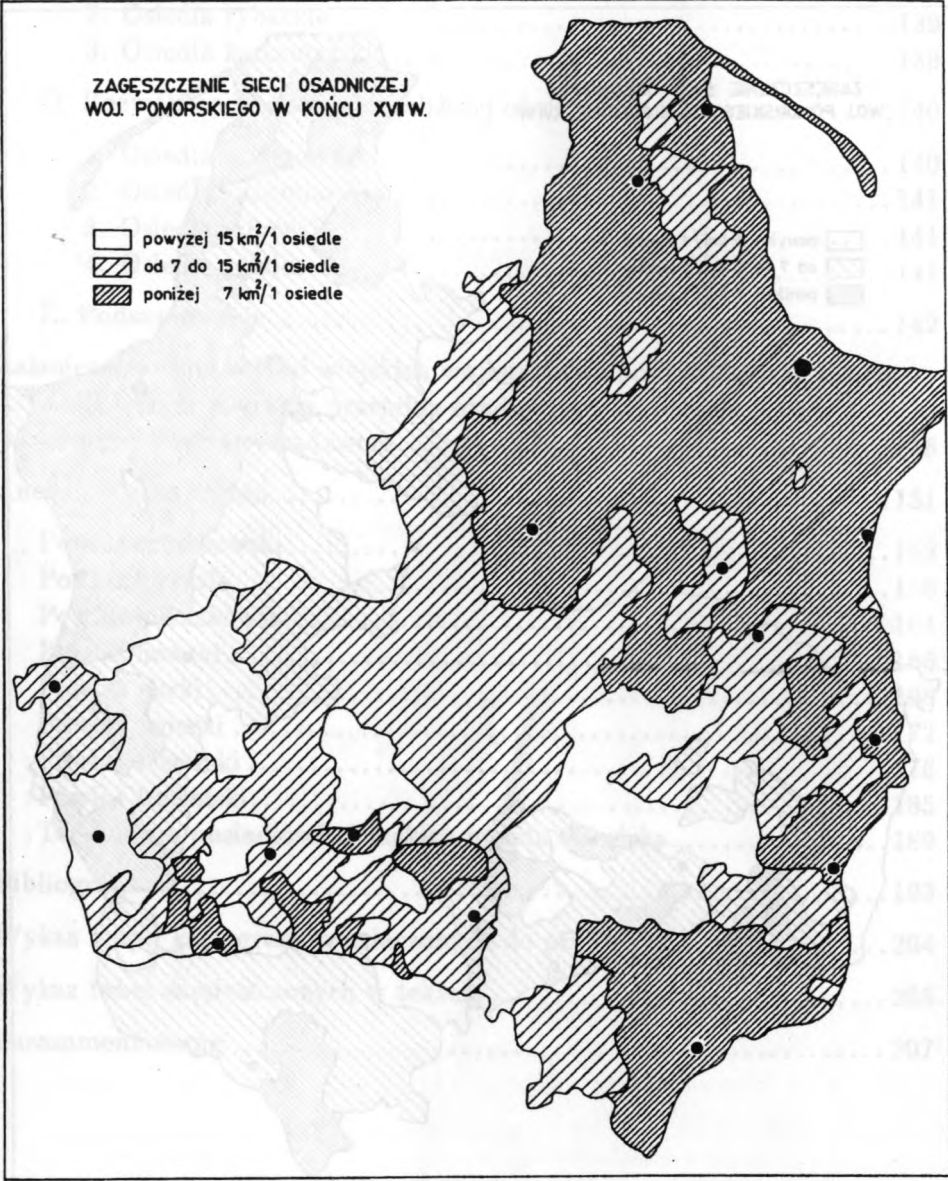
Biblioteka Główna UMK

300044440307

ZAGĘSZCZENIE SIECI OSADNICZEJ
WOJ. POMORSKIEGO W KOŃCU XVII W.

- powyżej 15 km²/1 osiedle
- od 7 do 15 km²/1 osiedle
- poniżej 7 km²/1 osiedle

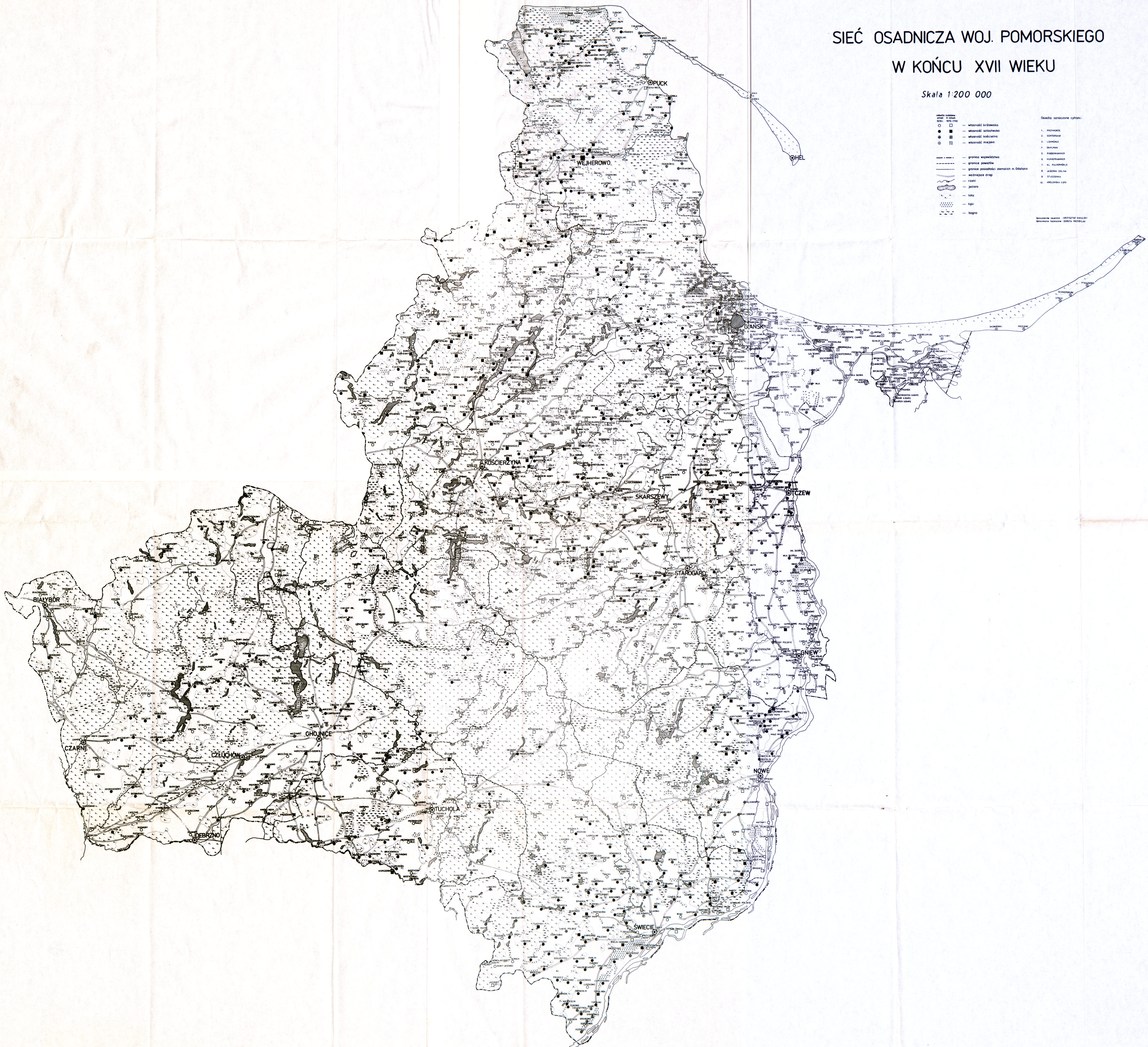

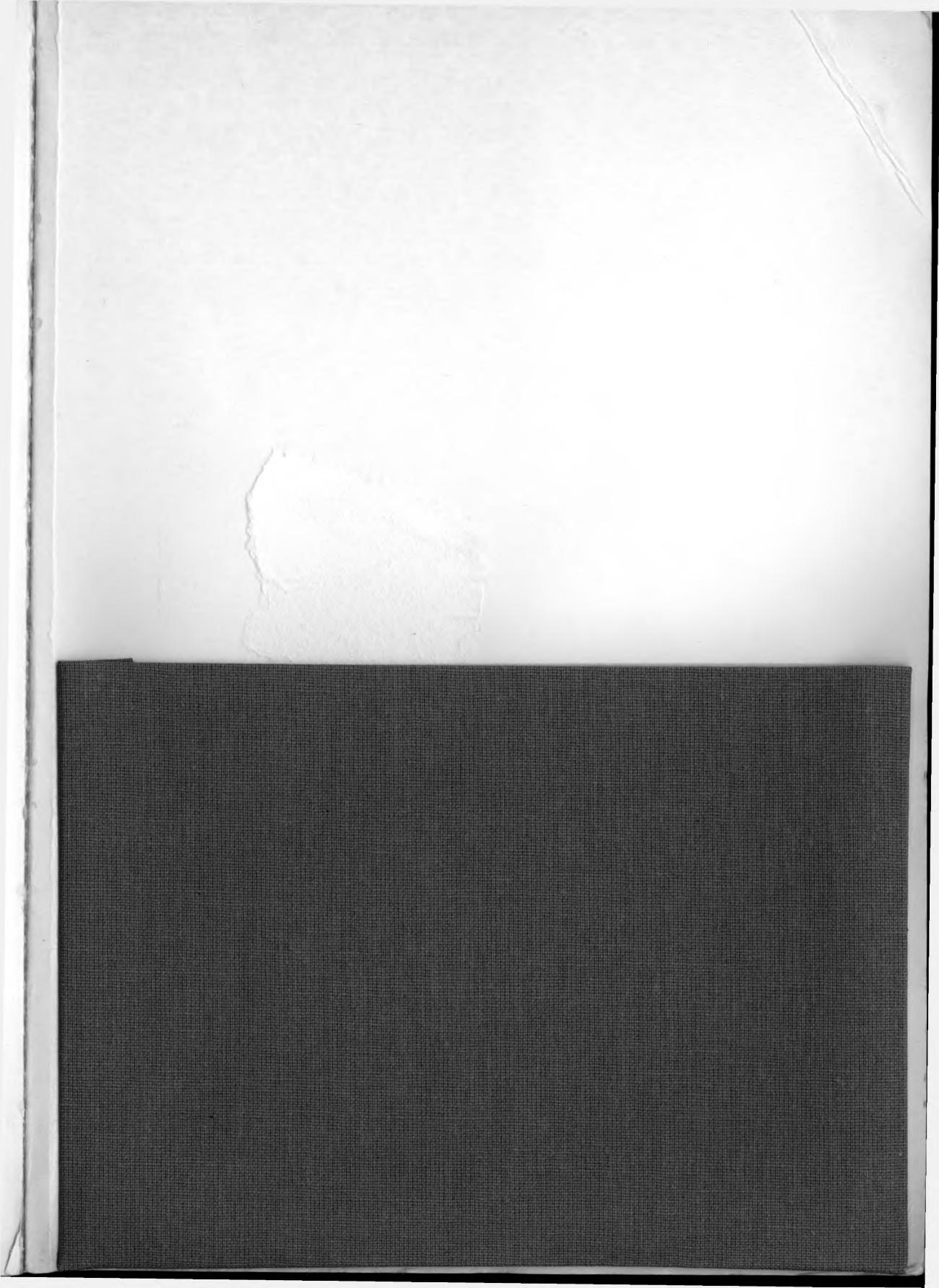
BIBLIOTEKA
UNIWERSYTECKA
w Toruniu

SIEĆ OSADNICZA WOJ. POMORSKIEGO W KOŃCU XVII WIEKU

Skala 1:200 000

— granice województwa	— granice powiatów	— granice posiadłości ziemian m. dołżycy	— rzeki	— jezioro	— lasy	— łąki	— bagno
○ □	— wiosność królewska	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia
● ■	— wiosność szlachecka	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia
⊙ ⊚	— wiosność szlachecka	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia
⊙ ⊚	— wiosność majjaka	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia	— granice osiedlenia
- Osiedla oznaczone cyframi:
1. PRZYMIK
 2. GARDNO
 3. LUBIENIEC
 4. BIAŁYBÓR
 5. PISZCZYNIA
 6. WIEJHEROWO
 7. STANISKO
 8. JASINA DOŁŻYCA
 9. STOCZKA
 10. WOLENSKA ŁĄKA
- Skala: 1:200 000
Materiał: papier
Wydanie: 1963 r.

Praca przedstawiona przez
a u t o r a
na posiedzeniu
Wydziału Nauk Historycznych,
Towarzystwa Naukowego w Toruniu
w dniu 12 X 1992 r.

Biblioteka Główna UMK

300044440307

Biblioteka
Główna
UMK Toruń
t 1 200

100 1545

Biblioteka
Główna
UMK Toruń

+ 1207.

100 1545